TARİH YAZICILIK ÜZERİNE

İLBER ORTAYLI

Cedit Neşriyat

2. Baskı

Tarih Yazıcılık Üzerine

İLBER ORTAYLI

Tarih Yazıcılık Üzerine

İLBER ORTAYLI

Cedit Neşriyat – Ankara, 2011

Cedit Neşriyat

Umumî Neşriyat Numarası : 18
Araştırma / İnceleme Serisi : 13

ISBN : **978-975-7352-22-8**

Kitap Editörü: **Dr. Sıddık Çalık**

İkinci baskı : Kasım — 2011
Dizgi ve sayfa düzeni : **Cedit Neşriyat**
Baskı ve cilt : Boyut Matbaası, Tel: (312) 385 72 12

Cedit Neşriyat Matbuat İnş. Nak. Zir.Hay. ve Gıda San. Tic. Ltd. Şti.
Tunus Caddesi 53 /3 Kavaklıdere – Ankara
Tel: (312) 426 66 16 – 426 77 78
Faks: (312) 466 30 10
E-Muhâbere: turkiyegunlugu@superonline.com
turkiyegunlugu@yahoo.com
Web: www.turkiyegunlugu.net

• 19 Kasım 2008'de kaybettiğimiz, diplomat, fikir adamı ve idealist bir vatanperver olarak yeri doldurulamayacak aziz dostum merhum Gündüz Aktan'ın hâtırasına...

İÇİNDEKİLER

TAKDİM

Sade Türkiye'nin değil, muhtelif Türk unsurların yaşadığı geniş dünyanın da tarih ve coğrafya alanında; nüfusları, yayıldıkları coğrafya ve yarattıkları tarihe uygun bir ilmî ve fikrî faaliyet içinde olmadıkları açıktır. Maalesef Türk tarihi dışında, zamanlar ve mekanlarda dünya tarihi yapılamadığı için Türkiye'de tarih felsefesi ve hassaten tarihyazıcılık üzerinde de büyük eserler verildiği söylenemez. Her ne kadar tarih felsefesi üzerinde son zamanlarda bazı eserler çevrilmeye, hatta telif kitaplar çıkmaya başladıysa da tarih yazıcılık alanındaki tanıtım ve eleştiriler için bu geçerli değildir. Bu bakımdan tarih ilminin oluşumunu ele alan bazı tanıtım yazılarının yapılması gereklidir.

Ele aldığımız dal olan tarih yazıcılık alanında hatta İslâm tarihçiliği diyeceğimiz bölüm dahi Türk düşünce çevrelerinde fazlaca incelenmiş değildir. Bunun sebepleri muhteliftir. Gerçi İslâm tarihçiliği Arapça kaleme alınan eserlerin alanıdır. Ama o tarihçiliğin kökenindeYunan-Roma'yı hatta İbranileri ve Aramca eserleri görmemek mümkün değildir. Şurası bir gerçektir; bugün İslâm dünyasında dedelerinin muhteşem tarihçiliğini inceleyenlerin **İbn-i Haldun**'un ve **Reşidüddin**'in kullandığı kaynaklara ulaşacak filolojik birikimleri yoktur. İkinci bir neden; doğrudan doğruya muhteva ile ilgilidir. İslâm coğrafyasının tarihine evveli ve aheriyle intibak etmeyen hatta merakı dahi sınırlı çağdaş Müslüman dünyanın, Ortaçağ İslâm dünyasının mütebahhirlerinin merakına ulaşmaları ve kavramaları mümkün görünmüyor. Endülüslü **İbn-i Haldun**'un zamanları ve mekanları kapsayan merak ve bilgisi veya Horasanlı **Şehrastanî**'nin **Kitab'un nehal ve'l milel**'indeki gibi dinler üzerindeki merak ve sağlam bilgisinin

muadilini bulmak bugün çok zordur.*

Akdeniz dünyasının tarihçiliği bir çizgi üzerindedir ve Batı musikisi İtalya ve Batı Avrupa'nın ürünü olarak orijinal bir doğuş ve sıçramadır, ama genelde bilimler ve felsefenin her dalında olduğu gibi tarih yazıcılıkta da Akdeniz'in doğusu ve batısı arasında bir çizgi kopukluğu veya eskiyi silen bir atılım ve yeni doğuştan söz edilemez. Büyük tarihçi portreleri sırf Rönesans sonrasına has değildir, İslâm ortaçağında da vardır. Hatta İslâm ortaçağının büyük portreleri bir ölçüde eski Yunan ve Roma'nın büyük portreleriyle birbirine daha yakındır. Hümanizmanın klasik Yunan-Roma'yı izleyen Rönesans dünyasından ibaret olamayacağı anlaşılmalıdır. **İbn-i Haldun**'suz ve **el-İdrisî**'siz bir hümanizma düşünülemez.

Önümüzdeki bu kitapçık esas itibariyle Yunan-Roma tarih yazıcılığını tanıtmayı hedefliyor. Bunun dışında, bizim için acil bir konu, Osmanlı tarih yazıcılığı üzerinde durmaktır. Bu arada İslâm tarih yazıcılığı ve Rönesans sonrası Avrupa tarihçiliği gibi devasa iki alana değinilmedi. Bu bir yardımcı kaynak olarak ayrı bir baskıda ele alınacak. Tarih yazıcılık tarihin kendisi kadar önemli bir alandır. Çünkü öleceğini bilen, dolayısıyla geçmiş ve geleceği merak eden insanın düşünce faaliyetinin önemli bir kısmını oluşturur Geçmiş nasıl değerlendiriliyor? Ve unutmayalım, usta tarihçi aynı zamanda usta bir edebiyat adamıdır. Dillerin ihtişamı ve güzelliği usta tarihçilerle ortaya çıkar. Osmanlı tarih yazıcılığını sadece tarihçinin değil, zaman zaman dilini ve üslûbunu yenilemek ve renklendirmek zorunda olan her aydının bir nebze olsun bilmesi gerekir.

İlber Ortaylı

Üsküdar, Eylül 2009

---

* Türkiye'de yetişerek Amerikan bilim dünyasına adım atan **Dimitris Gutas**'ın eski Yunan ve Arap düşüncesinin bağlarını ve eklemlenmesini araştıran çalışmalarını burada bir istisna olarak zikretmek gerekir. Gene Ürdün veliaht prensi **Hasan bin Tallal**'ın **Eastern Christianity** adlı eseri de böyle bir örnektir.

Tarih Nedir ? *

Tarih derken, kelimelerin üzerinde durmak lâzım. Bir tanesi **historia,** ikincisi **tevârîh,** üçüncü tabir bilhassa tarih felsefesi açısından geçecek olan **res gestae**'dir.

Historia latinlerin tarih kelimesi, aslı Yunanca; müşahhas bir malzeme, bilgi demek. Arapça'daki tarih kelimesinin kökü 'ay bilgisi' demek, yani takvim bilgisi; çok müşahhas. **Res gestae** ise Latince. Latince'de 'res' şeyler demek; 'gestae' "hatt-ı harekât, tavır, hareket" anlamındadır. Demek ki Titus Livius'un büyük eserine baktığımız zaman, **Res gestae Populi Romani** 'Roma halkının serencamı, şanlı yürüyüşü' demek olabilir. Bu Augustus-Claudius devrinde yaşayan Romalı tarihçinin eserinin adı. Almanca tarih kelimesi 'Geschichte' hikâye demek, story değil ama; 'olmuş' anlamı var içinde, çünkü.

Tarih dendiğinde Herodot akla geliyor. Ama eserini okuduğunuzda burada 'tarih nedir' diye şaşırabilirsiniz. Bir yerde olayları anlatıyor; fakat olayları anlatmaktan çok o yerin coğrafyasının, çevrenin tahlilini yapıyor. Bu tahlili yaparken bir müesseseyi, bir âdeti, bir olayı anlatmak için kimi zaman

---

* *Türkiye Günlüğü* dergisi, sayı: 39, Mart-Nisan 1996, ss.152-159.

rivayetlere dayanıyor; hatta kimi zaman mitolojiye kadar gittiği oluyor. O zaman bunun tarih ve gerçeklikle ilgisi ne diyorsunuz. Yani destandan nasıl ayrılıyor? Çok basit: Onun -mitolojinin aksine- doğrudan doğruya yaşadığı gün ve çevreden hareket etmesi söz konusu. Bu bir sağlam yöntem. Netice itibariyle gözlediğine, gördüğüne, tahkik edebildiğine dönüyorsun. Görünen ve dokunulan öbür bilgiyi ayıklayabilir. Gerçi bu ayıklanan bilgi de (mitoloji) kültürel yapıyı veriyor.

Yunanlılar aslında tarihi herkesden daha çok seven adamlar değiller; Araplar gibi, İranlılar gibi değiller. Çok geriyi merak ettikleri yok. Çok pragmatik insanlar, bir bakıma. Etrafa bakıyor, 'bu nedir' diye. Bu duygu var; bu aidos'tur işte: Gördüğü müşahhas bir şeye bakmak. Gidiyor Mısır'a, şu şu tanrılar var, Teb Şehri var, diyor ve bunun köküne iniyor. İran'a gidiyor, hanedana bakıyor, onların böyle âdetleri var, veraset sistemleri şöyle, diyor. Bunun etrafında tarih yazıyor. Âdeta bugünkü, yirminci yüzyılın pragmatik yaklaşımı gibi. Herodot'ta tarih olarak başka milletlerden soyutlanan, tecerrüd eden bir Yunan medeniyeti tarzı yok. Meselâ siyasî rejimleri, monarşi, demokrasi v.s.yi savunan muhayyel dört kişiye tartıştırıyor. Biri İranlı ve monarşiyi savunuyor; tartışmayı da o kazanıyor. Dolayısıyle barbar diye söylenen kavram, Yunanlılar tarafından tahkir edici mânâda kullanılmış değil. Yunanlı için barbar, hiç tespit edemediği, tanımadığı, dilini anlamadığı tipin (etnik tipin) bir tür adlandırılması. Tıpkı Macarlar'ın Almanlar'a bir zaman 'dilsiz', 'nemeth' demesi gibi. Nemçe oradan geliyor. Dilini anlamıyor; bütün mesele o. Yoksa etrafı, coğrafyayı tedkik için Herodot'ta böyle çok enteresan bir yaklaşım vardır ve okuduğunuz zaman görürsünüz ki yaptığı belirli gerçeğin etrafındaki rivayetleri toplamak. Fakat tam anlamıyla mitolojiden de kurtulamamıştır. Kendisinden sonra gelen Thukydides'e baktığımızda,

ki Peleponnes Savaşları'nı yazar, bu tür saplantılar yoktur. Meselâ Thukydides, Peleponnes savaşlarını ne İlyada gibi yazıyor ne de Herodot gibi. Son derece müşahhas bir yaklaşımı var. Söylediği şu: "Troya Savaşı büyük bir savaş değildi; küçük kayıklarla geldiler, o zaman gemiler büyük değildi. Savaşın on yıl sürmesi Akhalıların aç kalıp etrafı yağmalamalarındandı". Böyle son derece sağlam, küçümseyen bir mantık var. Ele aldığı Peleponnes Savaşları'nda bu tutum var. Atinalılar, Ispartalılar ve ittifak hâlindeki diğer şehir devletleri birbirleriyle hangi temel üzerinde entrika yapıyorlar? Bunu günü gününe kaydetmek gibi bir keyfiyet söz konusu. Bu ise çok önemlidir ve ifası göründüğünden çok zordur. Meselâ Damat Ferid ve İstanbul cephesi ile Anadolu cephesini tasvir edenler, orada bir kavmin dramını, birbirleriyle nasıl çarpıştıklarını, nasıl ayrı düştüklerini, mantık veya mantıksızlıklarını Thukydides kadar iyi tarif edemiyorlar. Demek ki Thukydides'de tam bir soğukkanlılık var.

Sonra harbe tanrıların müdahale edişi. Biliyorsunuz Yunan mitolojisinin büyüklüğü (ki aslında orijinal değil ve Yunan mitolojisinin kaynakları, yani tanrılar, tanrıçalar ve bunların fonksiyonları esas itibariyle eski Mezopotamya'dan, Anadolu'dan gelmedir, belki hiç bir milletin mitolojisi orijinal değil) insan hayatına, toplum hayatına dair çok esaslı bir gözlemde bulunmaları ve tanrıları da o toplumun içine sokmalarında... (Bu tabiî çok naif, çocuksu bir şey. Biz Eski Yunan'ın bu çocuk ruhunu seviyoruz; yoksa medeniyetin işbaı olarak görmek aklımıza gelmez) Troyalılar'la Akhalılar savaş ediyor, tanrıları da işin içine karışıyor. Sanki ülkücülerle solcular kavga ediyor da politikacılar bu işe burnunu sokuyor, akıl öğretiyor gibi. Yani insanî, kötü, haris, habis, yerine göre de iyi figürler. Meselâ savaş tanrısı Ares cıyak cıyak bağıran, provakatör biri; Romalıların Mars'ı gibi kuvvet ve satvetin temsilcisi değil. Athena çok akıllı geçinen bir kadın; fakat Pa-

ris onu en güzel diye seçmediğinden, güzele ait elmayı ona vermediğinden, kaprisli. Afrodit bütün güzelliği ve kadınlığıyla Troyalıları tutuyor; fakat akıl veremiyor. Böyle, cemiyetin içinde, perde arkasındaki ikinci grup adamlar gibi ortalığı karıştırıyorlar.

Bu yapılaşma ve üslûp Thukydides'te söz konusu değil. Ne kâhinlerin kehanetini, ne tanrıların karışmasını bu olaylara dahil ediyor. Hatta hadiseye tenkit getiriyor: 'Böyle olmasaydı, şunu yapmasalardı başka türlü bir sonuç çıkacaktı' falan diyor. Bir muhakeme tarzı var. Sosyal tarih, lâfı etmeden yapılıyor. Thukydides'i okuduğunuzda görürsünüz: 'Ispartalılar şöyle yaşayan bir kavimdi, Atinalılar böyle; yaşadıkları coğrafya şöyle, onlarınki böyle. Onun için böyle hareket etmek zorundaydılar' der. Kısacası M.Ö. 4., 5. asırdaki adamla yani Thukydides'le Braudel arasında çok fark yok. Tarih yazımında ilerleyici dönüm noktaları koymak saçma. İnsanlar birbirini okuyarak yetişiyor. Fizikte Newton ve Einstein büyük devrim olabilir. Tarih yazımında böyle bir şey yok. Kimse kimseyi geçmez. Hukuk da böyle bir ilimdir; normlar bellidir, mantık, hukuk mantığı bellidir. Uzun yıllar yapılan tahsille kavranılır hukuk mantığı, ancak. Dolayısıyle hukukçuların arasında öyle ileri-geri farkı da olmaz. Meselâ Tribonianus'u getir Roma'dan, bir de Avusturyalı Kelsen'i; ikisinin önüne bir anonim şirket problemi koy, belki Tribonianus kısa bir istişare ile "hükmî şahsiyet" mevzuunu anladıktan sonra daha iyi bir mütalâa verir. Bunun gibi 2000 yıl evvelin tarihçiliği ile bugünkü arasında büyük fark yok. Niye yok? Çünkü tarihçilik aslında belirli tekniklere dayanır. Bizim de akademik olarak öğreteceğimiz tarihçilik odur. Bir taştaki yazıyı nasıl okursun? Nümizmatik meseleleri nasıl değerlendirirsin? Bir kağıdı eline aldığın zaman paleografik ve diplomatik yönden nasıl bakarsın? Tarihlendirmeyi nasıl yaparsın? Bu ilimdir. Bu bakımdan da tarih ilmi diğer sosyal

bilimlerin içinde, hatta doğa bilimleri gibi pekinliği, kesinliği olan bir ilimdir. Çünkü bu kâğıt böyle okunur. Cinsi böyle bir kağıttır. Yazı bununla yazılmıştır. Bu kalem de 1960'lardan sonra keşfedilip kullanılan bir kalemdir. Üstünde posta pulu olduğu ve tarih damgası olduğuna göre tarih bellidir dersin. 90'lı yıllarda Türkler şu işle uğraşmışlar, sonucunu çıkarırsın. İşte bu kesin bir şeydir, pekindir. Sosyolojinin, iktisadın yöntemlerinden çok daha kesin olduğu açıktır. Fakat tarihçilik bu kadar değildir. Ondan sonra bir spekülasyon safhası vardır ki bu sanatçılıktır. Belirgin bir şekilde, abartma ve yalana sapmadan yorumlama meselesidir. Dolayısıyle bu, tarihçide bir yerden sonra bir sanatçılık vasfı olduğunu gösterir. **Emil Droysen**'in dediği gibi; "tarih bilim değildir, bilimin de üstünde bir şeydir."

Tarih diye Thukydides'le başladığımızda, bu demek değildir ki bu ibtidaî dal yavaş yavaş doğuyor, gelişiyor, sonunda geçen asrın, bu asrın büyükleri ortaya çıkıyor. Böyle bir gelişme çizgisi olmaması gerekir. Herkesin kendine göre üslûbu vardır, üslûp zayıflıkları vardır; o anlamda Thukydides için de en büyük tarihçi demiyoruz, İbn Haldun için de... İbn Haldun kendine göre büyüktür ve bu keyfiyet, tarih ilminin gelişmesinden değil, herkesin kendi üslûp ve tekniği içinde büyük tarihçi oluşundandır. Tarih yazıcılık; bütün zamanların ötesinde, tarihçilerin eşitlik içinde kendi üslûpları ve sanatçı becerikliliklerіyle devam ettirdikleri bir bilgi ve yazım dalıdır.

Fakat ortada tarih yazımı ve tarihçilik açısından bir problem vardır. Aydınlanma dediğimiz çağın tarihçilik düşüncesine çok büyük zararları olmuştur; çok büyük de faydaları olmuştur. Tabiî bize mekteplerde okutulan, sadece çok büyük faydaları olduğudur; her şeyin çok açıldığı, geliştiği tarzındaki yaklaşımdır ve bu soğukkanlı olmaktan çok gürültülü bir slogandır. Aydınlanma devrinde maalesef tarihin be-

lirli bir yorumu ve kullanımı söz konusu oluyor. Bunu ne Eski Yunanlılar ne de İslâm tarihçileri yaptılar. Yani kimse İbn Haldun'un, falan veya filan devletin büyük olacağını, tarihin en gâî noktası ve öz varlığı olacağını söylediğini iddia edemez. Ne Reşidüddin'den, ne Herodot ve Thukydides'ten böyle bir şey çıkar. O zaman ortada bir büyük problem var. İçinde yaşadığımız Akdeniz dünyasından söz ediyoruz. Bu tarihçiler birbirlerini hep biliyorlar ve öyle doğu medeniyeti, batı medeniyeti gibi yoz ayırımlar da yapmıyorlar. Bu Rönesans asrından sonra âdet oldu. Tabiî batılılar çekiyor başı. "İslâm Medeniyeti" diyor. Halbuki Müslümanların medeniyeti var. Bunun muhteşem başarıları, özgün yanları da var, ama kastedilen manâda infiradçı bir İslâm medeniyeti yok ve olmaz. Müslümanların medeniyeti, hatta kendi akidelerine göre çizdikleri hat ve çeşitlemeler var ama, tarihî gelişime zıt, kesilmiş bir bölüm halinde İslâm medeniyeti yok. Çünkü tâbir infiratçıdır (izole edicidir). Ama tuhaftır, kabul görüyor. Oysa İslâm medeniyeti, Çin, Japon, İnka, Maya medeniyetleri gibi bir şey değil. Akdeniz'in çevresindeki birikmeyle, Eski Yunan'dan, Eski Mısır'dan beri hem dinî düşüncemizde ve akidemizde hem de maddî düşüncemizde, kaba gözlemimizdeki metodların, insanların birbirinden geçişiyle (ayrı dillerde fakat aynı zamanda birbirleriyle de çok garip bağlantıları olan dillerde -ayrı yazılarda- fakat yine birbirleriyle de bağlantısı olan yazılarda) kümülatif yığılmayla ortaya dökülmüş bir şekli. Bu kültür çevresi Akdeniz dünyasıdır. İçinde gerçi varyantlar vardır, o ayrı bir şey. O halde bizim için Herodot da Thukydides de İslâm tarihçileri de bir büyük akımın, kalıntının devamıdır ve birbirlerini tamamlar. Bu saf bir bilim düşüncesidir, aynı zamanda. Bu tarihî temeldir. Nitelik bakımından Çinli'nin medeniyeti gibi Çinli etnik gruba has bir şey değildir. Beynelmilel bir varoluştur.

Sosyal bilimlerde kurtuluş; felsefede, tarihçilikte kurtuluş

için Judeo -Helen-İslâmî düşünceye geri dönmek lâzımdır. Çağımız insanının bu üç dildeki kaynakları iyi öğrenip, iyi çevirip düşünmesi, değerlendirmesi lâzımdır. Niçin üç dili öğrenmeli diyoruz? Vakıa bu üç dilden Türkçe'ye değilse de başka dillere çeviri var; ama filozof ve yorumcu orijinalden her zaman yeni zenginlikler çıkarır. Bu tipte bir hümanizm, bu tipte bir hümanist gymnasium lâzımdır. Tabiî bu bizde doğru anlaşılmamıştır. Hümanist denince Yunanca ve Latince anlaşılmıştır; yanlış değil, ama yetersiz. Bu grupta idealistler vardı. Fakat yetersiz bir görüştü, yetersiz bir bilgi birikimi ve yorumuna dayanıyordu.

Sosyal bilimcimizin de din bilginimizin de bunların hepsini bir arada yapması lâzımdır. Bugünkü Batı ise, klasik tipteki hümanist eğitimi terk ediyor. Bunun sıkıntılarını da çekecek.

Medeniyet tarihi açısından en tehlikeli şey, Aydınlanma Çağı'nın tarih yaklaşımıdır; çünkü tarihi yorumla kademelere ayırmışlardır. Teleolojik (gâî) bir yorum getirmişlerdir. Bunun metod yönünden en kaba örneği Voltaire'dir. Ama üslûp şairanedir. Bu çizgiye Weber, Tonnies, Karl Marx dahildir. Marx ki çok kozmopolit ve ön yargısız görünür. Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu savunacak kadar, o dönemin Avrupalı tavrının dışındadır ve muhtemelen Yahudiliğinden gelme gayri Hristiyan bir tutuma dayanan başka bir tarih kalıbı vardır; bunlar ayrı. Fakat dikotomi dediğimiz kutuplaşma, gelişme çizgisine inanmış bir adamdır. Maalesef 18-19. yüzyılın Avrupasından gelme genel tutum budur. Çünkü hiç bir zaman, belirtildiği gibi ne Titus Livius'da, ne İbn Haldun'da, ne İbnü'l-Mukaffa'da böyle bir yaklaşım vardır. Onlar tarihe tarih olarak, somut bir şey diye, somut bir enformasyon diye bakmışlardır. Bir toplumun istikbalinin inşası ve şairane bir inşa için geçmişi yorumlamamışlar mı? El-

bette yorumlamışlar. Toplumlarda böyle mekanizmalar var diye ortaya koymuşlar. Bunu en iyi de İbn Haldun yapıyor. Biraz zeki insanı müthiş çarpacak bir bilgi vardır onda. Çok dikkatli bir metin okuyucusu olan okul arkadaşım Ümit Hassan, İbn Haldun'u tanıyınca allak bullak olmuştu. Hiçbir zaman İbn Haldun gâî bir yorum yapmıyor. Çok sağlıklı bir bilgi veriyor. Eski Yunanlılar da böyle. İşte Aydınlanma'ya geldiğimizde tarihin gâî bir yorum için kullanıldığını, toplumun geleceği için programlandığını ve orada hedonist duyguların hâkim olduğunu görürsünüz. Fransız İhtilâli'yle saadet gelecek deniyor; toplumda saadet olur mu? Meselâ feminist hareket ile kadınlar mutlu olacak deniyor; öyle birşey olur mu? Kadınlar bu hareket sayesinde idame-i hayat edecek; geçinmek için, yaşamak için, çocuğuyla birlikte var olmak için... Çünkü toplum değişiyor. O değişen toplumda yeni şartlar, yeni gereçler lâzım. Hareket budur. İnsan mutluluğu nedir? Hiç bir zaman bilinmez, ölçülmez bir şey. Ama buna rağmen böyle bir görüşle yapılan tarih yorumu kitlelere mal olmuştur; bu çok önemlidir. Artık insanoğlu tarihi, doğal duygusuyla, bir hayvan olarak geçmişini merak ederek değil, birşey inşa etmek için kullanıyor. Bu hem ilginç, fakat hem de sapkın bir yönelim, büyük bir değişim. Eski dönemin insanı, tarihi ibret için yorumlayan, merak eden bir hayvandı; bütün özelliği buydu. Bugün geleceği inşa için kullanıyormuş, bu değişimdir. Değişen tarih ilmi değil, tarihçi ve tarih okuyucusu; mutlaka pek yararlı ve tutarlı değil, bir yere de varmaz.

Bu nedenle 'tarih yapmak' gibi bir görüş ve deyim ortaya çıkıyor: "Tarih yapanlar", pozitivist zihniyetin bir ürünü. "Tarihin öncüleri" gibi abuk subuk bir laf ortaya çıkıyor. Yani bir yerde Eski Yunanlının aidos'u üzerine bir tür logos oturuyor; söylem, kelâm biçimi, mantık. Eski Yunanlı, aidos'la logos'u ne kadar güzel ayarlıyorsa, yahut İbn Haldun ne kadar güzel

ayarlıyorsa bunun tersine artık logos'la yapılan bir tarih söz konusu. Şimdi şuraya bakalım meselâ:

[Voltaire, **XIV. Louis Asrı,** s. 3 vd.]den

Bu eserde yalnız XIV. Louis'nin hayatını yazmak iddiası güdülmemekte, bundan daha büyük bir gaye hedef tutulmuş bulunmaktadır. Gelecek nesiller için sadece bir adamın hareketlerini değil, fakat dünyanın görmüş olduğu en aydın asrın adamlarının zihniyetlerini tasvir etmeye çalışmak istenilmektedir.

Doğu düşüncesinde, meselâ, bir asr-ı saadet en büyük asırdır; her zaman için örnek alınacak ama bir daha asla tekrarlanmayacak bir asır. Batı lâik düşüncesinde Yunan asırları, helenik asırlar akıma -yani Aydınlanma'ya- hizmet ettiği için en büyük asırlardır. Bu çok önemli. Burada bir teleolojik, kademelenmiş tarih görüşü söz konusudur.

Voltaire devam ediyor:

"Bütün devirler kahramanlar ve politika adamları yetiştirmiştir; bütün milletler ihtilâller ve inkılâplar geçirmişlerdir; hafızasını sadece olaylarla doldurmak isteyen bir kimse için tekmil tarihler hemen hemen aynıdır".

Burada bir kronoloji küçümsemesi yatar ve her öğretmen söyler bunu: "Çocukların kafasına olay dolduruyoruz" diye. Şüphesiz amiyane bir öğretim yöntemi yaklaşımıdır. Ezber bilginin yerine neyi koyacağız ve ne elde edeceğiz. Bir kısmı da hiç muharebe anlatmayalım diyor; ne anlatalım? Hangi yerde oturuyormuş çocuklar, hangi tabaktan yemek yiyormuş, hangi evde yatıyormuş köylüler? Bu ilginç olabilir, gereklidir de, ama yeterli olur mu? Bir yerde mecbursunuz zamanın akışını takip etmeye, bakınız zihniyet nerelere kadar gidiyor:

"..hafızasını sadece olaylarla doldurmak isteyen bir kimse

için tekmil tarihler hemen hemen aynıdır. Fakat düşünen, daha nadir bir keyfiyet olmak üzere de zevk sahibi bulunan her insan, dünya tarihinde ancak dört asır bulur. Bu dört bahtiyar asır esnasında güzel sanatlar kemale ermiş..."

Şimdi buradaki etnosantrizme, egosantrizme ve geosantrizme bakacaksınız. Yani bu dört asrın cereyan ettiği mıntıkayı göz önüne alacaksınız. Dünyanın geri kalanı hiçbir şeydir, sadece nötr bir eşya ve olaylar bütünüdür. Böyle bir dünya tarihi anlayışı ne kadar hatalıdır. Bu asır çok standart bir tarih bilgisi ve yorumu getirmektedir. Herkes için geçerli, âdeta fizik ilminin kaideleri kadar tutarlı, mantıkî kalıplar içinde yorumlanan bir tarih anlayışı getirmektedir. Bunun elemanlarından biri işte dört devirdir dünyada ve bu belirli bir coğrafyaya hastır. Peki Çin için niye bir şey söylemiyorsun dediğinizde Voltaire'e: "Bana ne, Çin'in ne alâkası var bu dünyayla" der gibidir. Amu bugün durum değişik. Çin neredeyse yakında ortalığı istilâ edecek, iktisadî kudretiyle. Biz o zaman merak edeceğiz; kim bu Çinliler, tarihleri neymiş bunların, yapıları neymiş, diyeceğiz. O halde bu nasıl bir bilim oluyor ki? Sürekli kalıplarını, elemanlarını değiştiriyorsun. Bu tip bir tarihçi anlayışının ne kadar hatalı olduğunu, Voltaire'in "dört bahtiyar asrının" dışında kalan gayr-i bahtiyarları tekrar ele alıp incelemek zorunda kaldığınız zaman göreceksiniz.

Voltaire;

> ... ve bu devirler insanlık zekâsını gösteren birer çağ teşkil ederek gelecek nesillere örnek olmuştur. Hakiki şeref ve şana erişmiş olan bu çağların ilki, Philippos ile İskender'in, Yahut da Perikles'lerin, Demosthenes'lerin, Aristo'ların, Eflâtun'ların Apelle'lerin, Phidias'ların, Praksiteles'lerin asrıdır. Bu şeref ve şan da, o zaman bilinen dünyanın geri kalan kısmı vahşet halinde olduğu cihetle, Yunanistan'ın sınırları içinde kalmıştır.

Tabiî şimdi "aydın despotizm-aydınlanma çağı" dediğimiz dönemde insanlar Mısır Medeniyetini bilmiyorlar. Bulunan papirüs üzeri hiyeroglif rulolarına büyü diye bakıyorlar ve yazıtların hangi devire ait olduğu bilinmiyor. Piramitlerin tam ne zaman yapıldığını bilemiyorlar. Helenistik devirde Manetho adlı bir rahibin yazdığı, bugüne fragmanlar halinde gelen Yunanca bir Mısır tarihi var. Bu tek kaynaktır uzun zamandan beri. Voltaire'in de fazla bir şey bildiği yok. Dolayısiyle tarihi dönemlemelerine bilgisizce devam ediyor:

> İkinci çağ, Lucretius'un, Cicero'nun, Titus-Livius'un, Vergilius'un, Horatius'un, Ovidius'un, Vitruvius'un adlariyle de zikredilen Caesar ve Augustus çağıdır. Üçüncüsü, İstanbul'un II. Mehmet tarafından zaptını takip eden çağdır. Avrupa krallarının yapmaları gereken işlerin o tarihte alelâde bir vatandaş ailesi tarafından İtalya'da yapıldığını, okuyucu hatırlasa gerektir. Türklerin Yunanistan'dan kovmakta oldukları bilginleri [kim var o çağda, köy o zaman Yunanistan] Mediciler Floransa'ya çağırdılar. Bu, İtalya'nın şeref ve şan devriydi. Güzel sanatlar bir kalkınma idrak etmiş bulunuyorlardı. İlk Yunanlılar'ın bu sanatlara 'hikmet' ismini vermiş oldukları gibi, İtalyanlar da onları fazilet adıyle ululamışlardı. Her şey mükemmelliğe doğru gidiyordu.
>
> İtalya'ya daima Yunanistan'dan gelmiş olan güzel sanatlar, bu sefer orada uygun bir zemin bularak derhal yemişlerini verdiler.

Tabiî dönemleme gereği pek çocukça bir yorum var. Yani II. Mehmed Topkapı'dan girdiği anda ilim ve kitap gibi şeyler Kumkapı'dan çıkarak gitti, Avrupa'ya (!). Bu zihniyet mektep kitaplarında da (bizimkilerde de) yer alıyor.

Yine Voltaire'e göre, "Almanya ve İspanya da bu meyvalara sahip olmak istediler. Fakat güzel sanatlar ya bu iklimle-

re gelmedi, yahut da mahiyetleri pek çabuk bozulup kötüleşti".

Bu çok zekice ve doğru; çünkü Rönesans sanatının Avrupa'da nasıl taklitlerinin yeşerdiği görülüyor; fakat bir tarafıyla da indî. Kendi asrındaki Almanya'nın -ki Voltaire kendisi bulundu Almanya'da, Friedrich'in sarayında- nasıl bir potansiyeli olduğunu göremiyor. Bu söylendikten hemen sonra arkasından klâsik Alman çağı ortaya çıkıyor: Goetheler'in, Schillerler'in patlama devri... Tabiî Voltaire'in haberi yok. Prusya'da oturuyor; yüz elli kilometre ötedeki Königsberg'deki Kant'dan haberi yok. Kant'ın Rousseau'dan haberi var; bunların ondan haberi yok. Kant'ın var, çünkü onun Fransızcası var ve takip ediyor; bunların Almancası yok. Kant Almancanın en güzel metinlerini yazıyor. Sonra İngiltere'deki Clarke'ın, Kant'la, Leibniz'le yazışmaları var; onun üzerinden Descartes'la ilişki kuruluyor. Mme de Steäl'e* kadar -Voltaire'den çok sonra, ihtilâl asrında- Almanya üzerine bilgileri yok Fransızların. Bu bilgisizliğin üzerine bir de tarih, yani epistemoloji kuruluyor. Bu tabiî her zaman iflâsa mahkûm.

Devam ediyor, Voltaire:

> I. François âlimleri himaye etti, fakat bunların bilgin olmaktan başka bir vasıfları yoktu. Kendisinin mimarları oldu, fakat Michele-Angelolar'ı da, Palladiolar'ı da olmadı. Boş yere resim okulları kurmaya çalıştı; çağırdığı italyan ressamlar hiç Fransız talebe yetiştirmediler. Bir takım hiciv şiirleriyle bazı açık hikâyeler bütün şiirimizi teşkil ediyordu. Rabela-

* **De l'Allemagne/Almanya'ya Dair** adlı eseri çevrildi. Napolyon imparator ilân edince kendini, Mme de Steäl, cumhuriyetçi olduğundan, çok bozuldu. 'Niye imparator oldun' dedi. Devamlı sıkıştırıyor. Sonunda kapıya "Majesteleri banyodadır" diye bir yazı koyuyorlar. Napolyon çok yıkanır biliyorsunuz. "Aman efendim, dâhiler arasında yaş ve cins farkı yoktur" deyip doğru banyoya giriyor.

is'nin eseri, II. Henri zamanında rağbette olan biricik mensur kitabımızdır.

Hulâsa, henüz mükemmelleştirilmemiş olan musikiyi ve daha her tarafça meçhul olup nihayet Galilei'nin öğrettiği tecrübî felsefeyi istisna ettiğiniz takdirde, her şeye ancak İtalyanlar mâliktiler.

Şahane bir tasvir, buruk ve tabiî ki haklı bir hiciv...

İlginç olan şey, 18. asır adamının, 16. asır için kültür tarihi yapması. Tarih felsefesi tâbirini de Voltaire kullandı tabiî. Gâî yorum başladı, Hegel'e ve sonrasına uzadı. İnsanları tarihe bakmaya itti. Her münevver, her eline kalem alan veya kitap yazan, her kahve gevezesi, bu tarz düşünmeye ve bir takım bilgileri edinmeye başladı. Sosyalizasyon da tarihçiliğe başka yaklaşımlar getirdi. Tarih yapmak kavramının yanında, belirli normlarla tarih yazmak merakı da başladı. 18. asırdan itibaren tarih bilgisinin, tarih yazımının büyük atılımlar yapması yanında büyük sapmalar yapması, büyük zararları olması da yine bu asırda ortaya çıkacaktır.

Burada tarihin teleolojik (gâî) bir dönemlemesi yapılıyor; bütün dönemlemeler gibi yanlış. Bundan başka bütün amaçlı yazımlar gibi sapkıncalı. St. Augustinus'un **de Civitate dei**'si 17. yüzyılda J.B. Bossuet'nin (1627-1704) **discour sur l'Histoire universelle ad usum Dophinum** adlı eserinde ustaca bir ortak buluyor. Tanrı'nın insan topluluğunu belirli bir amaca götürdüğü işleniyor bu eserde. İşte bu teleolojik (gâî) yorum Avrupa düşüncesinde Voltaire'den Hegel'e bir çok yazarı etkiledi ve sosyoloji ilminin de dichotomique modellerle bir anlamda yapılanmasını sağladı.

Bu dönemlemelerden en tipik olanı Vico'nunkidir. Beşeriyeti, a) Tanrı çağı: Tanrıya itaat b) kahramanlar çağı (adaletin dağıtımı, başkaldıran kahramanın adil oluşu dolayısiyle ona aittir ve böyle bir önder gereklidir. Bunun sonunda ka-

nun devleti 'Polizei Staat' gelişir) c) İnsanlık çağı (insanın bilgisi gelişir, hukuk mefhumu gelişir) diye sınıflar. Bütün sosyoloji ve tarihin aydınlanma çağından beri bu hastalıkla mâlûl olması olumlu ve olumsuz etkiler yapar. Bu yorumlar da olumludur. Tarih ve toplum geniş kitlenin ilgisini çeker; öbür taraftan tarih yazımı tarihî olmaktan çıkar. Daha sonra bunu düzeltmek pek zorlaşacaktır.

Voltaire diyor ki; "Dördüncü çağ, XIV. Louis asrı diye adlanan çağdır, ve bahsettiğimiz dört devir içinde kemale en çok yaklaşanı da belki odur".

Şimdi bunlar monarşi Fransası'nı değiştirmeyi salık veren adamlar; ama monarşi Fransası'nı nasıl tahlil ediyor bakın. Gerçi ihtilâlcilik demek her şeyi çürütmek ve küçük görmek değil; ama temelde kralcı Fransa'nın temel kurumları, ihtilâl sonrası Fransa'da kaldırılmıştır. Bu duruma Alexis de Tocqueville pek yerinde işaret eder. **l'ancien régime et la révolution**'da (Gallimard, Paris 1967) eski Fransa'nın kurumlarının durumunu tahlil eder.

"Öteki üç çağdaki keşiflerle zenginleşmiş olup bazı alanlarda da ötekilerin üçünün birden yaptıklarından fazlasını yapmıştır".

"Gerçi güzel sanatların hepsi Mediciler'in zamanlarından daha yüksek derecelere götürülmediler; lâkin insan idraki umumî bir mahiyette tekemmül etti".

Bütün insanlık tarihinin en üstün safhası (!).

'Daha zeki olduk' diyor (!).

Bunlar İngiltere'nin meşrutî sistemini, meclis sistemini öneren adamlar; fakat bir taraftan da İngiltere'ye medeniyet öğretiyorlar. Böyle bir bakış var İhtilâl'de. Fransa'nın universal zekâsını belirttikten sonra devam ediyor,

Voltaire:

Doğru ve sahih felsefe ancak bu zamanda tanındı. **Kardinal de Richelieu**'nün son senelerinden XIV. Louis'nin ölümünü takibeden yıllara kadar, idaremizde olduğu gibi güzel sanatlarımızda, fikir hayatımızda ve âdetlerimizde, vatanımız hesabına hakikî ve ebedî bir şeref olması icabeden umumî ve derin bir inkılâp vukua gelmiş bulunduğunu söylemek doğru olur. Hatta, bu hayırlı tesir Fransa'ya da münhasır kalmamıştır. İngiltere'ye yayılmış, bu zeki ve cüretli milletin o tarihte muhtaç bulunduğu rekabet duygusunu tahrik etmiştir; zevklerde inceliği Almanya'ya, ilimleri Rusya'ya götürmüştür; pek uyuşuk bir halde bulunan İtalya'yı bile canlandırmış ve Avrupa nezaketi ve cemiyet ruhunu anlamayı, XIV. Louis sarayına borçlu bulunmuştur.

Bu dört çağın felaket ve cinayetlerden münezzeh kaldıklarına hükmedilmemelidir. Güzel sanatların sakin vatandaşlar tarafından inkişaf ettirilmeleri ve hükümdarları ihtiraslı, milletleri karışıklıklar çıkarmağa hevesli, rahiplerle keşişleri de bazen tahripçi ve ahlâksız olmaktan menetmez. İnsanların kötülüğü bakımından tekmil asırlar birbirlerine benzer; fakat büyük kabiliyet ve ehliyetlerle sivrilmiş bulunduklarını bildiğim asırlar bu dördüdür...

Başka yerde:

"XIV. Louis asrı diye adlandırdığım ve aşağı yukarı Fransız Akademisi'nin kuruluşundan itibaren başlayan asırdan önce..."

Voltaire tarihin bölümlerini bir de tarihliyor; asırları tarihlendirme alışkanlığı var. Bir insan hayatında bile yapılması âdeta imkânsız olan şey. Meselâ bir adamın çocukluktan çıkış tarihi 14 Mayıs 1954' diyebilir misiniz? Sinn-i büluğa erişi, hatt-ı harekâtının değişimi günle, ayla, hatta yılla belirlenebilir mi ki bir toplum tarihinde bunu yapıyorsun.

Voltaire devamla; "İtalyanlar bütün **Ultrasmontain**lere [dağın arkasında kalan], barbarlar ismini verirlerdi; itiraf etmelidir ki Fransızlar bir bakımdan bu hakarete lâyıktırlar. Ataları İspanya ve Afrika Araplarının romanesk kibarlığını gothlara has kabalıkla birleştirirlerdi. Haz veren sanatların hemen hiç birine mâlik değillerdi ki bu da faydalı sanatların ihmâl edilmiş olduklarını gösterir" diyor.

Görüyorsunuz bize artık gülünç gelen yorumlarla, bilgilerle süslenmiş bir kademelendirme ortaya çıkmaktadır ve bu bir tarihtir.

Sual: Gâî yorum artık kalmadı diyebilir miyiz?

Gâî (teleolojik) tarih el'an yapılıyor. Biz ondan vaz geçmiş değiliz. Tabiî bunun reaksiyonu da irrasyonel oluyor. Kapitalist sistemin gelişmesi, bu sistemle bütünleşme meselâ: 'Dünyaya kapitalizm yayılacak; kapitalizmin arkasındaki endüstri ve ona has örgütlenme, malî yapı, ideolojisiyle -insan hakları- birlikte gelecek ve yayılacak... Bundan evvelki düzen ilkel, kötü'. İşte bu yorum. Hiç bir zaman bir toplumu kendi dengesi içinde incelemiyor. Yunanlı Herodot bunu yapmazdı. Herodot Mısır'a veya Babil'e gittiği zaman, İran'ın sınırlarından geçerken oradaki toplumları 'bunlar da bizim gibi olamamışlar, olmalılar' demiyor. Böyle bir problemi yok. Atina demokrasisi var; çanak çömleğe isim yazıp adam seçiyorlar. Bunu anlatıyor; fakat bunun çok iyi olduğunu iddia etmiyor. Nitekim ünlü dörtlü tartışmasında, İran monarşisini savunan galip geliyor, kültürler arası saygılı bakış eski Yunan'da vardı, İslâm ortaçağında vardır. Herodot, Şehristânî, İbn Haldun başka bir dünyayı; Rönesans sonrası Batı ise egosentrik, etnosentrik bir dünyayı, bir kurulmuş düşünceyi temsil eder. ❑

Tarih Yazıcılığı (Yunan ve Roma Geleneği) *

Yunan tarih yazıcılığı dediğimiz zaman, yani Herodot (M.Ö. 5. asır), Thukydides ve diğerlerinde mitosun, efsanenin tarih yazımından çekilmesi söz konusudur. Bilindiği gibi epope tarzı, en iyi ifadesini Homeros'ta (M. Ö. 850'ye doğru) ve ondan sonra Hesiódos'da (M.Ö. 8. yüzyılda) bulmuştur. Hesiodos efsanenin dışında kendini de anlatan biri, aynı zamanda (Gerçi Hesiodos'un üslûp-bilgi olarak Homeros'un çok gerisinde olduğu malûm). Mitos'un düşüşü, bilhassa Thukydides'te (M.Ö. 4. asır) açığa çıkacak. Meselâ İliada'da çok uzun pasajlar halinde anlatılan Troia Savaşı'nda tanrılarla insanların ilişkileri; tanrıların tıpkı insanlar gibi işin içine, entrikalara karışması görülür. Athena Pallas Paris'e kızdığı için Akhaiaların tarafını tutuyor, buna karşılık Afrodit Paris'ten güzellik elmasını aldığı için Troialılar'ı tutuyor. Zeus bu tanrıların taraf tutup entrika gütmesine kızıyor; 'Karışmayın işe, sizin yüzünüzden savaş uzuyor' diyor. 'Peki o zaman biz karışmayalım işe de' diyor babasına Athena, 'Akhaialıla-

Türkiye Günlüğü dergisi, sayı: 40, Mayıs - Haziran 1996, ss.107-112..

ra akıl verelim' diyor. Verdiği akıl malûm, tahta atın Troia'ya sokulması. Böyle bir mitosa dayalı epope meselâ Thukydides'de değişir: Thukydides; '**Bu savaşın uzun sürmesinin nedeni o zamanki gemilerin iyi olmamasıydı, sevkiyat ve nakliyat yetersizdi, askerî mühimmat temini çok zordu**', diyor. Sonra 'bu Akhalılar yağmacıydı, etrafı yağmalamakla vakit geçirdiler onun için iş uzadı' diyor. Yani bir anda efsaneyi siliyor. Gerçek neden arıyor. Peleponnesliler'i anlatırken, bütün o şehirlerin aralarındaki iktisadî çekişmeler, adetler üzerinde durur; objektif, soğukkanlı bir tarih yazma başlamıştı. Ondan evvel Herodot'ta gerçekçi bir yaklaşım başlar -ki tam bir tarihçi sayılmamakla birlikte tarihin babası vasfını bizce hakeder. Çünkü Dünya'da başkaları da olduğunu, onların bir tarz-ı hayatı, dini olduğunu, tanrıları olduğunu, geçmişleri olduğunu görüyor, saygı duyuyor. Çünkü görmüş ki sırf Yunan'ın değil başkalarının da pekalâ manidar ve zengin söylemli tanrıları var- İlyada'daki gibi tanrılar doğrudan idare etmiyorlar ama adeta bir ilahî düzenin kuruluşu var. Henüz efsane motiflerinden kurtulmamış ama gerçekçi bir muhakeme var. Bu bakımdan Yunan nesri, klasik devirde, çok soğukkanlı bakışın, inceliğin bir tarihidir ve bizim bugün anladığımız anlamda bir bölgecilik falan da göze çarpmaz. Bunlar henüz saf insanlardır; medeniyetin çocukluk dönemidir, daha çıplak gerçeği görmeyi severler, gerçeği (somut olanı) hakikat diye (soyut) çarpıtmazlar. Çıplak gerçeği görmek; bu çok önemli bir şey. Hakikatın künhüne inmekten çok, çıplak gerçeği görüp onu tasnif etmek... Yunan düşüncesinin herhalde en önemli katkısı da budur. Yoksa Yunanlılar gerçek anlamda derin zamanlara, gerilere gidip tarih yapmıyorlar; bunu göreceğiz.

Roma'da bu durum değişecek. Nasıl değişecek? Şunun üzerinde durmak gerekiyor: Romalılar Yunanca'yı ve Yunanistan'ı severler 'Graecia capta ferum victorem cepit' 'Mağlûp

Yunanistan galibini yendi; '...cum artibus .... sanatıyla" diyor. "Roma her şeye rağmen köylü kaldı' bu sözü yazan Latindir. Kuşkusuz Yunanistan da süratle Romayla benzeşti ve değişti, göreceğiz. Yunan tarihçiliğinin tersine Roma tarihçiliğinde belli bir ölçüde mitos vardır. Titus Livius bundan vazgeçmez; çünkü kaleme aldığı Roma'nın tarihi, zaten 'ab urbe condita' / şehrin kuruluşundan itibaren unvanıyla başlar ve efsanelerle iç içe gider bu çok enterasan bir şey, yani bir tarihî zaman vardır; bir efsanevî zaman; tarihi yazarken, efsaneden kurtulamamışlar, bu önemli bir nokta. Fakat Roma tarihçiliğinde Yunan'da olmayan bir şey vardır; doğrudan doğruya tarihe ve millete misyon yükleme niteliği vardır. Yani bu saplantı 19. asırda başlamış değil. Roma'da aslında **historia** sözü var, fakat pek kullanılmaz. Titus Livius'un 142 kitaplık eserinin adı Ab urbe condite, Libri-Şehrin yani Romanın kuruluşunun kitapları (yani başlangıçtan itibaren Roma Tarihi). Yazar tarih demiyor, Roma tarihçiliğinde bu yaygın bir başlık; IV. asır tarihçisi **Eutropius** "Breviarium Ab Urbe Condita" başlığı ile milâdî 364'e kadar Roma tarihini derlemiş. *Umumî Roma Tarihi* adlı eseri de "Breviarium Rerum Gestarum populi Romani" başlıklı... Bir yerde de **Res gestae populi Romani** deniyor. Res, şeyler demek; gesta ise; tutum, davranış, güdüş, tarz. Jest sözü (geste) oradan geliyor. Res gestae, şanlı şeyler, yapılan işler, ef'âl ve ikbâl hepsini içeren birşey. Hacıbayram'ın yanındaki August mabedine baktığımızda onun duvarında 'Testamentum Ankyranum' denen çok önemli bir vesika vardır; testament orada vasiyet değil, discorsidir o; Atatürk'ün nutku gibi anlamda kullanılır, yani Augustus'un kendi nutku... Başlangıcı; 'Res gestae divi, Augusti' / ilahi Augustus'un şanlı işleri, ef'âli diye. Titus Livius eserine, Roma'nın kuruluşundan başlar. O günden bu güne de tarihler (kitaplar) aynı biçimde, ama bir efsane ile Aeneis ve arkadaşlarının Troia'dan şehre ulaşmasıyla başlar. Aksini de yapamaz. Roma mağlûp olsa dahi güçlü, onurlu, şanlı kahraman-

lar tarafından kurulmuştur ve 'Res gestae' kavramıyla eser gider. Ortaçağ sonunda 'gesta Romanorum' diye anekdot ve hikayelerden oluşan popüler bir kitap vardır (ama o galiba dikiş nakış okuluna enstitü adını vermek gibi bir şey) buradaki Res gestae'nin üslûbu ve uslûbun amacı açık... Tabiî Cicero gibi 'Historia magistra vitae est-tarih hayatın öğretmeni'dir söylemi var. Aşağıda göreceğiz; tarihî portreleri çizerken Romalılar'ı Yunanlı benzerleriyle paralel olarak anlatan Plutarchos'da da bu var. Tarihte muhtelif zaman ve yerlerde olaylar da insanlar da benzer olabilir, bu illâ tekerrür demek değil; ama geçmişten hal ve gelecek için ipucu yakalayınız gibi deyiş söz konusu. Söylediği şu: 'Nasıl bir hayat ve nasıl adetler yaşadılar, nasıl adetler güttüler! Nasıl adamlar hangi amaçlarla, hangi zenaatlarla bu işi yaptılar.' Esere baktığımızda tamamiyle bunu görürüz. Meselâ konsül Manlius "yerinizde durun" dediği halde oğulları savaşta emrine muhalif olarak kendi birliklerine düşmana hücum emri vermişler. O atakla savaşı kazanmalarına rağmen, emre itaatsizlik yüzünden, o muzaffer çocukları, oğullarını idam ettiriyor; idamı da görevi gereği seyrediyor (Tit. Liv. Res gestae, VIII-34). Yine meselâ Romalılar Faliskler'e hücum ettikleri zaman başlarında komutan olarak Camillus vardı. Faliskler'in öğretmeni olan köle, şehrin suru dışında çocukları eğitirken onları getirip komutana teslim ediyor ve; 'Bunları rehin al, o zaman şehri sana verirler' diyor. Cevaben "ignavus essem si contra pueris bellum gerem/ çocuklarla savaşırsam en alçak adamım' diyor. Çocukları da, hain köle öğretmeni de şehre Faliskler'e geri yolluyor. Yani Livius bu yarı menkıbevî tarihle Roma Cumhuriyeti'nin müesseselerini, kendisi aslında Augustus Octavianus devrinin adamı olduğu halde (M.Ö. 59- M.S. 17) eski toplumun ve cumhuriyetin müesseselerini yüceltir. Bu ilginçtir ve Yunan tarihçiliğine göre daha siyasî ve ideolojik bir tarihtir. Roma edebiyatı Rönesans'a da bu ruhu vermiştir. Bu hem ileridir, hem de ilkel bir tarihçiliktir bir

bakıma. Daha doğrusu, güzel üslûbu kadar bir yönüyle de sakat bir tarihçilik. Vakıa Titus Livius ve diğerleri eski arşiv ve vesikaları Yunanlılar'dan, daha çok ehil olarak kullandılar. Bilindiği gibi Rönesansın başlangıcı da bu gibi Roma metinlerinin incelenmesidir. **Francesco Petrarca** (1304-74) 14. asır İtalyan şairi ve filoloğu, büyük hümanist sayılır ve Roma metinlerini incelemiştir ve bu tarz bir tarihçiliği, ve edibâne tarzı benimsemiştir. Yine aynı tarz tarihçiliği Fransız İhtilâli ve Aydınlanma benimsemiştir ve oradan bugüne gelmektedir. Çok ilginçtir; Yunanistan'ın izleyicisi olduğunu iddia eden Batı, Yunan'dan çok Roma tarzı bir historiografiyi benimsemiştir.

Roma tarihçiliğinde bir patriotizm, ama bir Roma bencilliği, kendini öne koyma üslûbu, hakikaten bir **Res gestae** havası vardır ve bu anlamda hakikaten Roma tarihçiliği büyüktür. Meselâ Vergilius'un Aeneis'i İlyada ve Odisseia'nın Roma versiyonudur; fakat katiyyen kaba taklit değildir, çünkü içinde Homeros'un İlyadası'ndan pasajları da tam tercüme halinde yer alır. Demekki bu intihal değildir, bu zikirde bir şan vardır, saygı vardır. İddiasına göre Roma Patricileri Troia'dan gelenlerin soyudur; yani Latin için Yunanlılar çok önemlidir. Ama kendileri Yunanlıya karşı olan bir soydandır. Yunanlılar sanatların, edebiyatın, felsefenin babasıdırlar ve bir Romalı iyi Yunanca bilir. Vergilius bunu şöyle söyler: "Yunanlılar edebiyatı, ama Romalılar askerliği ve savaşı severler" bununla da öğünür; yani âdeta 'sen ey Romalı milletlerin imparatorluğunu yöneteceksin. Hatırla bunu. Ezdiklerine, sana mahkûm olanlara esirgeyici davranmalısın ve küstahları ezmelisin' der. Nitekim Yunanlı'nın 'barbar' deyimini Yunanlı anlamda kullanmadığı halde, tahkîrane 'barbarus süperbus-küstah barbar' gibi kullanan Romalıdır. Romanın misyonu bu. Edebiyatta var olan bu bakış tarihçilikte de sözkonusudur.

Hoş Roma mülkünün Yunanlısı ve Yunanca konuşanı da Romalıya benzemekte gecikmedi ve o kazanda eridi. Yunanlılık âdeta imparatorluğun doğusunda 'koine' dediğimiz orta Yunancaya münhasır kaldı. Roma kendi dünya görüşünü Yunanlılığa içirdi ve Yunanlılar klâsik düşünce ve geleneklerinden taviz verdiler. III. asırda tüm Roma tarihini Yunanca olarak kaleme alan **Nicealı** (İznik) **Dio Cassius'**ta bunu görmek mümkün. Çoğu zaman kendi klâsik filozof ve tarihçilerini bile doğru dürüst tanımayan bir Yunanlı muhitde, filozof **Plotinus** (204-269) ne kadar klâsik Yunanlı babalara sadık bir Yunanlı filozof olarak kalabilmişse(!) bu yeni Romalı-Yunanlıların da Thukydides geleneğine sadakatleri o kadardır. Dio Cassius'dan başka bir Suriyeli **Herodian,** aynı şekilde bu yeniçağın çizgileri ile yazdı. Milâdî 180-238 yılları arasını, Herodian, Roma annalleri biçiminde ama renkli çizgiler ve ahlâkî nesir olarak kaleme aldı. Roma halkının şarktaki olaylarını; Milâdî 36-378 arası itibariyle kaleme alan geç antik devir tarihçisi, Antakyalı subay **Ammianus Marcellinus**'dan öğreniyoruz. 31 kitaplık **Libri Rerum Gestarum** adlı eseri, Roma İmparatorluğu şarkının geç antik devri üzerine en canlı kaynaktır. Renkli ve zengin üslûp ve bilgisi herşeye rağmen Hellenistik ve prehellenistik devir tarihçiliğinden farklı. Roma geleneğine sadık ve latince yazan Eutropius'un, 364'e kadarki olayları nakleden **Breviarium ab Urbe Condita ve Breviarium Rerum Gestarum Populi Romani** adlı eserlerinin geç antik dönemin Yunan-Roma geleneğini oluşturduğunu belirtmiştik. Bunlar büyük tarihçilerin nefis parçaları olarak klasikler arasında yer almaktan çok, dönem hakkında zengin bilgi aktaran **narratio**'lar (inşa) olarak saygı ve rağbet görüyorlar.

Roma tarihçiliğinin çok enteresan başka bir safhası daha vardır. Yunanlılar bunu çok iyi başaramamışlardır. Romalılar bir 'estetika'dan, ideal estetikten, ideal çizimden çok realist

çizimi tercih eden insanlardır. Herhangi bir Yunan heykeline baktığınız zaman orada bir güzellik, ideal bir güzelliğin sentezi söz konusudur. Myron, Diskophol'u yapar, o ideal bir erkek atlet vücududur veya Praxiteles Knidos Afroditi'ni yapar, o ideal bir kadın vücududur. Bütün ölçüleri birbirine uyar; belki dünyada öyle kadın vücudu yok. Roma'da bu yoktur; Romalılar realist insanlardır, fotoğraf gibi portre yaparlar: konsüllerin portrelerine bakın, yüzündeki çıbanı, karga burnu, kalın burnu, bazen patlak gözleri, vücutta nisbetsizlik varsa onu görürsünüz. Romalı bu realizmini tarihî portreleri tasvir ederken de yansıtır. Nitekim **Plutarkhos** (M.S. 46, 120 veya 125) ki aslında Boeotiali Yunanlı-Romalı bir adamdır. **De vitae** (portreler, hayatlar) adlı kitabında 46 adet klâsik dünya büyüğünü ikişer ikişer anlatır. Olayları oldukça realist bir şekilde zaman zaman ironik bir üslûbla çizer, büyük İskender'le Caesar'ı karşılaştırır; Ciceron'la Demostenes'i. Roma tarihçiliğinin en büyük özelliği budur. Yani insana en çok eğildiğini iddia eden klâsik devirde portreleri böyle Yunan ve Roma dünyasından paralellerle çizmek ve ortaya koymak.* Başka örnek; Cornelius **Tacitius** (M.S. 56-117) **Germanya**'yı** anlattığı zaman, Germenlerin yaşayış biçimini tarafsız ve canalıcı yönleriyle nakleder ve bu ırkı tarih sahnesine çıkarır. Roma tarihinin en önemli özelliği budur: Bir takım kavimleri tarih sahnesine çıkarmak. Biritanya var, Galya var, Germanya var. Biz bu kavimlerin hiçbirini tanıya-

---

* Plutarhos'un bilinen ikinci ünlü eseri 'Opera moralium'un-çocuk ve yetişkin terbiyesine ilişkin denemeden oluşması basit bir tesadüf değil: Plutarhos tarihçiliğe pragmatik olarak eğilen, biraz eski Yunanlının dünyasından Romalı'nın dünyasına geçen (kendisi Yunanistan'ı terketmedi İmparator Hadrianus'un hocasıydı ve orada öldü) bir Roma Yunanlısı. Tarihi biraz eğitim biraz ibrete yönelik bir dal diye düşündüğü açık.

** Orijinal başlık 'De origene et situ Germanorum-Germenlerin menşei ve hali'.

mazdık. Tanıyacak hiçbir malzeme de yok. Vakta ki Romalılar şan ve şerefle bu bölgeleri ele geçirmişlerdir, onların tuttukları kayıtlarla tarihe girmektedirler. Ondan evveli mevcut değildir; ondan evveli Prehistoria'nın işidir. Bugün kazı yapıyorlar, mezar, mağara buluyorlar, ama yazılı malzeme otantik halkla değil Romalılar'la başlıyor... Romalılar bu geri kalmış kavimleri tarih sahnesine çıkarmışlardır, İngiltere, Fransa, Galya, Germanya tarihlerini biz ondan sonra biliyoruz. Keşke Türkler yazıdan (Göktürk) önceki devirlerinde Romalılar gibi tasviri canlı, dili berrak komşulara sahip olsalardı. Nedenini aşağıda açıklayacağız.

Netice itibariyle bu Roma eserlerini, Tacitus gibilerini ve M.Ö. 1. ve 2. asır tarihlerini incelediğimizde bunlar için bir fikir ve sonrası için de bir hareket noktası ediniriz, Roma annalleri (yıllık) sayesinde. Batı Avrupa tarih konusu oluyor. Türkler için böyle bir şey var mı? Çok eski tarihimizi Çin kaynaklarından arayacaksınız, Sanskirit kaynaklarından, eski Pehlevi kaynaklarından. Bunların çoğu ise incelenmemiş dönemlerdir ve ilmî mevzulardır. Filolojik bakımdan bu dallar çok problemlidir. Çin tarihinde Shang devri kaplumbağa yazıtlarını inceleyeceksiniz, yani Sinoloji'de bir devrim yapıp Türkler için birşey çıkartacaksınız. Bunlar kuşkusuz Roma tarihi malzemesi kadar incelenmiş malzeme değil; onun için Türkler'in tarihi çok karanlıktır. Mevcudiyetleri malûmdur ama tarih karanlıktır ve zordur, derlemesi; tarih yazımı işi çok zordur. Kuru Latince bilerek, Batı Avrupa için mesela M.Ö. 2. asrın tarihine inebilirsin, ama bizde bir iki filolojik dalla hatta M.S. 5. asra dahi kolay gidemezsin. Çünkü bu asırlar için hem Çince, hem Bizans, hem İran, Hint kaynaklarını bileceksin ve keçi boynuzu gibi bir bilgi paketi elde edeceksin. Üstelik Bizansın bu dönemi iyi bilinmez; Persler ve Sasani devri tetkikleri Roma tarihçiliği kadar iyi değildir.

Roma tarihçiliğinin, yazısız kavimleri işte böyle tarihe çıkarma misyonu oldu. Belirttiğimiz gibi Tacitus'un Germanyası buna şahane bir örnektir.

Bir suale göre; tarihçilikte Roma anlayışı ile Yunan anlayışı birbirine ters. Öyle mi anlayalım?

'Romalılar daha mütekâmil diyorlar' ama bu şu demek; Romalı tarihi bilinçle yazıyor; Romalı bilinci ile yazıyor, biz neyiz? işimiz, misyonumuz nedir? gibi. Yunan tarihçiliğinde bu yok. Yunanlılar daha saf adamlar, temiz insanlar. Bu yüzden eski Yunanistan kültür olarak çok sevilecek bir alan, bunu İslâm historiografisi bakımından bilmek lâzım; çünkü sonra Müslümanların da böyle olduğunu göreceksiniz. İslâm dönemi tarihçilerinde de tarihe böyle insanlığın macerası diye bakma eğilimi olmuştur.

Bir diğer sual; coğrafi şartların tesiri nedir, olmalı...

Hayır. Romalılar bir İmparatorluk, bu çok önemli. Kavga ederek genişlemiş bir imparatorluk. Roma'nın mitos'u kavga ve genişleme üzerine kurulu. Mitolojik kökenleri bile 'Troialıyız' diye başlıyor. Vatan kurmak, etraftakileri yutmak, o karışımdan Roma vatandaşlığını, Cumhuriyetini çıkarmak olayı tarihin ana çizgisi; Roma Cumhuriyeti'nin tarihini yazmanın ana dürtüsüdür. Meselâ Hannibal ilerliyor, onu takdir ediyor; fakat aynı zamanda onu bir vahşi, gaddar olarak görüyor. Ona karşı Roma'nın direnişini anlatıyor. Bu militarist bir toplumun tarihidir. Askerî tarihtir ve burada bir Romalılık sözkonusudur; başka milletleri idare edecek bir misyon: Dünyaya bir düzen getirmek. Bunun da farkında; bunu biz demiyoruz, o diyor. Bu tarafıyla etkilemiştir insanları. Bu çok önemli. Bütün böyle üniversel eyilimi olan misyon yüklenenler bu tutumu benimser. İhtilâl Fransası bunu benimsiyor. Meselâ Napoléon devrini düşünün. 'l'empire stili' dedi-

ğimiz tamamen eski Roma günlük modasının taklidi. Yaşamda bile bu yerleşiyor. İmparatoriçe Josephine gibi yıkanmaya başladı, Fransızlar; Josephine günde birkaç kere yıkanırdı. Nopeleon yıkanırdı. Bu dahi Roma hayatının taklidiydi. Yani yıkanma diye, hamam diye bir şey çıkardılar, giyimleri de öyle. Roma kanunları taklit edildi. Meselâ 1804 tarihli Code Napeléone'da Fransız kanun-ı medenisinde baba çocuğu tanımadıkça babalık davası açılamaz. Tıpkı eski Roma kanunu gibi... Patrici oğlunu, çocuğunu tanımadıkça çocuk meşru sayılmaz. Ama bu şüphesiz o günün şartlarına uymuyordu. Çünkü eski Romalı ile 19. yüzyılın Fransız'ı aynı adam değildi. Fransız cemiyetine, eski şövalye Roma'nın kural ve kanunlarını getiremezsin. Ama Fransız İhtilâli ve sonraki ihtilâllerde, Roma cumhuriyetinin hukuk ve müesseseleri evvel ve ahiriyle çok etkilidir.

Herodot gezdiği yerlerdeki kavimleri merakla inceler ve geniş bakışı ile efsaneleri de nakleder. Kavmin kültürünü gözün ötesinde kulak ürünleriyle de nakleder. Oysa Tacitus'u ele alalım:

Tacitus, **Germania**'nın XVI. kitabında 'nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est, ne pati quidem inter se iunctas sedes-Germen kabilelerin şehirlerde oturmadığı ve bir müttehit iskân yerinde de yaşamadıkları malûm' diye başlıyor. Devamla evlerini, yaşayış biçimlerini ele alıyor ve 'bizdeki gibi köylerde oturamazlar' diyor. Bu mukayese ile vahşileri küçümsüyor demeyelim: Daha önce XIII. kitapta Germen çocuğunun eğitiminden takdirkâr bir üslûpla bahsetmektedir. Tacitus, Germenlerin bir çocuğu nasıl kabilenin bir savaşçı üyesi haline getirdiğini anlatıyor: 'Bir adamın silâh taşıması âdettir, fakat önce cemaatin önünde bunun için gerekli meziyete sahip olduğunun ispat edilmesi gerekir, bu yüzden genç bir adam cemaat topluluğunun önüne çıkar,

cemaat başılarından biri yahut babası tarafından kalkan ve kılıç kuşandırılır (Germania, XIII.). Bu onun cemaat önünde şerefli bir üye olmasını sağlayan bir törendir. Bu tören olmadan evvel ne bir ailenin üyesidir, ne de cemaatin sayılan bir üyesidir'. Bu gibi âdetler üzerinde çok duruyor ve mukayeseler yapıyor, 'çocukluktan beri Germenler kendi başlarına hür ve çetin bir hayat sürerler' diyor ve bu gerçek, bir Romalının eğitiminden farklı bir eğitimdir. Romalı kontrol altında kurumlaşmış bir grubun üyesi, bir sınıfın ferdi olarak eğitilir. Bunun üzerinde duruyor, mukayeseler yapıyor. Niye yapıyor bunu? Çünkü artık Tacitus'un zamanında Germenler problem olmaya başlamıştır. O adeta yüz sene sonraki **kavimler göçünü** görmüş gibi. Tacitus ve Romalılar gidip hepsini inceliyorlar; Lombardlar'ı, Franklar'ı, Süebler'i, Germenler'i...

Demek ki Roma tarihçiliğinde, bizim bugünkü anlayışımızla bakacak olursanız, bir tür etrafı inceleme mukayese etme ve pratik bir yaklaşım söz konusu. Halbuki bu daha evvel söz konusu değildir. Herodot hiçbir zaman insanları pragmatik bir yaklaşımla incelemiyor. Ksenophon, Anabasis'inde [Yunanlı Tarihçi bu eserinde Genç Keyhüsrev'in İkinci Ardeşir'e karşı yaptığı savaşı ve bizzat kendisinin kumanda ettiği onbinlerin çekilmesini hikaye eder (M. Ö. 401-400)], geçtiği yerlerdeki insanları o gözle görmüyor. Orada saf bir toplum gözlemciliği söz konusudur ki bu adeta bizim Evliya Çelebi'yi andırır. Klâsik Yunan'ın tarih yazıcılığıyla Roma tarihçiliğinin farkını en iyi Roma çağının Yunanlısı ve ömrünü iki cemiyette geçiren Polybios'un şahsında tanımak mümkündür (M.Ö. 200-118). 168 yılında çok iyi yetiştiği ve seçkin bir aileye mensup olduğu Megalopolis'(Arkadia)den Romaya getirtildi, burada da Latin kültür çevresi içinde iyi yetişti. Scipio Aemilianus gibi devlet adamı ve komutanın maiyyetinde onunla İspanya ve

Afrika'da seferlere katıldı. Bütün bunlar onun **istoriai-tarihler** diye bilinen eserindeki gözlem ve metod sağlamlığında payı olan gelişmelerdir. Polybios Roma devri Yunan tarih yazımının Thukydidesi diye bilinir. Vakıa eserin Yunancası klâsik dil değil, Büyük İskender sonrası çağda kullanılan 'Koine' (orta Yunanca) denilen lehçesidir. 40 kitaplık eserinde Romalı tarihçilerin aksine efsanevî devirden değil, Hannibal'ın İspanya seferi ile Hydan Savaşı arasındaki 53 yıl yer alır. Bu realist ve soğuk, kanlı tasvirlere rağmen, **Polibios** bir yerde eski Yunan'ın kullanmayacağı bir kavramı kullanıyor; ona göre bütün tarihçiler tarih yazımıyla siyasî faaliyet için eğitimi amaçlar. Bu kullandığı **pragmatike historia** kavramıyla, aslında her tarihçinin uzak yakın buluşacağı bir durumu ana amaç haline getirir. İşte Roma'nın tarih yazımına getirdiği ve bütün kavimleri ve bütün çağları kucaklayan eğilim budur. İlerde İslâm tarihçiliğinin bundan yer yer nasıl uzak kaldığını göreceğiz. Eski Yunan ve Orta Zaman İslâmının tarih yazımındaki bu ortak saflığına avdet bir yerde asrımız tarihçisinin hesaba alması gereken bir keyfiyettir. ❑

Hellenistik Devirde Tarihçilik *

Tarih yazıcılık alanında en önemli aşamalardan veya daha doğrusu kompartımanlardan birini Hellenizm devri dediğimiz Büyük İskender ve haleflerinin zamanı oluşturur. Aşama yerine kompartıman deyimi üzerinde ısrarla duracağız; zira beşer tarihinde tarih yazıcılık; tıp, fizik gibi bir gelişme değil, özellikleri ve benzer yapılarıyla belirli kültür çevrelerinde gelişen bir daldır. Hiç kimse Hellenistik devirdeki muhteşem tarihçileri ne selefi Yunan'a üstün kılabilir ne de halefi İslâm dönemine... hele Roma ve Bizans'a göre küçük görebilir. İlk bakışta Hellenistik devrin tıbbı, matematik ve felsefesi, İslâm dünyasına açık biçimde öncülük etmiş, bağlantı kurmuş; halbuki tarihçilikte böyle bir devamlılık yokmuş gibi görünüyorsa da, son zamanlardaki tetkikler, İslâm tarihçilerinin Hellenistik devirlerin tarihçilerini de tanıdığını göstermektedir. Tanıyan ve okuyan da mutlaka etkilenir. Hellenistik devir Mısırı bizim bugün anladığımız renklerde, tarihyazımının geniş bir zaman - mekâna hakim olduğu devirdir. Vakıa kendinden önceki devirleri bilmek, kendi dışın-

Türkiye Günlüğü dergisi, sayı: 41, Temmuz - Ağustos 1996, ss.114-120.

daki coğrafyaları merak ve onların geçmişine değinmek, Hellenizm'den önceki devirlerde de görülür. Akadlar devrinde Mezopotamya'nın eski medeniyeti olan Sumerlere büyük ilgi vardı. Samî olan Akadlar, tabiî Sumer dili ve grameri ile yazdılar. Sumer Medeniyeti bu devirde klâsikleşti. M.Ö. 7. yüzyılın ünlü Asur hükümdarı Asurbanipal bir kitap hastası idi. O devrin modasını en iyi biçimde tatbik etti. Eski Babil mabetlerinde bulunan Sumerce vesikaları kütüphanesi (Ninova kral sarayı) için istinsah ettirdi. Bugün Sumeroloji Akadlara ve asıl Asurbanipal'e çok şey borçludur. Malûm olduğu üzere, Herodot'un civar memleketler ve halklar coğrafyası ve geçmişi üzerinde verdiği yarı efsanevî bilgileri hatırlayalım: Ama Hellenistik devirde mahallî halkların tarih, kültür ve dinine merak duymak, araştırmak yeniden yazmak âdeta teşkilâtlı bir devlet faaliyeti haline dönüştü. Mısır'da general Ptolemaos Mısır'ın hükümdarı olduğunda, Kobt rahip Manethon'a eski Mısır vesikalarını kullanarak, Yunanca Mısır tarihini yazmayı emretti. Tevrat "septua ginta" (yetmiş kitap) halinde çevrildi. Çünkü Alexandria aynı zamanda kalabalık bir Yahudi diasporasına sahipti ve bunların adetleri ve dini merak edildi. Bu kadarla da kalmadı; meselâ, müze eski Yunan'da varlığı tartışılan bir kurumken, burada kuruldu ve kolleksiyonlar gelişti. Athina'da Parthenon civarında varolduğu söylenen Pinokothek'de nelerin teşhir edildiği (bir müze mi yoksa seçme eser galerisi mi) belli değil, ama Musa yani Apollo'nun müzik ve şiir perilerinden ilham alınarak konan isimle 'Museion İskenderiye' bu anlamda bir tarih kolleksiyonculuğunun zirve kurumu oluyor. (Fransa'da ihtilâl öncesi Museum diye bilinen terim, ansiklopedistler; aristokratların özel kolleksiyonlarının ammeye teşhirinden sözediyordu. İhtilâl sonrası ilk iş, Louvre Sarayını "Museum de la Republique" olarak tanzim etmek oldu)

Hellenistik devrin Büyük İskender'le temeli atılan tarih

coğrafya merakı, malûm olduğu üzere beşer tarihinin büyük özgün ve nümune bir eğilimidir. Müze eski Yunanistan'ın değil Ptolemaios Mısırı'nın icadıdır. Büyük İskender Mısır'ı fethetti, Nil'in kaynağını aramak için Habeşistan'ın ortalarına kadar heyet yolladı (gene de o zaman bulunamadı). Orta Asya'da aynı şeyi yaptı; dönüşte seferin yolunu uzattı, ordu az kaldı susuzluktan kırılacaktı... İran'ın güneyinden Belucistan'dan geçti. Her sefer bir ilmî tetkikat seferiydi.* Nitekim General Bonaparte da Mısır seferinde arkeolog, filolog, ressam ve coğrafyacılardan oluşan büyük bir heyetle Mısır'ı resmetti, eser toplattı, envanter yaptırdı. Doğu ile Batı'yı birleştirecekti, doğrusu gaye asil, ama Büyük İskender taklidi...**

Hakikaten medeniyet tarihinde medeniyetleri bir araya getirme ve Şark milletlerine bir tür saygı duyma olayı eski Yunan'da var olan ve gelişen bir tutum. Çünkü eski Yunan kendisinin tarihin nihaî noktası olduğu iddiasında değil. Ama kendisi ile barışık bir kültür; kendini beğenebilir ama, Roma gibi etrafla üstünlük mukayesesi yok. Bu yüzden Hellenizm devrinde dışa yönelik bir tarihçilik başlamıştır. General Ptolemaios, Mısır'ın sahibi (bizim ülkenin güneydoğusu Suriye, Lübnan Seleukos'a bırakıldı, biliyorsunuz; Antiokhos'a ise güney Türkiye v.s.), ülkesini yönetirken ilk yaptığı iş, verdiği emir (ki bu hanedanın son üyesi Kleopatra'dır) rahiplerden Manethon'a Mısır tarihini yazdırmak oldu. Manet-

---

* İskender'de Yunan milliyetçiliği yok tabiî. Makedonyalıdır ve Yunanca'yı bizdeki yabancı okulların İngilizce ve Fransızcası gibi öğrendi, belki de; çünkü Aristoteles de öyle. Yani Makedonyalıların Yunanlı olduğuna delil yok bugün. Yunanca kullanıyorlar, medenî bir dil diye o zaman; ama ne konuştukları belli değil aslında.

** Bir Fransızca ders kitabı ne söylüyor: "Alexandr ölümsüz mü? Tarihte Alexandr kadar büyük adam yoktur. Başka cihangirler de vardır; meselâ Jul Sezar (Caius Iulius), Justinyen, Soleiman Magnifique ve Napoléon Bonaparte. Bunlar da fatih ama Alexandr gibi değil" diyor. Histoire Juniore serisinden "Alexandre le Grand", Hachette, Paris, 1980.

hon Mısır'lı bir rahip ve hiyeroglif biliyor. Yunanca yazacaksın diyor; o da yazıyor. Bunun bazı fragmanları kayboldu ama bir kısmı bize kadar geldi [M.Ö. 271'den sonra Aigyptiake/Mısır ile ilgili (Olaylar) adlı Yunanca bir kronik kaleme almış, bunun Flavius Josephus tarafından kullanılan saklanan birkaç parçası günümüze kadar gelmiştir]. Meselâ Champollion (Jean François, 1790-1832, Fransız bilgini, Mısır dili, kültür araştırmalarının kurucusu) yazıyı çözmeden evvel Mısır hakkında bildiklerimiz buydu. Palermo Taşı denen kalıntıda ve Torino rulosu denen belgede vardı bazı yazıtlar, tabiî çok yetersiz. Manethon, Hellenist dönemin Mısırlısı olduğu için anti-semitizm de var. Gerçi pasajlar sonradan ilâve edilmiş de olabilir, o başka. Orada -İskenderiye'de- Yahudiler var. Ptolemaios onlara "Siz bize Tevratınızı, tercüme edin" diyor. Böylece çevriliyor Yunanca'ya. (Septuaginta: yetmiş kitap, Eski Ahid'in M.Ö. 270'de başlanılan Yunanca tercümesi) Böylece bir tarihçilik başlamıştır. Düpedüz bizim anladığımız anlamda universel bir tarihçilik.

Bir noktaya değinmeli; Hellenistik devrin Yunanlıları da tıpkı klasik dönem gibi dinlerle çok ilgileniyor. Manethon'un eseri daha çok Yunanlılar'a, Yunan diliyle eski Mısır devrini anlatıyor. Tabii sonradan ne hikmetse eserinin bir hayli tahrip edildiğini söylemek gerek. Evvelâ, lâik bir Yahudi tarihçisi olan (Neron devri) Flavius Josephus eseri geniş ölçüde bize aktarır. Sonra Eusobius gibi daha geç devirdeki Hristiyan yazar ve tarihçileri... Manethon, Dimyatta (Damictta) Scbennytos (bugün Samanud) denen yerdendir. En önemli eseri M.Ö. 285'den sonra kaleme aldığı Mısır tarihidir. Ptolemaios Philadelphos'un emriyle yazıldı ve ona ithaf edildi. Yeni hükümdar yabancı olarak geldiği ülkenin tarihini öğrenmek istiyor olmalıdır. Flavius Josephus, Manethon'u niye çok kullanıyor? Beğendiğinden değil; en başta "contra Apionem" diye bilinen, Appion adlı antisemit Romalı yazara

karşı kaleme aldığı kitapta; rahib Manethon'un Yahudilerin ikinci sınıf olduğunu ileri süren ve Musa'yı karışık soyla itham eden iddialarına cevap vermek için... Manethon, Mısırlıların ikinci sınıf unsurlarıyla Yahudiler'in karıştığını ileri sürerken, Musa'nın da Mısırlı olduğunu iddia eder; tabiî Flavius Josephus'u çileden çıkaran iddia. Şimdi sadede gelelim; herhalde Manethon'un tamamen eski Mısır kayıtlarına sadık kalmadığı açık. Eski Mısır'ın historiografisi ile ilgili metinler Yahudiler ve Musa ile bu kadar çok uğraşır mı? Manethon etrafındaki dünyanın elemanları ve problemlerinin etkisi altında eski Mısır tarihi yazıyor. İşte tarihçinin ebedî sorunu ve hastalığı ve tuhaf ama bir ölçüde de meziyeti budur. Çevresi ve zamanının demir alma noktalarından hareketle maziyle hesaplaşır, maziyle uğraşır. İpin ucunu kaçırmak mümkün, cahil veya önyargılı olan zararlı olur, gülünç olur; öğretilen metod bu bâdireden kurtulmaya yetmez, sanatçı hassasiyet sahibi ve dikkati olmalıdır. Manethon'un devrinde İskenderiye'deki kalabalık Yahudi diasporasının onu rahatsız ettiği açık, bu rahatsızlığını temellendirecek eski Mısır metinlerini nasıl bulup tarih yazdığı ise, hâlen bir soru. Böyle yorumlar ne yazık ki dost düşman herkesi sürükler, kimisi daha beter uydurmalara gider.

Bir yandan Manethon, Hiksoslarla Yahudileri aynîleştiriyor, ama işte Manethon karşıtı F. Josephus onun bu tezini zikretmeyi de ihmâl etmiyor. (Pauly-Wissowa-Kroll cild XIV) Anlaşılan bu uydurma da onun hoşuna gitmiş.

Hellenistik dönem tarihçiliğinde her yorum var; İskenderiye kütüphanesi dağılmasa, realist populist v.s. her türlü akımı görürdük tarihçilikte. Bu kaynakların içinde yazılı olanlar, kulaktan kulağa yazılı kaynaklar hakkındaki sözlü değerlendirmeler, daha klasik tercüme çağından çok önce 7.yüzyılda İslâm alemine geçmeğe başlamış görünüyor. Çün-

kü o tarihte Mısır'ın ve Suriye'nin herhalde, Fransa ve Rusya ve Germanya ile teması olacak değil. 5-7. yüzyıllarda buralarda da Barbarlar henüz medenileşme sürecine girmeye başlayacak. Bizans'a gelince, merkezdeki Bizans; Suriye Mısır ve Filistin'e göre antik dünyaya daha çok kapalı. Herşeye rağmen antik mirasın Doğu Akdeniz'de hızlı bir erimesi de yok: Geç antik devir, klâsik çağın kurumlarını önce Hıristiyanlığa ve sonra Müslümanlığa taşıyor ve bu dinlerle yeni bir varoluşu uyum içinde yaşıyor... Bu dönemi inceleyen ünlü tarihçi Peter Brown; meselâ Yunanca'nın bir lingua franca olduğunu ve belirli seçkin zümre mensuplarının her yerde bu dille anlaşabildiğine işaret eder.* Hatta Latin diline yakın bölgelerde kuzey Afrika'da bile bir toprak sahibi, İzmirli (Smyrna) bir toprak sahibiyle karşılaşırsa onunla Yunanca konuşurdu. Ahali her yerde kendi dilini, Afrika'da Fönce (Kartaca Fenike dili) Libya dili, küçük Asya'da Likya, Frigçe, Kapadokya dili, Suriye'de Aramca gibi dil ve bazı halen iyi tetkik edilmeyen lehçeler konuşurdu (Peter Brown, The world of late Antiquity, 1974, s. 14-18). Klâsik antik çağ Roma'nın müşfik ha-

* Yunanca, Doğu Akdeniz'in 'lingua franca'sı idi. Yani umumî dili idi. Bu keyfiyet bütün buraların Yunanlılar'ın vatanı olması demek değil; o modern Yunanlı yorumu. Perikles devrinde, M. Ö. 5. asırda 400'lerde, Yunanistan adam ihraç etmeye başlamış. Nereye? Kuzey Karadeniz'e, Güney Karadeniz kıyılarına. Karadeniz'de koloniler kuruluyor, oralara koloniler halinde yerleşiyorlar ve etrafta bir genişleme oluyor. Ziraat, ticaret derken etraftaki ahali onlarla Yunanca konuşmaya başlıyor. Bu yüzden Yunanca'nın bu dönemine koîne (common, yani umumî, avam-firibâne dil) dönemi denir. Klâsik Ionia, Aioliya lehçelerinin tersine, İngilizce'nin Amerika'da umumileşmesi gibi bir şey oluyor. Buralarda bir takım insanların Yunancası da bozuktur. Meselâ, Soli (Soloi) diye bir şehir var, Mersin'in hemen yanında, Pompeipolis oldu sonra adı; Soli'nin ahalisi eski Farsça konuşurdu, Yunanca'ya çevirdiler, Bozuk Yunanca konuşuyorlardı. O yüzden filolojide bozuk bir dile solisizm derler. "Efendim bu Yunanca'dır ama Türk solisizmleri vardır içinde" gibi...

kimiyeti sayesinde dünyaya kurumlarını ve renklerini devredebilmiş; bu arada kuşkusuz tahribat ve erime de olmuş. Eski dönemin heykel ve sanat eserlerini mutaassıp Hristiyanlar tahrip etmiş. İstanbul Yerebatan sarnıcında sütun kaidesi olan bir mermer meduza başı, Efes müzesinde alınlarına haç kazınmış bir Livia ve İmparator Augustus heykel grubu gibi her yerde kafası kırık heykeller, Bizans'ın kale restorasyonlarında kullanılan kitabe ve kabartmalar görülür. İlk anda klasik edebiyat da çöpe mi gitti? Hayır. Felesefe, bir yerde itilse öbür yerde benimsendi. İstanbul'un reddettiği klâsik felsefe, İskenderiye ve Antakya, bilhassa yukarı Mezopotamya'da yaşadı. Aramca'ya çevrildi, şerh edildi ve İslâm devirleri için adeta bir tarihî koruma altına alındı. Bu arada İskenderiye kütüphanesi, öyle bazı fanatik Hristiyan yazarlarının tanımladığı gibi, Hz. Ömer'in komutanı Amr İbnü'l-As'ın; "bunlar Kur'an'da zaten var, öyleyse yakın" demesiyle yakılmış değil. Oranın zaman içinde tahribi söz konusudur. Sezar'ın İskenderiye'yi zabtı esnasında kütübhane, ciddî kaza ve tahribata uğramıştır. I. ve II. asırdan itibaren Hıristiyanlık kavgaları yüzünden bir takım metinler yakılıyor, yok ediliyor; meraklılar tarafından çalınıyor ve eriyip gidiyor. Gene de 7-8. asırlarda bu kütübhanelerden kalan eserlerin sayı ve mahiyetini bilmiyoruz. Kütüphanenin etkisi büyüktü. Ayasofya mimarları dahi İskenderiye kitaplığındaki mühendislik eserlerinden hem de epey geniş olarak isim ve alıntıyla bahsederler. Mutlaka İslam'ın devraldığı maddî mirasa dahildi. Demek ki Helenistik-Roma devirleri Mısır ve Suriye'deki kültürel, felsefî ve dinî tartışma (önemli, çünkü antik felsefenin tek tanrılı dinlerle kaynaşma ve hesaplaşması Hıristiyanlığın zuhurundan biraz önce Yahudiler tarafından Sedusîler ve İskenderiye'de Philon ve tabiî ilk Hıristiyanlar tarafından -montanist denen mezhep- Clemens, Origenes, Tertilianus tarafından yapılmış. Kısaca tam İslâm'a

uygun ve onun benimseyeceği bir ortamdı bu; nitekim öyle de oldu.

Bunlara rağmen oradaki kültür, oradaki tartışma ve problematik nesilden nesile devam ediyor. Lisan değişmesi de yok; Kobtca konuşuluyor. O arada Arabizasyon ve Arapça çeviriler başlar. Bir kısım Süryaniler'in merkezi Mısır'dır. Sonra monofizist inanç (anti Chalcedon mezhepler) Antakya'ya kayıp bu taraflara gelir. Bu bakımdan İskenderiye çok önemlidir. Yaşanan dönemin öncesindeki tarihi yazmak; Bu eğilim Yunanlılar'da kuvvetli değil: Yunan tarihçiliğinde Hellenizm öncesi devirde bu eğilim zayıftı. Kendinden evvelki tarihi, bir takım belgelerden arayarak yazma huyu yoktur. Bu Roma'da vardır; ama nasıl vardır? Titus Livius çok vesika kullanır, ama kullandığı vesikalar kadar söylentiler, legendler, rivayetler ve mitos da işin içine girer. Halbuki Hellenistik devirde bu iş daha düzgün yapılıyor. Yani Manethon'a emredildiği zaman, o papirusları okuyarak yazıyor tarihi. (Tabiî kendi kafası ve önyargılarının da rol oynadığını gördük) İbraniler'in tarihi dendiğinde, yazılı kaynağa Tevrat'a başvuruluyor. Bu minval üzere tarih yazılıyor. Bu bakımdan tarihte bir takım eski ve yabancı dil kaynakları kullanmak gibi alışkanlıklar Doğu Akdeniz bölgesinde yaygın. Bunun üzerinde duruyoruz. Çünkü İslâm, bu adet ve mirası devam ettirdi. İslâm, doğduğu bereketli coğrafyanın hakkını verdi.

İslâm asırlarına gelindiğinde Doğu Akdeniz'de böyle bir Yunanca yaygınlığı vardı. Milâd sıralarında, kibar insanlar (Roma İmparatorluğu'nun her yanında) Yunanca öğrenirler ve Yunanca öğrenerek meselâ Antakya, İskenderiye ve Jerusalem'e gider, oradaki Yahudiler'le konuşurlar. Dolasıyla tektanrı inancı Yunanca aracılığıyla her yerde tanınıyor, düşmanı var ama saygı gösteren çok. Meselâ heryerde "Tanrıdan

korkanlar" diye bir zümre var; Yahudi dininden ve etnisitesinden değildir. Ama onlar gibi yaşıyor, koşer kurallarına uyuyor ve bir tane "Tanrı"ya tapıyorlar. Buna rağmen Yahudilik yayılıyor demiyoruz, çünkü Musevilik misyoner propagandacı bir din değil. Yahudilerin iki cinsi vardı bu dönemde: Birisi Ferisîler, diğeri de Sedusîler. Ferisîler, eski İbran kaynakları üzerinde durup sözlü mişna ve haham kültürünü geliştiren takım; İncil'in anlatımına göre, Hz. İsa'nın en çok çatıştığı insanlar, yobaz takımı güya, ama aslında rafine grup. Sedusîler de Yunan-Latin kültürüne geçmiş, laik adamlar, Yahudi tarihinin tanzimatçıları. Antakya'da Yunanca geniş ölçüde konuşulur, nereye gitsen Yunanca mektup oraya ulaşır, insanlar birbirleriyle konuşur; böyle umumî bir dil. O kültürün etrafında Latince ikinci derecede kalsa da, var; ancak Doğu Akdeniz'de Latin kolonileri küçük, Efes'de falan var ama küçük ve zamanla eriyip gitmişler. Fakat burada tarihin Yunanca aracılığıyla yaşaması sözkonusu sonuçta. Eski medeniyetler kendini Yunanca vasıtasıyla ifade edebiliyor. Bu çok önemli. Yani, Yunanca demek sadece eski Yunanistan'ın kullandığı, eski Yunanistan'ın eserlerinin yaşadığı bir dil demek değil. Her türlü eski kültür onunla yaşıyor; her türlü eski kültür, eski bilgi. Bizim bugün bildiğimiz kadar, bildiğimiz kadarından daha çoğu, yani kaybolanı, bu dille yaşıyor. Tevrat mı istiyorsun, Yunanca tercümesi var; felsefî, edebî eser, matematik tıp mı istiyorsun, Yunancası var...

Zaten bu bölgelerde resmî hayatta da iki dil kullanılıyor. Yunanca ve Latince ikisi birden yazılıyor. Allah bilir bizim bugün bulamadığımız bir takım eski metin ve efsaneler bile Yunancaya çevrilmiştir, birgün çıkabilir Suriye, Mezopotamya ve Mısır eski eserleri arasında... Eski Mısır tarihi mi, Yunancası vardı, çünkü fragmanlar kaldı elimize. Biz Mısır'la ve Mısırlıyla doğrudan teması ne zaman elde ettik? Champollion'dan sonra. Yani, Raşid denilen İskenderiye'nin he-

men yakınında Rosetta dedikleri yerde üç dile çevrili bir hiyerogrif yazıtlı taş buldu; Yunanca, hiyeroglif ve yeni Kobtçayı çevirerek öyle girdi eski Mısır'ın dünyasına. Ama ondan evvel de var bu dilin kalıntıları, işte Manethon'un tarihi gibi, Yunanca geniş mekânda, muhtelif zamanları birbirine bağlayan dil oluyor; medeniyet tarihinde önemli bu...

Bu kültürel ortam tabiî hiçbir şekilde Roma İmparatorluğu'nun, Roma dünyasının Batısı için söz konusu değil. İtalya'dan başlayarak; Germanya, Galya, Britanya falan yabanî yerler tamamen. Yunanca bahis konusu değil; Yunancası olmayınca tabiî (yani seçkinleri bu dili kullanmayınca) bir toplumun geniş zamanlar ve mekânlarda temasa geçmesi de mümkün değil. Onun için bu geri kalmış bölge, Latin dünyası ve imparatorluk yıkıldıktan sonra da Latinceyle, latina vulgata'yla (İncil'in 4. asır sonunda Hieronymus tarafından yapılan Latince tercümesine ait dil) yaşamıştır. Oysa imparatorluğun doğu tarafları Yunanca aracılığıyla bütün eski kültürleri, söylemleri, düşünce tarzlarını barındırdı ve böylece eski dünyanın zengin malzemesi ondan sonra, Kobtlar, Aramiler yoluyla Arapça'ya çevrildiği için arada kesinti yoktur. Sapmalar değişmeler olur, ama eski dünya büyük sarsıntı ve yıkıntı geçirmeden tarih yoluna devam etti. Doğu dünyası ile Batı'nın varsa en büyük farkı budur. Birisi klâsik dünyayı doğuştan hücreleriyle alırken, öbürü kendi azgelişmişliği kendi bilinci ve cehdi ve kültür değişimi ile sonraki asırlarda aldı.

Demek ki İslâm historiografisine giriş yapmak istediğimiz zaman bilhassa parlak 9., 10. asırlar için, ön planda bilmemiz gereken gerçek, eski kültürün canlı olduğu, devamlı olduğu ve o dünyanın şifahî veya yazılı olarak miras alındığı keyfiyetidir ve bu hal Roma İmparatorluğu'nun doğusu için geçerlidir. Çünkü buradaki bütün milletler birbirleriyle geçişkenlik içersindeydiler ve Yunanca'yı kullanmalarının

bunda payı oldu. Tabiî daha önce değindik. Doğulular tarih boyu kullanacak umumî bir dil bulmuşlardı ve bu konuda Batı'ya göre alışkanlıkları vardı. Batı ve Doğu arasındaki fark budur, birinin tevarüs ettiğini (Doğunun) Batı Avrupa sonradan ithal etti.

Doğrudur, hiçbir dil Yunanca kadar yaygın olmamıştır. İlk yaygın dil Yunanca'dır demiyoruz tabiî. Anadolu'da Hititler vardı; Akadca da kullanırlardı, Hititler arî (Indo-Avrupa) kavim ve Hititçe arî bir dil. Akadlar ise Samî, ama devlet kayıtlarının, muhasebe kayıtlarının, dinî metinlerin birçoğu Akadca, Hititlerde. Mezopotamya, Suriye ve Filistin'de M. Ö. II. asırdan evvel Aramca geçerdi; Samî dillerdendi, hatta Filistin'de bile Yahudiler İbran dilini günlük hayatta terketmişlerdi. İbranca sırf din dili idi, edebiyat dili idi; Hz. İsa dahil bütün Yahudiler Aramca konuşurdu. Dolayısıyla da bir yaygın dildi. Aramca yakınlaştırıyordu insanları birbirine.* Fakat ilk defadır ki Doğu dünyasında Hellenizm devri dediğimiz devir ki aslında büyük Aristoteles'le başlar zaman olarak, İskender fetihleriyle siyasî olarak berkitilir; bir yüz sene evveline daha gidersek, Perikles'ten sonraki klâsik dönemden itibaren başlar, yayılmaya. Demek ki Yunanca, Doğu Akdeniz dünyasının en yaygın diliydi ve bu dil sayesinde de eski kültürler, eski milletler birbirine bağlanırdı... Meselâ İskenderiye Yahudisi Filo (Philon) Tevrat'ın Yunanca'da tefsirini yapıyor. Platon felsefesiyle İbranî tek tanrıcılığını bağ-

* Aramiler bir Samî kabileler konfederasyonu, tarihte M.Ö. 1000'den itibaren görülüyorlar, yazıları çivi yazısı iken Fenike alfabesini benimsediler. Bugunkü Şam ve Hama merkezleriyken, M.Ö. 2. asırdan itibaren bütün Suriye, Filistin ve Mezopotomya'ya yayıldılar. Hatta Part ve Sasanî devletlerinde dahi batı bölgelerinde konuşulan, yazılan dildi. İbranca'ya benzer, Arabça'ya da benzediğinden İslâm fetihleri sonrası Suriye, Filistin ve Mezopotamya'dan kolayca silinerek yerini Arabça'ya bıraktı.

daştırıyor. Tanrı'nın varlığını, kelâmı, Platoncu bir felsefe yoluyla anlatıyor. Neden yapıyor bunu? Yahudi çünkü ve İbranca'yı da biliyor, Yunanca'yı da. Bu tip iki dilli insanlar vardı. Halbuki Batı dünyasında bu olamaz; olmadığı için de oradan böyle bir şey çıkamaz. Dolayısıyla bugün şark tetkikleri yapmak isteyen insanın kesin olarak Yunanca'yı çok iyi bilmesi lâzım. Yunanca, İbranca ve Aramca teolojide ve tarihte kaçınılmaz birşey; hele tarihte... Eski çağ Germanyasının, Galya'nın ilk orta çağı Yunancasız yapılabilir, Batı Avrupa'da; ama şark tarihinde bu mümkün değil...

Diğer taraftan Latince, anayurdunda otokton konuşmacılarıyla birlikte ölürken, Batı Avrupa'da yaşadı ve bu Barbar halkların dilini Yunanca'nın şark dillerini etkilediğinden daha çok etkiledi. Çünkü Batı Latince'yi kitabette, devlet ve kamu hayatında, eğitimde ve ibadette kullandı. Oysa Doğu'da yaygın Yunanca'nın rakibleri vardı; ibadette, edebiyatta, evde, tartışmalarda kullanılan zengin yerli diller; herbiri soylu geleneği olan, İbranca, Aramca; Kobtça gibi diller saymakla bitmez.

Latince'nin çok olumlu tarafları vardır. Roma; tarihte yazı dili ile konuşma dilini yaklaştırmıştır. Yani bugünkü insanın özelliğini Romalılar yaratmıştır, bir ölçüde. Çünkü Platon'a bakarsın ayrı bir dildir, Aristotelesinki yapma, süsleme bir Yunanca'dır. Halbuki Julius Caesar'ı okursun, akıcı, bir günlük dildir. Ciceron da öyle. Bu bir konsülün dilidir, bir askerin dilidir, bir politikacının dilidir. Romalılar gazete çıkarmışlardır, ilk gazete İtalyanlar'ın değil Romalılar'ındır. Acta diurna-Günlük işler; hergün Caesarın emriyle mühim olay ve kararlar, Senato'nun duvarına Capitol'e kazınır, asılırdı. Bu, günlük resmî gazetedir. Burada edebî ağır bir dil kullanamazsın; bu yüzden günlük dile yakındır. Caesar'ın kendi yazdığı da öyledir: De Bello Gallico/Galya savaşları (J.

Caesar'ın kendi yaptığı savaşlar hakkında bilgi verdiği, üslûbunun sadeliği ile dikkati çeken ve M.Ö. 51'de yayımlanan eseri). Bu Romalıların söylem biçimini ve yazıyı etkilemiştir. Hukuk dilleri de öyledir, basit ve çok müşahhastır. İşte bu tip bir tarz ve üslûp da uygarlığa Latinceyle girmiştir. Onun için Latince, çok uzun zamanlar insanlar arasında en kolay öğrenilen, benimsenen bir üslûp ve yazı dili olarak kaldı ki, devlet hayatından kalkışı 1848'dir. Yani Macaristan'da 1848'e kadar resmî dil Latinceydi. Alman üniversitelerinde 1950'lerde bile Latince doktora tezi verildiği olmuştur. Bugün de teorik olarak mümkündür.

Latin üslûbuyla, Latin edebiyat geleneği ve bu bilinçle yazılan bir tarihin karşısında, doğrudan doğruya gerçeğe, somut görünüme bağlı kalan Yunan tarzı bir tarihçilik vardır. Sırf klasik Yunan'da değil, Hellenizm devrinde de bütün milletleri içine çekerek geliştiren bir tarzdı bu... Biz maalesef Hellenizm devri eserlerine yeterince sahip değiliz; onun için bilemiyoruz. Burada Mısırlı'nın, Babillinin, Mezopotamyalı'nın, Suriye ve Filistinli'nin de katkısı var ve bu tarz nihayet Arabça yoluyla devam ediyor. İşte İslâm historiografisi dediğimiz dalın tarihî kökleri böyle özetlenebilir.

Herşeyden önce İslâm tarih yazıcılığının coğrafî kıyı köşeyi, bütün zamanları merak eden yapısı hangi geleneğe dayanıyor? Bunu bugün çok ayrıntılı olarak bilmiyoruz. Ama hem Yunan hem Roma hem de iyi bilmediğimiz başka kültürlerin etkisi var. ❑

Tarih ve Sosyoloji *

Düşünürün deyişiyle "quod non est in actis, non est in mundo-hareket ve icraatı olmayanın, dünyada mevcudiyeti yoktur". Tarih disiplini bilgi ve bilincimizde yeri olmayan olay ve nesneleri kapsamaz. Şüphesiz bu keyfiyet tarihin yeni nesne ve olayları keşfedip (icat etmez) kapsamına almasına engel değildir. Droysen'in deyimiyle tarih dediğimiz bilimin bilimden daha ötede bir şey olmasının nedeni de budur. Bilinmeyenler, tarih yazıcısının tarihi belirli sabit elemanlar etrafında inşa etmesine ve kendince tamam bir kompozisyon çizip yorum getirmesine engel değildir. Bununla birlikte tarih bilgisinde Mendelev tablosu olmaz.

Öncelikle iki temel sualin cevabını aramalıyız. Birincisi şudur: Tarihin diğer bilimler gibi partiel (kısmî, alana özgü) bir dili var mıdır? Bu soruya kolayca evet diyemeyiz. Tarih, bugün sosyoloji ve iktisadın terminolojisini ödünç alsa da tamamen bu sözlükle iş göremez ve olayları şematik bir biçim-

---

* *Türkiye Günlüğü* dergisi, sayı: 51 Yaz, 1998, ss.13-16.

de ve genelleyerek açıklamaya gittikçe de "tarih" olmaktan çıkar, Onun için "tarih" günlük dile en yakın olan ve onu kullanan bilgi dalıdır.

İkinci soru, tarih kanunlara dayanır mı? Katiyyen dayanmaz. Zoraki çıkarsanan kanunlara dayanarak yapılan analiz, tarih yazımını, tarih yazımı olmaktan çıkarır. Böyle bir endişe taşımaması gereken bir daldır, tarih. Kanunlaştırma çabaları da ancak gülünç olurlar. Kaldı ki, bilimde kanunlar tahkik edilebilir olmalıdır. Fizikî kanunlar binlerce deneyle ve çok düşük yanılma payı ile sınanır. Sosyolojinin kanunlarını bile başka platformda gözlemler ve değerlendirme ile sınırlayabiliriz (İktisat da öyledir, hatta daha az yanılma payı taşır; mamafih bu ikisinin deneyi ve sınama kapasitesi tabiat bilimlerinden farklıdır). Tarih için bir kanun ve bunun sınanması ve deneyin tekrarı gibi bir mefhum sözkonusu olamaz. Benzerlik ve mukayese yapmak, iki olay arasında paralellik muhakemesi kurmak tamamen başka bir şeydir. Aynı olayı tekrarlamak (unsurlarını kurup bir araya getirerek) veya zaman içinde gözlemle böyle bir mükerrer olay bulmak, tarihe özgü değildir. Tarihçi farklı zaman ve mekânda ancak benzer olaylar bulabilir. Bunlardan ortak unsurları arayıp kanun çıkarmak saçmalığına sapamaz; sadece mukayese edip, zaman ve zemini tasvir ve tarife yarayan bazı yorumlar yapabilir. Tarih platformunda kanun ve sınamayı başaramayız ve o malzemeyle bunu yaparsak artık tarihçilik değil, sosyologluk vs. yapmış oluruz. Tarih malzemesinin hangi dalın hayrına, dürüstçe veya şarlatanca kullanılması gerektiği ayrı bir keyfiyet ve sorunsaldır; ama her halükârda bunu yapan artık tarihçi değildir. Saniyen, tarihi malzemeyi bir sözde tarih kanununun sınanması için nasıl bir araya getirebiliriz ki?! Böyle bir teşebbüs sıhhatli olabilir mi? Sosyolog, bir kanunu sınamak için bir alanda mükerrer anket ve gözlem yapabilir, tarihçi ise bir olayı istediği an sınayamaz ve bunun için ge-

rekli malzemeyi talebi karşılayacak biçimde bir uyum ve sıhhatle bir araya getiremez. Böyle bir şey sözkonusu bile olamaz ve zaten aynı malzeme yığını, herkes için farklı varsayımlar ve bu varsayımların kanıtlanmasında çeşitlilikler getirir. Aynı konuyu ve aynı malzemeyi iki tarihçiye verdiğinizde, bazen biribirine zıt veya bazen de biribiriyle ilgisiz renk ve boyutlarda iki tez elde edebilirsiniz.

Sosyologların mevcut yasayı veya mütearifeyi sınamakda tarihçiden farklı imkânları vardır. Sosyologların malzeme üzerinde farklı yorumlar yapmaları mümkündür. Ne var ki, bu imkân tarihçininki kadar yaygın ve renkli değildir. Belirli bir çerçeve sınırı olur. Meselâ bir kasabada belirli şahısların civar köylerle kurduğu tefeci ilişkiler ve bu ilişkilerin giderek siyasete yansıması meselesinde, bir sosyolog diğer tezi sınamak için benzer gözlemi yapmak, benzer saha anketlerini uygulamak şansına sahiptir. Dolayısiyle sarih yanılmaları tesbit eder veya diğer tezi büyük ölçüde doğrular. Bu doğrulama şüphesiz suyun 100 ^{o}c de kaynaması gibi pekin bir deney doğrulaması değildir.

"Köyden göçün, azgelişmiş ülkede şehrin çekiminden çok köyün itiminden olduğu" gibi bir kanun, gene gözlem ve saha araştırması ve diğer azgelişmiş ülkelerdeki durumun, istatistik veriler, monografik eserler ve raporlara başvurmak suretiyle takibi veya gözlemi ile sınanabilir. Bir tarihçi böyle kanunlar koyabilir mi, yahut da buna gerek var mıdır? Meselâ, ihtilâllerin niye olduğunu açıklayan bir kanun söz konusu olsa, (nitekim Harvard'da bunu bulmaya teşebbüs eden şarlatanlar var) bunu nasıl sınayacak ve başka ihtilâllerin oluşumunu nasıl izah edecek veya öngöreceksiniz ? (sonuç kuru bir 'ibret' sözünün ötesinde neyi ifade eder?) Her tarihî ihtilâl kendi için bir olaydır; bir ihtilâli anlatmak ve yorumlamak için diğerleriyle mukayese yapmanın ötesinde meto-

dolojik bir genelleme, kanunlaştırma sözkonusu olamaz. İhtilâlcilerin kendi aralarındaki iktidar kavgalarına değinen "ihtilâller evlâtlarını yer" veya "ev yapan balta dışarda kalır" gibisinden büyük dedelerin hakîmane ifadeleri ise ne tarihsel kanun olur, hatta ne de sosyolojik kanun.

Tarihçi olarak hangi sahanın geçmişteki nüfusuyla saha araştırmacısı bir sosyolog gibi yüzyüze gelip sorular sorabiliriz veya hangi sahada bir sosyolog gibi sıhhatli verilere sahip olabiliriz? Tarih yazımında bizi sürükleyen şey, ulaşıp inceleyebildiğimiz malzemedir. Şüphesiz bazı varsayımlarımız mevcuttur, ama unutmamalıyız ki, bunlar veri kümeleri değildir. Hatta tek verinin dahi bizim varsayımımızı bazan nerelere götüreceğini bir düşünelim.

Sosyolog olmak için tarih okumak gerekir. Sosyologun etrafında akıp giden ve değişen cemiyete, çift buutla değil üç buutla bakması ancak tarih bilgisinin getireceği zenginlikle mümkündür. Bu daha zengin bir kavramlaştırma imkânı da yaratır. Ama zinhar sadece kavramlar ile geçmişe bakmaya kalkmayalım; o zaman sadece sıkıcı bir vâiz oluruz. Gerçekte tarihçinin terminolojisi hukuk disiplininin sağlayacağı bir mantığa muhtaçtır ve vakıaları araştırması ise filoloji ile mümkündür. Sosyoloji için de bu iki disiplin kaçınılmazdır. Meselâ, Max Weber'in "karizmatik otorite" ve "karizma" kavramı kilise tarihçilerinden ödünç alınmıştır.

Burada şu noktayı önemle belirtelim; özgün terminoloji tarih yazımında da kaçınılmaz olmakla beraber, diğer toplumsal bilimler kadar bol, universel kabul gören bir tarihçi terminolojisi olamaz. Romancıların ortak terminoloji ile roman yazamaması, şairlerin ortak şiir terminolojisi olmaması gibi tarihçiler için de böyle bir şey söz konusu değildir. Evvelen, tarihçinin bir **homme de lettre (edip)** tarafı vardır. Sani-

yen, belirli bir terminoloji çerçevesinde yazmak öbür toplum bilimcileri rahatlatır, anlatımlarını kolaylaştırır ve ele aldıkları mevzuu berraklaştırır. Ortak bir terminoloji ile yazmak ve düşünmek, tarihçiyi üslûp bakımından sıkıcı hâle getirir ve onu nihayet yanıltıcı bir yaklaştırmacı kimliğine büründürür. Tarih yazmak, ne Almanların "dichten" dediği anlamda muhayyileye gömülmektir, ne de pekin ve kavramsal ifadelere haps olan bir denklemli dil ve anlatım kullanmaktır. Dolayısiyle tarih yazımının sosyoloji ve iktisat gibi dallara göre dil bakımından farkı denge, itidal ve serbestidir.

Dönemleme Sorunu

Tarih yazıcılığın bizâtîhi kendi içinden gelen, vazgeçemediği, ama en tehlikeli alışkanlığı dönemleme merakıdır. Tarihi dönemlere ayırmanın pedagojik eğilim kadar tarih sentezlerinin de vazgeçemediği bir yöntem olduğu açıktır. Dönemleme alışkanlığı, Voltaire ile başlayan bir amaca yönelik (gaî-teleolojik) yorum tarzıdır. **Tarih felsefesi** (üstadın terimi), tarihi, müellif ve mütefekkirin gaye ve dünya görüşüne göre dönemleyen ve değerlendiren daldır. Voltaire beşer tarihini Yunan-Roma-Rönesans ve XIV. Louis Fransası diye ayırır. Bu dönemlerin her biri, tekâmülün muayyen bir safhasıdır. Sonuncusu her türlü sanat, ilim ve tefekkürün kâmil hâli, beşeriyetin nihahî ışığıdır. Voltaire, "**le Siècle de Louis XIV**"u 1752 yılında kaleme aldı. "**L'Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations depuis Charlesmagne jusquà nos jours** (1756 yılında kaleme aldı) adlı eserinde ise **tarih felsefesi**'ne özgü bütün yöntemini başta terimin kendisi olmak üzere en parlak ve sakat yönleriyle sergiler. Dönemlemeler ve geçişler üstada göredir; bazı ahvalde kaba hatalar vardır (meselâ, İstanbul'un fethinde, Türkler bir kapıdan girerken neredeyse şehrin kitap ve alimlerinin öbür kapıdan İtalya'ya akıp Rönesansı yaratması gibi... Son zamanlarda ba-

zıları da Rönesansın o tarihlerde çoktan işbaa ulaşıp hatta bittiğini söylüyor) Hülâsa, Hegel'in Prusya Devletine ulaşım sentezi, Marx'ın ütopyası hepsi tarih felsefesinin çocuğudur. Sosyolojik dichotomieler bu tarih felsefesinin ürünüdür. 18. asrın Avrupa düşüncesi, gelişim denen olayın Avrupa tarihine ait olduğunu, sadece bu kıtaya özgü bulunduğunu söylüyor. Buna rağmen aynı çevre, daha sonraları aynı yorumu universel bir olgu gibi sosyoloji etiketiyle takdim edip zihinleri zorluyor... Kimseye sosyolojiyi sınırdan içeri sokmayalım, demiyoruz, ama önce bol tarih tetkik edip okuyalım; o zaman ortaya çıkan sosyoloji ilmi kendi renkleri ve zıt boyutlarıyla gerçekten daha universel bir ilim haline gelir

Laik filozofumuz Voltaire'in tarih felsefesinin, St. Augustinus'in "De civitate Dei"sindeki günahkârların günahlarından arınmak için kurdukları devlet ve oradan Tanrı'nın devletine (kiliseye) yönelmek için gösterilen yoldan pek farkı yok. Yahut J.B. Bossuet'nin (1627-1704) "discoure sur l'histoire universelle ad usum Dolphinumau'sundaki Tanrı'nın insan toplumunu belirli bir amaca götürmek için tarihi etkilemesindeki dindar, mistik, teleolojik (gaî) yöntemden ne kadar farklı olduğu tartışılır. Doğrusu, birisi Tanrıya öbürü akla dayanıyor. Ama o akılı coğrafya ve renkle tavsif ettiği, onu bir yere mal ettiği açıktır. Terbiye ve yöntem aynı ama üslûp değişik. 1745' de M. Mousnier "l'Académie des sciences de Paris" adına şu tesbiti açıklıyor: "l'Europe, c'est ce qui a changé et ce qui change par les progrés de nos connaissances; pour l'Académie toutes les autres parties du monde sont dans l'immobilité" (**Actes du colloque international sur la nation d'Europe,** publications Sorbonne-Recherches, tome VII, 1961, sh.18. Michel Devéze, l'Europe **et le Monde á la fin du XVI-XVIIe siécle,** Paris, Abin Michel, 1970, s.13.) Evet Avrupalı için, "değişip gelişen sadece Avrupa'dır ve diğer yerler atıldır." Pekiyi o değişen Avrupa'ya göre kurulan bir toplum dü-

şüncesi ile değişmiyor denen yerleri nasıl anlayacağız? Bir yerel olayı yönlendiren veya o olaydan yönlenen düşünce nasıl universel bir olayı veya tüm tarih ve coğrafyayı yorumlayabilir? Toplumumuzu klasik orta çağlarda unuttuğumuz kendi toplumbilim geleneğimizle ve tarihi bilerek incelemeliyiz. 18. yüzyıl Avrupa düşüncesini küçümsemiyorum; ama, herkes adını ve meşrebini açıkca takdim etmelidir. Bundan başka bu gibi çizgilerin tarih biliminin Eski Yunan-İslâm Ortaçağı ve Batı'da gelişen tarihçi yöntemlerine pek dayanmadığı, kâğıttan gemilerin tarihçinin yöntemli araştırmaları nedeniyle pek yol alamadıkları; ama buna rağmen her zaman aynı eğilimin yaşadığı da bir gerçek. Voltaire **Vico**'suz düşünülemez. İnsan toplumlarının Tanrı Çağı'ndan (Tanrıya itaat ve Tanrıdan korku düzeni) Kahramanlar çağı (adaleti dağıtan ve adil olanlar kahramanlardır, düzeni onlar sağlar) ve nihayet insan çağına geçişi... Bu mutluluk çizgisi tarih yazımını da 13. yüzyılın sosyolojisini de ne kadar etkilemiştir? **Vico** son üç asrın tek düşünürü değil; Vico neyin ve nelerin ürünü? İtalya'yı İtalya yapan her düşünürün izi var onda... Machiavelli var, tabiî eski Yunan'dan Aristo var, peki İbn Haldun da var mı? İspatlı belgeli bir bağ kurmak zor, ama araştırmalar ortaya daha çok şeyler çıkarabilir. Bazı ana motifler Mağrib'den ve Endülüs'ten esen rüzgârlarla gelmiş gibi... Aydınlanma düşünürleri gelişme düşüncesini bir siyasî misyon için, onu kitlelere kabul ettirmek için de kullanıyor ve zaten 19. asrın bir hususiyeti de budur... Tarihin kullanımını daha doğrusu suistimâlini tarihçiliğin kendisi önleyebilir, ancak.

Sosyoloji ve tarihin konusu olarak, Akidler sistemi

Toplum bir takım akid (kontrat)lerle idame-i hayat eder; birbirimizi selâmlamamız, matemli eve saygı göstermemiz, çocuk ve yaşlıyı korumamızdan devlet sestemimize ve ka-

nunlara itaate kadar toplumun fertleri olarak aramızda örtülü veya açık akidler vardır. Seçimle birini yönetim için görevlendirmemiz açık bir akiddir. Ama cenaze geçerken sessiz bir ihtiram göstermek zımnî ve tabiî bir akiddir. Sosyoloji bir bakıma bu akidleri inceler; yani toplumun idame-i hayat için bunları sürdürmesini, yenilemesini, değiştirmesini inceler. Açıktır ki tarihin konusu da sosyolojiyi takliden ve takiben, münhasıran bunları geçmişte incelemek olamaz; Tarih, müesseselerin dışında akan zaman içindeki noktaları, olayları mutlaka bu açıdan ele alacak değildir. Tarihin konusu ve dilini belirli çerçevelere hapsedemediğimiz içindir ki; Tarih diğer toplumbilim disiplinlerinden farklı olarak geniş ilgisi ve gene farklı üslûbu ve fakat pekin (exact) araştırma yöntemleriyle kendini diğerlerinden tefrik eder. Hiç bir toplumbilim dalında; tarihçiye mahsus araştırma teknikleri, meselâ; bir eski kağıdın cinsi, üstündeki mühür ve kaligrafi türüyle tarih tespiti, veya seramiğin karbon 14 veya nükleer fizik yöntemleriyle tarihlendirilmesi, bir işaret ve ibarenin doğru okunması, nümizmatik malzemenin doğru çözülmesi gibi pekin (exact) araştırma yöntemleri görülemez.

İşte bilhassa bu keyfiyet tarih yazıcılığın akademik yönünü meydana getirir. Bunun dışında tarih öğrenilip öğretilecek, diploma ile kavranacak bir konu değildir. Momsen'in ünlü **Rektorassrede**'sinde ele aldığı gibi tarih öğrenilmez, öğretilmez devamlı araştırma (Übung) gerektiren, yani araştırma ile kavranabilen bir bilgi bütünüdür. Öbür toplum bilimlerini aşan ve ona bilimüstü bir mahiyet kazandıran yönü, bilgi birikimi ve bilgi birikiminin de devamlı araştırma ile farklı yorumlar doğuran bir dal olmasıdır. Bu bilgi birikiminin mahiyeti fizik bilimlerdeki gibi herkes için genel ve geçerli ve standart bir küme olmaktan çok, tarihçiden tarihçiye değişen bir küme olmasıdır.

Farklı birikim kümeleri üniversel nitelikli standart araştırma normları ile kazanılsa da farklı renkler ve duyarlıklar barındırır. İşte tarih bu nedenle hiç tükenmeyecek, canlılığı devam edecek çağdaş fizik gibi gelişme problemlerine maruz kalmayan bir bilgi dalıdır. Tarihçilik insanlık kadar eskidir. Ve yine bu nedenle hiçbir dönemin tarihçisi öbürüne fâik değildir. Ne üslûp, ne yöntem ve ne de bilgi bakımından kimse Momsen'le Thukydides'i, Ibn-i Haldun'la Toynbee'yi karşılaştırıp birini öbürüne üstün tutamaz.

Bunlara işaret ettikten sonra günümüz tarih eğitiminde ortaya çıkan bir zaaftan söz etmek istiyoruz. Artık kimse **Zinkeisen, Hammer, Naîma, Cevdet Paşa**'yı hatmederek tarih eğitimi görmüyor. Asrın tarihçisi lûgate, ansiklopediye bakar gibi fihristli tarihlere müracaat ediyor. Meselâ, bugün Alman tarihçilerinin büyük çoğunluğu paleografi uzmanlıklarını yitirmişler, çünkü belge okumuyorlar; çoktan derlenip emandasyonu yapılan ve yayımlanan, fihristlenen belge külliyatlarına müracaat ederek makale-monografi vs yazıyorlar. Dolayısiyle bu metodlu bilgisizler, eksik bilgililer, ilgisi dışında tesadüf ettiği nesneleri göremeyen yaratıklara benziyorlar. Bir şehirde sadece adresi olan insanları tanıyıp görüp, öbürlerine, âdeta gözü bile kaymadan dolaşan birilerini düşünün. Tarih okuma ve eğitimindeki yeni alışkanlıkları süratle terketmek gerekiyor. Tarih universel bir bilimdir, universelliği ise universel üslûp ve kanunlara sahip olmamasından ileri geliyor. Tarihçi bilmek, ilgilendirmek, ayırım yapmadan öğrenmek zorunda olan biridir. Veriler arasında ayırımı sadece eserini yazarken yapar. Bugünün garip tarih mütehassısı artık tarihçiden çok, bir tür raportörler grubu üyesidir. ❑

Türkiye'de Klâsik Çağın Algılanması *

Türkiye'de Yunan-Roma dünyasına ilgi dar bir çerçevede. ama sanıldığının aksine Cumhuriyet'ten çok önce başlamıştır. Cumhuriyet dönemi Yunan-Roma kültürü ile yorum değiştirerek yakından bir ilgi kurmuş ve düşünce ve uygarlığın dillerinin eğitimini kurumlaşma ile sağlamıştır. Kuşkusuz bu kurumlaşma natamam ve geçen zamanla çözümlenme emareleri göstermektedir. Liselerimizdeki Latince sınıfları birkaç yıllık deneme ile (bu arada Ankara Atatürk Lisesi'ndeki bu sınıflardan Gazi Yaşargil gibi bir tıp otoritesinin mezun olduğunu belirtelim. Aynı sınıfta Hukuk Fakültesi hocalarından İlhan Akipek'i de sayalım) geçiştirilmiş, üniversitelerde bu branş hiç geliştirilmemiş ve son senelerde Hukuk Fakültesi'ndeki Roma hukuku dersleri budanmaya, ihmâl ve tahkîre uğramıştır. Şu kadarını belirtmek gerekir ki çağdaş İslâm dünyası; klasik dünyaya ortaçağ İslâm dünyasının aksine, doğru bir bilinçle bakmıyor ve onu yanlış olarak nefret ettiği Batı'ya ait bir renk diye tanımlıyor.[1] İslâm dünyasının söz de

Oral Sander'e Armağan, AÜSBF dergisi, LI/1-4 (Ocak Aralık 1996), s. 371-380.

1- IX. ve XI. asırlarda İslâm dünyasının klâsik çağa bakışı ve bilişi için, S. D. Goitcn'in "The Intermediate Civilization / The Hellenic Heritage in İslâm", Studies in Islamie History and Institutions, Leiden-Brill, 1968, sh. 54-72.

Batıcı modernleşmeci değer ve akımları da, Batı kültürünün ne olduğunu bilmediklerinden kilasik kültürü ihmal etmektedir.

Şüphesiz hümanist düşünce dediğimiz dünya görüşü için, bir uygarlığı anlama ve incelemenin metodu; o uygarlığın Yunan-Roma dünyasına yönelişini bilmek ve anlamaktan geçer. Nitekim eski Demokratik Almanya'nın ünlü Bizantinist ve eski çağcısı Johannes Irmschcr'in, 25 Nisan 1993'de, Roma'daki Roma Tetkikleri Kongresinde (da Roma alla terza Roma), "Eski Rusya'da Antik Çağ Etüdleri ve Antik Çağın benimsenmesi" başlığı altında verdiği ve henüz basılmayan konferans yanında, Heidelberg Üniversitesi Osmanlı etüdleri profesörü *M. Ursinus*'un, Türkiye'de 19. asırda Bizans ve eski dünyanın tetkiki ve değerlendirilmesi üzerindeki etüdleri bu ilgiyi gösterir. Sonuncusunun, bu konudaki etüdlerini sonradan ele geçirdim. Cevdet Paşa, Celal Nuri, Köprülü, hatta Ahmet Midhat'ın bu konudaki görüşlerini inceliyor.[2] Bu makalelerde yakın zamana geliş yok: Klâsik Çağ Kurumu ve UNESCO Milli Komisyonu'nun 2-3 Aralık 1991'de tertiplediği bir seminerdeki tebliğimi bunları görmeden yazmıştım; aynı konuyu şimdi yeniden ele aldım.[3] Zira 23 Nisan 1993'te Roma Sapienza Üniversitesi'nin tertiplediği "da Roma alla terza Roma" sempozyumlarının o yılki konusu "Antik dünya ve çağdaş devrimler"di. Burada bu konuyu Türkiye açısından ele almıştım. Bugün bu konuşmayı Oral Sander dostumun "Armağan'ı için derleyip yazmaya karar verdim.

2- Michael Ursinus; "Byzantine *History inLale Ottoman* Turkish Historiography" *Byzantine and Modern Greek Studies.* 10/1986 - 34 211-22, gene "Klassisches Altertum und europaisches Mittelalter im Urteil spaetosmanischen Geeschichtsscheiber", Zeitschrift für Türkeistudien 2, 1989, sh. 69-77.

3- Bu tebliğin özeti *Lucerna* dergisi, İstanbul 1992, sh. 54-56 arasında yer aldı.

Oral Sander'in eski dünya düşüncesi ve çağdaş Türkiye ile ilgisi herkesin malûmudur ve bu alanda rahmetli dostumuz bir kültür bağı arayanlar arasındaydı. Oral, bir Eski Çağ uzmanı değildi, eğitim ve ihtisası başka bir daldaydı; ama derslerinde ve hayatında ilkçağ tarihinin üzerinde durmasını takdir ve şükranla karşılamışımdır; hele hukuk fakültelerinde bile bazı zevatın Roma hukukunu kaldırmaktan söz ettiği (pratikte de Roma hukukunun giderek ihmâl edildiğini ve hukuk fakültelerinde bu branşı pek parlak bir istikbalin beklemediğini görüyoruz) bir ortamda bu sıradan bir davranış değildi.

Türkiye'de arkeoloji ile Tanzimat'tan sonra ilgilenilmeye ve bu dal müesseseleşmeye başlamıştır.[4] Eski dünyanın tarih ve edebiyatına ilgimiz daha erkene uzanıyor. Ama Yunanca ve Latince bilenlere eskiden beri tek tük rastlanıyorsa da, bu dillerin eğitimi için maalesef 20. yüzyılı beklemek gerekmiştir.

Esasen bu özellik, Türkiye tarihine özgü değildir. Eski Yunan-Roma felsefesini, tıp, matematik, astronomi ve coğrafya dalında ele alan, hatta daha da geliştiren İslâm ortaçağında; Yunanlı tarihçiler, şairler, tragedya ve epope yazarlarının ciddi olarak çevrilip okunduğuna dair emare yoktur. 19. yüzyıl Türkiyesi de bu konuda verimsiz olmuştur denebilir. Vakıa Yunan esatiri (mitoloji), edebiyat ve tarihi üzerine yapılan bazı basit çevirilerin ve kompilasyonun ortaya konduğu gerçektir; ancak 19. yüzyılın Türkiye'sinin klâsik araştırmalarla filolojik yönden ilmî bir başlangıç yaptığını söylemek güçtür. Buna karşılık, temelleri 18. yüzyıl ortasında **Johann Joachim Winckelmann** (1717-1768) tarafından atılan klâsik arkeoloji

4- Bu konuda benim "Osman Hamdi'nin Önündeki Gelenek", I. *Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirileri*, Mimar Sinan Üniversitesi yayınları, 1992, sh. 123-131'deki makalem tamamlayıcı bilgi verebilir.

ve modern sanat tarihi, Osmanlı Türkiyesi'ne aşağı yukarı 150 yıllık bir gecikmeyle, ama hem bir bilgi dalı olarak, hem de müesseseleşerek gelmiştir.

Aslında Türkiye'de Yunan-Roma kaynaklarına yönelmek bazı Batıcı ve aksine muhafazakâr Doğucu çevrelerin yorumladığı gibi, medeniyet çevresini değiştirmek değildir. Eski Akdeniz bir bütündür. S.D. Goitein'in ileri sürdüğü gibi, Ortaçağ İslâm dünyası, Yunan-Roma dil ve düşüncesine ve yöntemine bir ölçüde Roma'dan sadıktır.[5] (O, Tacitus'un Yahudiler hakkındaki bilgisizce yazılarını zikreder ve İslâm alimi Şehrestanî'nin *Kitabü'l-Milel ve'n-Nihâl*'de geçmişin kavimlerini ne kadar titizce araştırıp betimlediği üzerinde durur) Gerçekten de bir Garb-Şark ikilemi ve Hıristiyan-İslâm dünyası gerilimi, Hıristiyan Batı'yı aktaran ve benimseyen doğuluların pek peşin hükümle ve bilgisizce kabul ettikleri bir ayrım ve kutuplaşmadır.

Bizim Ortadoğu modernleşmesinde, yani 19. yüzyıldan itibaren bütün 20. yüzyıl boyunca, ilk başta Osmanlı Türkiyesi, ardından Arap ülkeleri büyük ölçüde 19. yüzyılda Batı düşüncesinden ve Batı'yla gerilimden, Batı kurumlarının adaptasyonundan Türkiye yoluyla etkilenmişlerdir, ardından da İran ve nihayet o zamanki Rusya Çarlığı'nın içindeki topraklardaki Müslüman entelektüellerin Batı ve Doğu ikilemi üzerine yaptıkları yanlış dikotomiler (zıtlaşmalar, uçlamalar, kutuplaşmalar) vardır. Aslında Aydınlanma sonrası Batı Medeniyetinin birtakım kavramlarını Arap dili ve Doğu medeniyetinin içine sokanlar -bu kavram ve kelimeler aslen Arapça olmasına rağmen- Türkler'dir. Meselâ vatan kavramını "la patrie-patria" karşılığı alanlar Türklerdir, çünkü Arapça'da vatan sadece İngilizce'deki "home"dur. Hatta o evde ve baba ocağında geçen *'gençlik'* demektir. Şarklıların

5- Goitein, "The Intermediate Civilization", makalesi, 1968, sh. 67.

böyle yanlış uçlamalarına (diehotomie) bir örnek; Batı kültürü dediğimiz şey, Yunan, Latin diline ve medeniyetine dayanır, bizimki Arap, Fars medeniyetine dayanır, cümlesidir. Hatta muhayyel entelektüel tipler çizilmiştir. Batılı aydın, münevver dediğimiz zaman Latince, Yunanca iyi bilir, (ki doğru değildir, çoğu Latince bilse bile Yunanca bilmez) Öyle bir şart yoktur. Bu yanlış "kutuplaştırma"lara bir örnek; bizdeki de Arapça ve Farsça bilir cümlesidir, o da doğru değildir. Arapça bilen Farsça bilmez; Farsça bilen Arapça'yı kötü bilir. İranlı okumuşlar Arapça bilir. Araplar hiçbirini bilmezler. Türkler ikisini de yarım yamalak bilirler ve Arabî-Farisî bilen münevver sayısı Osmanlı devrinde bizim zannettiğimiz kadar değildir. Gerçekte bugünkü Batı'yı yaratan keyfiyet Yunan ve Latince konuşmak ve bilmek değildir, doğrudur: Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra onun bünyesindeki barbar kavimler, barbarlıktan kurtulmalarını Roma medeniyetine borçludurlar. Kendi dilleri yetersiz olduğu için, birtakım kavramları, birtakım kurumları, hatta günlük hayatta kendilerinde mevcut olmayan birtakım unsurları Latince'den almışlardır ve orta zamanlar boyunca Latince şairlerin, bilginlerin, memurların dili olmuştur. 1848 İhtilâli'ne kadar Macaristan'da da devlet dili daima Latince, idi ama bu hiçbir zaman bu medeniyetin üstünlüğünü sağlayacak bir unsur değildir ve aslında bizim bildiğimiz Batı, Rönesans'tan sonraki Batı bununla ortaya çıkmış değildir. Rönesans'tan itibaren bizim bildiğimiz Batı, yeni fikirlerin, tenkitçi düşüncenin tarih şuurunun ortaya çıktığı bir âlemdir ve tarihe şuurla bakan Batı'nın insanı, bunu aslında büyük ölçüde klâsik filolojiyle yapmıştır. Yani bu akımın ve yöntemin, bir denizin içinde bulunmakla alâkası yoktur, hatta denizi dışardan tetkik etmekle, denizi gözlemlemekle bu iş başlamıştır. Onun içindir ki biz hümanist düşünce dediğimiz zaman, kendisinden evvel okuyan, yazan herkes Latince bilmesine rağmen,

Petrarca'yı işin başına koyuyoruz; çünkü Petrarca, Romalılar'ın yani eski Roma şiirini yaratan o parlak dili, edebiyatı yaratan insanların nasıl adamlar olduğunu bizzat o metinleri tetkik etmekle, incelemekle işe başlamıştır ve bu yöntem ta en parlak temsilcilerine kadar, 19. yy'da Theodor Mommsen'lere kadar ilerlemiştir. Aslında metinleri incelemek, metinlere eleştirel gözle bakmak ve bir tarih şuurunu bu yolla elde etmek; rivayetlere değil de, ana kaynaklara dayanarak zaman içinde değişen insanı veya zaman içinde değişmeyen insanı birlikte tetkike yönelmek, bildiğimiz gibi 8-9. yüzyılın Araplarında, ve daha doğru deyişle İslâm dünyası diye bilinen Ortadoğu dünyasında da vardır. Bu özellik kaybolduğu an, tercümeden ve metin incelemesinden vazgeçildiği an, ilk önce tarih şuuru ve tarih tetkiki, ardından da toplumu değerlendirme dumura uğramaktadır. 15. yüzyıldan sonra, 16 ve 17. yüzyılın Osmanlı toplumu bir anlamda artık tarihçi bir toplum değildir. Osmanlı, aslında bizim kendi kaynağımız dediğimiz Arap-Fars edebiyatına bile yoğunlukla ve doğru gözlemle, 18-19. asrın modernleşmesi içinde eğilmeye başlamaktadır. İranlılar için bu daha da hazindir, çünkü Türkler'in yaptığı Hafız şerhlerinin kalabalığına rağmen, İran'da böyle bir şey yoktur. Osmanlı toplumunda bu tarih şuuru noksanlığı Müslümanlar kadar, gayrimüslimler açısından da meselâ Museviler için de söz konusudur; O, hiçbir zaman oturup kendi dinî kaynaklarını, Yahudi şeriatinin dışındaki tarih araştırmalarını, örneğin Flavius Josephus'u bilmez. Moşe ben Maimunidesi bilmez,* gene aynı şekilde, Doğu Avrupa'da İbranî dilinde telif edilmiş birtakım çağdaş eserleri ta-

* Türkiye Yahudiliği, Meimonidesi 19. asırda Ashkenasi hahamı Dr. Markus sayesinde tanıdı: Moşe Grosman, *Dr. Markus*, İstanbul 1992, Ekler "La vie et les oeuvres de Moise ben Mairnon" 15. asırda Rabbi Kapsali ilk Osmanlı tarihi yazanlardandı, onu bugün inceleyenler A. Shmuelevitz veya J. Landau gibi bilginlerdi.

nımazdı. İbranî tarihinin doğru dürüst okutulması, yazılması için daha sonraki asırları beklemek gerekmiştir. Bu toplumda ani kompartımanlaşma, zamandan izolasyon, Rum ortodoksları için de söz konusudur. Adriyatik'te, Ion adalarında, İtalya ve Avrupa merkezlerinde meydana gelen Hellen uyanışını sonraki asırlar da yaşamışlardır.

17. yüzyılın hepimizin tandığı Kâtip Çelebisi "İrşâdü'l-Hayarâ ilâ Târihü'l-Yunan Rum ve Nasarâ" yani "Yunan Roma ve Hıristiyanların Tarihleri Üzerine Hayırlı İrşadlar, Uyarılar" adlı bir risalesinde Yunan, Roma medeniyetinden bazı özgün terimleri ve tabirleriyle bahsetmektedir;[6] Meselâ; "onların istanos politikos dedikleri siyaset-i medeniye'dir" diye başlar ve Aristoteles'in hepimize malûm, devr-i daiminden bahseder. Monarşiler, aristokrasiler, demokrasiler ve Hıristiyanlıktan söz eder; öyle anlaşılıyor ki Kâtip Çelebi Yunanca biliyor ve Latince'de de biraz bilgisi vardır. Gene 17. yüzyılın müverrihlerinden Hüseyin Hezarfen ki 1690'larda İstanbul'da öldü, "Târih-i Devlet-i Rumiye", yani "Roma Devleti Tarihi" adlı meşhur eserinde; eski Yunan'dan, Roma'dan ve Bizans'tan bahsetmektedir. Fakat burada ne bir filolojik metin analizi söz konusudur, ne de Yunan düşüncesine, antik siyaset felsefesine Kâtip Çelebi gibi eğilme söz konusudur. Bu istisnaların dışında, 18. yüzyılda küçük bir alâka başlamaktadır. Aslında 18. yüzyıl bizim Türkiye tarihinin ve Osmanlı tarihinin en az bilinen devridir. Fakat, 19. yüzyıldaki gelişmeyi, açılmayı bunsuz bilmenin mümkün olmadığı da açıktır. 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda artık bir anlamda bir aydın sınıf doğmaktadır. Bunlar yaşadıkları me-

---

6- Bu eserin bir nüsahası Konya Koyunoğlu İzzet kitaplığındadır. Daha geniş bilgi için bkz. Mesud Koman "Kâtib Çelebi'nin üzerinde durulmamış mühim bir eseri" Konya (Halkevi Aylık Kültür dergisi), IX/79 Mayıs 1945, sh. 20-23.

kânın ötesini merak ederler. Sefaretnâmeler bunun canlı bir örneğidir. Yaşadıkları zamanların ötesini marek ederler ve bu merak da aslında filolojik bir donanımla birlikte gitmeye başlamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki 18. yüzyıl Osmanlı Türkiyesi, bir ölçüde imparatorluğun eski yaşam biçimi ve dünya görüşünün kalıplarını kırmaktadır, ama bu sınırlı bir ölçüde olmaktadır. Ortodoks Hristiyanlar arasında kilisenin hakimiyeti eski Yunan metinlerine eğilmeyi önlemektedir, ki bu 10. ve 11. yüzyıllarda Bizans'ta başlamıştır. Bizans ilk asırlarının aksine, Latin diline ve Latin edebiyatına karşı, el'an yani Osmanlı devrinde devam etmektedir. Bugünkü Yunanistan'da da Latince eğilimi hiçbir şekilde Batı Avrupa'daki kadar güçlü değildi ve değildir. Latin kaynaklarını, yani eski Yunan Medeniyetini çağdaş dünyaya taşıyan bir uygarlık olan Roma uygarlığının tanınması konusunda bir ihmâl vardı. 19. yüzyılda Osmanlı düşüncesi ve tutumu değişiyor. Bildiğimiz önemli yazarlarımızın, fikir adamlarımızın hemen hepsinin Eski Yunan edebiyatından iyi kötü tercümeleri vardır. *Nabizâde Nazım* "Esâtir" (Mitoloji) diye bir çeviri kitap derliyor. Şemsettin Sami, iki kere baskısı yapılan, çok enteresan, gene "Esâtir" başlığı altında "Mitoloji" diye küçük bir risale yayınlıyor. *Mustafa Nuri* o devrin önemli Batıcı aydınlarından, "Tarih-i Esâtir-i Yunaniyân" ve gene 1913'te Mehmet Tevfik'in en çok kullanılan "Esâtir-i Yunaniye"si mitoloji üzerine (aslında çeviridir) Fransızca'dan bir nevi kompilasyondur. Bu eserler, 19. yüzyılda fikir dünyamızda, Osmanlı tarihinin dışına da çıkıldığını gösteriyor. Yani, bir takım Osmanlı münevverleri, fikir adamları artık Osmanlı tarihinin içtimaî, hukukî, kültürel kökenlerini aramakta ve bunun tartışmasını yapmaktadırlar. Aslında bunun klâsik dünya düşüncesiyle ilgisi yoktur. Fakat buradaki tavırda bir Türk klâsizmi vardır. Meselâ *Ahmed Midhat;* Bizans, Eski Yunan'la alâkası olmayan bir devlettir ve bu devletin tarihi ve cemiyetin âdetleri, öğre-

nilmeden Osmanlı anlaşılamaz, der. Yani Bizans-Osmanlı ilişkisi kurmaktadır. Bizans'ı eski Yunanistan'dan, klasisizminden kopartıp doğrudan doğruya Osmanlı'ya enjekte etme eğilimi vardır, ki çok ilginç bir düşünce olduğu açık... Çünkü ileride göreceğiz ki Fuat Köprülü Bizans müesseselerinin Osmanlı tarihi müesseselerine tesiri hakkında uzun bir makale yazarak aslında Bizans dünyası, Yunanca ve Roma üzerinde fazla birşey bilmediği halde, gayet kolay bir uslûpla bir kalemde hepsini reddetmiştir ve Osmanlılığı Bizans'tan tamamen ayıran yanlış bir düşüncenin, Türk historiografisinde ve Türk tarih öğretiminin teşkilâtlanmasında başlangıcını oluşturmuştur.* Demek ki 1930'ların tarih düşüncesinde bir ölçüde bir gerileme söz konusu; Mizancı Murat diye bildiğimiz Murat Bey'in "Târih-i Umumî"sinde, Yunan-Roma tarihine eğilmeler var. Tam harp yılları içinde çıkan Celâl Nuri'nin "Rum ve Bizans" başlıklı kitabı ise çok ilginçtir. O da tıpkı Ahmet Midhat gibi, 19. yüzyılın meşhur Bizantinisti *J.P. Fallmerayer*'ın meşhur tezine başvuruyor ve halk ve ırk olarak artık yeni Yunanlılar'ın eskileriyle alâkaları yoktur diyor, yani Bizans'ı antikite'den ayırıyor ve ondan sonra müesseseler üzerinde duruyor. Tabiî, Bizans ile ilgili konularda Osmanlı için gene yabancı yazarlara başvurmak söz konusu olmaktadır. Onlardan kendi yorumu ölçüsünde yararlanıyor ve tenkit ediyor. Bunlar, anladığımız anlamda klâsik filologlar, klâsik dünyaya eğilen mütefekkirler değiller; ama metod ve düşünce itibariyle ikinci elden Batılı orientalistleri okudukları için artık bir nevî zamanın ve mekânın dışına çıkarak düşünmeye başlamışlardır.

---

* Köprülü bu makalesinde Abbasi -İlhanlı müesseselerini ve Orta Asya tarihini başarılı bir şekilde Türkiye'nin oluşumuna eklemlemekte, aynı duyarlılığı eski Ortadoğu imparatorlukları için gösterememektedir.

Türkiye'de Kanunî devrinden beri dünya tarihleri yazılmaktadır, fakat dünyaya yaklaşım hiçbir zaman metinlerin, kaynakların orijinal tetkikleriyle, zamanlamalarıyla, senkronizasyonlarıyla olmamaktadır. Nitekim 20. yüzyılın başında Yunanca'dan yapılan tercümeler elân çok sınırlıdır. Roma edebiyatından ilk çeviri Vergilius'tan Ruşen Eşref tarafından yapılıp yeni harflerle basılmış, yıl 1929. Horatius'u Yakup Kadri 1931'de çevirmiş. Demek ki bizim Latin edebiyatına yönelmemiz için Cumhuriyet devrini beklememiz gerekmektedir. Bunlar kaynak dilden değil, Fransızca'dandır.[7]

Osmanlı toplumu kozmopolittir ve içinde Hellen unsurlar da vardır, ama bu durum dahi onun klâsik dünyaya yaklaşımının sınırlı, zamanlı ve gevşek olmasını önleyememiştir. Türkler, Osmanlı İmparatorluğu içinde bir temel unsur durumunda olan etnik gruptur. Bu imparatorluk, kültürel, dinî, etnik bakımdan bir çok kompartımandan oluşmaktadır, imparatorluğun idarî ve askerî yapısı bütün bu kompartmanları bir Osmanlı dünya görüşü etrafında toplamış olabilir, ama her grubun kendi kültürel özellikleri vardır ve üstelik kültürel endoktrinasyonları farklıdır. Bunların günlük yaşamlarında, mutfaklarında ve bazı adetlerinde benzerlikler vardır; fakat kendi kompartmanlarına dayanan bir sözlü ve yazılı kültür farklılığı vardır. Diğer yandan bir basıt Müslüman-Türk ile bir yüksek bürokrat, onunla da Müslüman ulema mensubu birbirinden farklıdır. Aynı şekilde, Rum halk adamı ile, bir Rum Ortodoks ruhanî farklı eğitimden geçer. Gene bu

7- Bu gibi çeviriler şüphesiz gerçek ve ilmî çeviri değildir. Filolojik yöntemlerle kaynak dilden Avrupa dillerine yapılan çevirileri tekrar oradan Türkçe'ye çevirmek tavsiye edilen bir yol değildir. Nitekim Münevver Ayaşlı, Ruşen Eşrefle (Ünaydın) bu nedenle, hatıralarında zehirli bir üslûpla muhtemelen muhayyel bir ortamda eğer vaka doğruysa kukla olarak istihza etmektedir. Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim Gördüklerim, Bildiklerim*, İstanbul, 1973, sh. 113-114.

milletin aristokratı olan Fenerli bey, kozmopolit ve dünyaya açık, bir eğitim almıştır. 18. yüzyılın Rum Phanariot'u; meselâ Osmanlı ve Avrupa eğitiminden (İtalya Padua) geçen Aleksandr ve Nikolo Mavrokardatoların şahsında en iyi temsilcilerini bulur. Ama daha ilginci, 18. yüzyılın aynı kiliseye bağlı Fenerli beyi, bir Sırp tüccar veya knez de farklı Avrupaî eğitime sahiptir. Aynı farklılık, Arap Müslüman ile Türk Müslüman için de geçerlidir. Hatta Arnavut'la Türk birbirine, Arab'a olduklarından daha yakındır. Ion adalı bir Rum ile Oniki adalı Rum için de aynı şey söylenebilir, insanların dilleri farklıdır, mensup oldukları kilise ve gördükleri eğitim farklıdır. Odesa'da okuyan Bulgar'la, Atina veya Belgrad'da okuyan Bulgar bile farklı görüşlerle vatana geri gelir. Bu nedendir? Çünkü Avrupalı'yı birleştiren ve kaynağı Rönesans İtalyası olan 'neohellenisme' veya hümanist kültür Osmanlı İmparatorluğu'nun halklarına ulaşmamıştır. (Hatta Hellen unsuru bile sınırlı ve nakıs olarak ulaşmıştır) Bu kültürün kaynağı olan maddî medeniyet ve diller, imparatorluğun içinde yaşıyordu, ama şekil değiştirmemiş ve monoteist dillerin farklı yorumlarına bürünmüş olarak... Rönesans'ın humanizması, italya ve Batı Avrupa'yı birleştiren ve Avrupalı'yı ve Avrupa'yı yaratan bir akımdır. Humanizma, tarihi boyunca ayrı yaşamış, farklı mantalite (zihniyet) ve günlük yaşamlara sahip olan kavimleri birleştirmiştir. Hıristiyanlık bu birliğin önemli bir unsuruydu; ama bazılarının sandığının aksine yeterli bir unsuru değildi. Klâsik dünyanın yeniden yorumu ve eğitiminin bu dünyayı yarattığını biliyoruz. İşte bu bilinçli hümanizma, Osmanlı dünyasına geç girdiği için imparatorluğun Hıristiyan hatta Slav ve Hellen grupları dahi uzun bir tarihî ortak yaşam ve maddî kültür birliğine sahip oldukları halde; bilinçli bir ortak kimliğe sahip olamamışlardır. Bu konudaki ufak istisna olarak Romenlerin klasik dünyayı 17. yüzyıl sonundan itibaren yorumlamaları, bazı Hel-

lenlerin Avrupa kültürünü almaları ile mümkün olabilmiştir. Ama bunun, bu ülkelerde bile çok yaygın olduğunu düşünmek bir abartma olur. Yani kendini Avrupalı gören ve Avrupa'nın da kendinden gördüğü hemen hiçbir Osmanlı kavmi yoktu. Osmanlı dünyasında hümanist kültür, 18. yüzyılı beklemek zorundaydı ve 18. yüzyıl bu konuda bir başlangıçtır. Yavaş ama sağlam bir başlangıç.

18. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu artık Batı Avrupa'nın tesirlerine açıktı. Bazı eğitim kurumları kendi - tıp, mühendislik gibi- eğitimleri için tercümeler yapıyor, ecnebî öğretmen getiriyordu. Barok zevki Türkiye'ye girmişti. Bu dönemde klâsik dünyaya hayran bir grup Osmanlı okumuşu da vardı. Örneğin İstanbul'da bulunan Eflak Beyinin oğlu *Dimitri Cantimir*, herkesin bildiği gibi Batı ve Doğu dilleri ve klâsik dillerde derin bir bilgi sahibiydi. Osmanlı tarihi ve Türk musiki sistemi üzerinde kalıcı eserleri vardır. Bundan başka (yukarıda sözünü ettiğimiz üzere) Padua'da tahsil gören Fenerliler'den *Mavrokordato* kardeşler İtalyanca, Latince ve eski Yunanca üzerinde bilgi sahibi ve Aristoteles yorumcularıydılar. Onların yanında, Latin kültürüne vâkıf *Nefiyoğlu* diye bir Türk soylusu, daha ilginci eski Galata Kadısı yani yüksek rütbeli bir Müslüman Türk hukukçu "Yanyalı Hoca" diye bilinen *Mehmet Esat Efendi* vardı. Bu zat kariyerini terketmişti ve bir Macar mühtedî olan İbrahim Müteferrika'nın matbaasında mürettib olarak çalışıyordu. Rumca biliyordu. Eski Yunanca öğrenmiş ve Latince'yi de bu muhitte tahsil etmişti. Bu dönemde klâsik dünyayla ilgilenenlerin sayısı bu kadar değildi. Yirmi yıl evvel Hezarfen Hüseyin Efendi, Latince ve Yunanca bildiğinden, Romalılar'dan itibaren Bizans tarihini kaleme almış ve bu basılmıştır. Gene onun çağdaşı Kâtip Çelebi de Yunanca'yı Arapça ve Farsça kadar biliyordu (bibliyografik eserinde bu durum ve nitelik görülmektedir).

Ortodok kilisesi herkese malûm ki, klâsik Hellenizme ve Hellenlerin eski tarih ve kültürüne ve hele bunun Rönesans'taki yeni yorumuna kapılarını kapatmıştır. Reformasyon bu kapanışın başlıca nedenidir. Bu arada filoloji ve Neohellenist kültür, kilise sayesinde değil, ona rağmen ferdî olarak Avrupa'da eğitim gören veya Avrupa etkisi ile Ion adaları gibi yerlerden oluşan çevrelerden alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman unsurunun Hellenizm ve hele Latin kültürü ve diliyle ilgisi ise, Ortaçağ İslâmı'nın aksine çok geridir. Greko-Romen kültür, Ortazaman İslâmı'nın temel taşı idi; Aristoteles, Demokritos, Ptolemaios, Platon, Galenus, Hippokrat üstad olarak bilinirdi. Yunan dili Arapça'da yeni kavramlar yaratılmasını intaç etmiştir. Fakat 11. asırdan itibaren bu süreç durdu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortodoks kilisesi, Roma hukukunu izlemiştir, ama bu tevarüs hukukun kavram (kurum) *instituones* ve *principia*'larını Latin metinlerinden takip ederek değil, geç Bizans kodifikasyonların taklidi şeklinde olmuştu. Aslında Roma İmparatorluğu, Roma yurdu ve Romalı sıfatını taşıyan Bizans camiası Roma dünyasını tanımıyordu. Kendisine Roma İmparatorluğu, Romalılar diyen bu halk içinde Latince bilen belki birkaç kişiydi. Dokuzuncu asrın ünlü Bizanslı alim *Phitius* Latince hiç bilmezdi, 866'da Roma İmparatoru *III.Mihail;* Virgilius'un güzel diline "Barbar dili, İskitler'in dili" diyordu. Onbirinci asrın bilgin edip Psellus'u klâsik Yunancayı tabiî iyi biliyordu; ama Romalılar hakkındaki bilgisi Cesar ile Cicero'yu karıştıracak kadar sefildi.[8] Bizans'ta ancak Avrupa Rönesansı'nın ilgisiyle Bessarion gibi birkaç bilgin, o da 15. asırda Latince bilirlerdi. Aslında bu imparatorlukta Hellenizm'e, eski Hellenlerin diline ve kültürüne ilgi de 10.-11. asırlarda görülür. Latince, ikinci Roma İmparatorluğu'nda yaşamıyordu.

8- Timothy Ware, The ortdox Church, Penguin boks, 1973, s.53.

Bu nedenle klâsik dillerin dünyasını Osmanlı hiç bir yerden tevarüs edecek durumda değildi ve bu diller Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. asırda ilgi görmeye başladı; fakat eski Yunan-Roma dünyasının tercümelerle tanınmaya başlaması ancak 19. asırda imparatorluğun Fransız kültürünü ve dilini tanımasıyla başladı. Bu tanımada Fransız devrimci düşüncesi değil, Fransızca rol oynadı. Fransız Devrimi'nin imparatorlukta Müslüman aydınları etkilemesi 19. yüzyılın sonlarındadır. Abdullah Cevdet "ruhumun aynası Fransa" derken, sadece çağdaş Fransa'yı değil, o sayede tanıdığı klâsik dünyayı ve ruhu kastediyordu. Burada aydın ilgisinden çok pratik bir ilgi vardır ve imparatorluğun idarî reformları dolayısıyla, yani hukukî reform ve hukuk metinleri dolayısıyla, Roma mirasının daha yoğun ve hızlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na girdiğini söylemeliyiz. 19. yüzyılda adı konmadan yapılan ve başlayan reform, 1926'da Medeni Kanun'un kabulü dolayısıyla, Türkiye'nin Roma hukuk sistemine tam anlamıyla girişi ve Roma hukukunun artık bu ülkede okunmaya başlamasıyla sonuçlanmıştı.

19. yüzyıl Türklerin Batı edebiyatından tercümeler yaptığı devirdir. Burada Avrupa Medeniyeti dolayısıyle klâsik dünyaya yaklaşan Türk ve Müslüman münevverler görülür. *Ahmed Vefik Paşa* eski ve yeni Yunanca'yı çok iyi bilirdi, fakat oldukça 'anti-hellen'di (asıl ilginci soyunun Rum veya Rumca bilen Bulgar olduğu söylenir). Arnavut aristokratı ve her iki milletin millî dil ve tarihinin hizmetkârı ve iki halkın milliyetçisi olan *Şemseddin Samî* (Fraşeri) Hellen gimnazyumunda okumuştu. Fakat o da pek 'filhellen' sayılmaz. Bununla birlikte Yunan edebiyatı ve mitolojisini "Esatir-i Yunan" adıyla çevirmiştir. 19. asrın bu tip münevverleri Yunan mitolojisi ve edebiyatını daha çok yukarıda değindiğimiz üzere, *Nabizâde Nazım* gibi Fransızca'dan Türkçe'ye çeviriyorlardı.

Diğer yandan arkeoloji ilmi ve arkeologlar sahneye çıktılar, öncüleri Osman Hamdi Bey idi. Müzehâne-i Hümâyûn'u (imparatorluk müzesini) kurdu ve 1875'te bu müzenin içinde bir arkeoloji okulu açtı. Bu zümrenin Türkiye'deki klâsik dünyayı seven ve öğrenen bir öncü grup olduğu anlaşılıyor. Bu eski dünyaya açılan bir pencere idi. arkeoloji dalındaki bu havaya rağmen Osmanlı eğitiminde henüz klâsik bir bölüm yoktu, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde 1900-1915 arasında Greko-Romen tarihi, eski Şark tarihi bölümünde okutuluyordu. Anane hep sürdü. Türkiye'de Asuroloji ve Hititoloji gibi dallar, klâsik filoloji ile birlikte doğup ondan daha çok kuvvetlendiler; bu da garip bir tecellidir.

Osmanlı düşüncesinde Hellenik dünyanın farklı bir yorumu vardır. Bizans yüceltilir. Onun Osmanlı üzerindeki tesirleri önemsenir. Celâl Nuri "biz Bizansı çöküntü zamanında tanıdık, oysa onun beşerî medeniyetteki büyük rolü ve bizim devlet ve medeniyet sistemimizdeki katkıları önemlidir" der. Onun "Rum ve Bizans" adlı eserindeki bu hükmü, Ahmet Midhat tarafından da tekrarlanmıştır. Ahmet Midhat Efendi, "Yunan'ın Bizans'la ilgisi yoktur. Ama Bizans önemli ve büyük bir medeniyettir" der.[9] Bu düşünceye kaynaklık eden iki batılı vardır: Fallmerayer ve Gibbons. Türk münevverleri, Fallmerayer'in (Yunanlıların Slavlaştığı) Slavizasyon teorisini benimserler.[10] Eski Yunan'ı Bizans'tan ve modern Yunanistan'dan ayırılırlar. Gibbons'un Bizans ve Osmanlı'yı birbirine bağlayan görüşünü ise bazıları ihtiyatla benimserler.

9- Bu iki düşünürümüz konusunda Michael Ursinus'un yukarıda zikrettiğimiz makalelerine başvurmalıdır.

10- Jakob Philippe Fallmerayer'in Berlin'de 10 Ocak 1852'de verdiği "Olympia" başlıklı konferans bu yorumunu edebî bir üslûpla ilân ettiği bir olaydır. "Eski Yunan ve Bizans estetik yönden ve hayat görüşü olarak birbirine yabancı iki dünyadır" görüşündedir. J. P. Fallmerayer, Politisclie und Kulturhistorische Aufsaetze (Olypia) sh. 419-440, yeniden tıpkı bası, Verlag Adolf Hakkert, Amsterdam 1970.

Cumhuriyet devri üniversitelerinde klâsik filoloji dalına önem verilmiştir. Bu arada 1933'te Hitler Almanyası'ndan kaçıp ülkemize sığınan Alman âlimleri, meselâ *George Rohde* gibileri bu dalda hayli öğrenci yetiştirmiştir. Hümanizma akımı aslında kendisi ne olduğu anlaşılmadan, şık bir isimle küçük gruplar arasında bu zamanda ilgi çeker. Gerçi bu genç âlimler grubu, klâsik dünya dillerinin ve ve mitolojisinin aşığıdır; ama mensuplarının güçlü bir tarih bilgisi, sosyal bilim, felsefe, mantık birikimi olduğu söylenemez. Total kültür adamı ve filozof vasfına lâyık tek adam rahmetli Nusret Hızır'dı; o da verimli bir yazar olmadı, ama nesilleri yetiştirmeye gayret eden sabırlı bir öğretmendi. 1940'larda liselerde klâsik gimnazyum gibi bir Latince bölümü açılmıştır. Ama eski Yunanca okutulmayıp sadece tarih ve edebiyata önem verilmişti. Klâsik çeviriler hızlanmıştı. Bu arada ilginç bir hümanist görüş de ortaya çıktı. Yunan medeniyetini Ionya'ya, yani Batı Anadolu'ya bağlayan yeni bir patriotizmdir bu... Peleponnes'e karşı Ionya'yı; Aristoteles ve Platon'a karşı ise Thales ve Demokritos'u yücelten ve çağdaş Türkiye medeniyetini eski Batı Anadolu'ya (Ionya) bağlayan bir görüş... Eyüboğlu, Azra Erhat, Cevat Şakir gibi klâsik filologların savunduğu bu görüş bir tür anti-Hellen, fakat Anadolucu bir patriotizmdir. İlmî bakımdan tutarlı olduğu söylenemez. Örneğin bu çevreye yakın olan Nusret Hızır, bu görüşü benimsemezdi. Sağlığında Ionya felsefesinin, beriki ile karşı karşıya konacak bir malzeme zenginliğiyle ortaya konmadığın da söylerdi. Nitekim, bu Ionya döneminden elde bir eser ve bilgi yığınından çok fragmanlar kalmıştır. Bu görüşün taraftarı ve aleyhtarı çoktur. Bunun paraleli sağ cephede de vardır. Bu sağcı denen görüşde Hellen mirasından çok, isim çok fazla vurgulanmıştır. Başını Nurettin Topçu, Mükremin Halil Yınanç gibi tarihçi ve sosyologlar çekiyordu, Anadolucu Türk düşüncesi mensupları, Türkler'in Asya

kökünü ve mirasını da reddederler. Mevlana Celâleddin-i Rumî, Yunus Emre gibi bir kültür mirasını ve tarihî çizgiyi savunurlar. Bunu Asya'ya bağlama gayreti de yoktur.

1940'larda Yunan dili profesörü Sinanoğlu "Humanisme Avenir" adlı kitabında; Kemalist Türkiye'nin aklın hakimiyetini (rasyonalizmi) seçtiğini, dini devletten ayırarak Batı Medeniyeti'nin lâik köklerine, yani klâsik Greko-Romen düşünceye eğildiğini; Kemalist devrimlerin hilâfeti kaldırmak, dinî eğitimi yasaklamak ve Roma hukuk sistemini getirmekle, gelecek için umut veren hümanist bir düşünce ve bilime yol açtığını söylüyordu. Bu Kemalist hümanizmin, hümanist eğitime çok önem verdiği açıktır. Ancak bu hümanist eğitimin Türkiye'nin tarihî kültürel ortamında sadece Yunanca ve Latince'ye münhasır realist bir görüş değildir. Hümanist eğitim taraftarları, Şark dillerini ve Osmanlıcayı dikkate alan bir eğitim projesi ve müfredat sunmadıkça gerçekçi sayılamazlar. Hümanizma, Rönesans'ın getirdiği bilinçli bir tarih ve felsefe kavramıdır. Eski dünyaya yönelişi temsil eder. Öncülerin başında, hakikaten büyük Floransalı *Petrarca* gelir. Ama, hümanist kültür, kesintiye uğramaksızın Eskiçağdan beri ve bütün Ortaçağ boyunca Akdeniz'de yaşamıştır. Bu kültürün kaynağı neydi? Şüphesiz Akdeniz çevresindeki medeniyet... 1068'de İspanyalı Müslüman filozof *Saîd Ahmed el Andalusî* medeniyeti yaratan halkları kendi kitabı "Kitâb-ı Tabakât ve'l-Ümem -Milletlerin Kategorileri"nde şöyle sayıyordu:[11] **Mısırlılar, İbranîler, İranlılar, Hindliler, Yunanlılar, Romalılar** (buna Bizans dahil) ve **Araplar.** Ona göre; Çinli ve Türkler pragmatik ve faydalı milletlerdir ama medeniyete katkıları yoktur. Diğer mil-

11- Saîd Ahmed el Andalusî, "Kitab tabaqat v'el umem", Fransızca tercümesi: R. Blachcre, *Livre deş categories deş nations,* Paris 1935, sh. 36-37. B. Lewis, Müslim *Discovery* of Europe, Norton, N. Y. 1982, sh. 68.

letler ise, bulundukları coğrafyanın uygunsuzluğu dolayısıyla azgelişmişlerdir ve yaratıcı olamazlar. Açıktır ki, burada din ve dil farkı gözetmeden, Akdeniz medeniyetinin ne olduğu izah edilmiş ve Judeo-Hellenik miras şuurluca benimsenmiştir. Bu düşünceye İbn Sina ve İbn Rüşd'e, Vergilius ve Homer ile aynı saygıyı gösteren Floransalı *Dante Alighieri*'de rastlıyoruz. *İlâhi Komedya*'da, Müslüman filozofları pagan şair ve düşünürlerle cennetin girişinde çayırlık bir yere koyar, cehennem azabından korur. Yeniçağlar Avrupa hümanizmasının bizce zayıf bir tarafı vardır; uygarlık çizgisi yanlış kavranmıştır. Onun Judeo-Hellenik ve İslâmî çizgisi sadece Hellen-Hıristiyan bir biçimde yorumlanmıştır. Çağdaş hümanist kültürün kaynakları tenzilâtlı olarak değerlendirilince de, uygarlık sadece Batı Avrupa coğrafyasına indirgenmiş; yorum buhranı hümanist kültür çevresinin bir bölümünün dışlanmasına neden olmuş, mânâsız çatışma ve gerilimleri doğurmuştur. Şark ihmâl edilince ve uygarlık sadece Batı Avrupa coğrafyasına münhasır kılınınca, modern çağla birlikte, Ortadoğu'nun bazı aydınları da (özellikle İslâm dünyasında) kendilerini eski mirastan dışlayan garip bağnaz yorumlar geliştirmişlerdir. Uzun süre Bizans kültür çevresi, Hellenizm kaynaklarından uzak kaldığı gibi, İslâm dünyası da 15. asırdan beri kendini bu kültürün dışında ve karşı bir kimlikle tanıtmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Akdeniz dünyasının tarihî mirasının yeniden benimsenmesi için, bugün sözde dine dayanarak yapılan dar kültür çevresi yorumları, değiştirilmelidir. Klâsik Yunan ve orta zaman İslâm kaynakları yeniden ele alınmalıdır. Filoloji ve tarih, toplumu yorumlarken en sağlam anahtarımız olmalıdır.

Zira klâsik filoloji, artık eski kaynakların ele alınıp incelendiği gerekçesiyle ihmâl edilen bir dal oldu. Klâsik diller öğretilmiyor. Esasen Batı'da da yeni nesillerin fikir ve bilgi dağarcığında klâsik dünya yerini gittikçe kaybediyor. Bunun

yanı başında Ortaçağ İslâm kültürü (klâsik Hellen-Latin metinlerinin yaşatılıp geliştirildiği dönem) mütehassısların dışında bilinmeyen bir alandır. Yeni hümanizmanın bu iki kaynağı araştırıp yeniden yorumlaması gerekir. Görülecektir ki tarih yazımında en saf sağlam metod bu iki döneme özgüdür. Bugünün saptırılmış tarih yazıcılığında gerekli ayıklama yapmak için asr-ı hazır şovenizminin olmadığı, ama yöntemin sağlam olduğu eski Hellen ve Ortazaman İslâm tarih yazımı kaynaklarını incelemek bir zihinsel sınama ve tutarlılık kazandıracaktır. Modern dünyada Thukidiydes Şehrestanî ve İbn Haldun'un yeterince anlaşılıp dikkatlice benimsendiği, hele birlikte değerlendirildikleri hiç söylenemez. ❑

Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler *

Osmanlı toplumunda tarih yazıcılık dediğimiz yazılı edebiyat türünü incelerken herhangi bir geleneksel toplumdaki tarih yazıcılığının karakteristiğini göz önüne almakta hem yarar vardır, hem de bazı sakıncalar... Kaçınılmaz olarak Osmanlı tarih yazıcılığını diğer toplumlardaki kronik geleneğiyle mukayese edeceğiz; ama aynı zamanda hayatı altı asrı geçen bu devletin ve onun etrafında biçimlenen toplum ve kültürün, zamanda ve mekânda önemli değişiklikler geçirdiğini ve etrafındaki dış dünyanın ise, tarihin hızlandığı bir çağı yaşadığını göz önüne alacağız. Sözlü ve yazılı bütün Osmanlı edebiyatı gibi tarih yazıcılığı, bu dünya karşısındaki uyumsal değişimi veya direnişi, konunun incelenmesini güncelleştirmekte, münakaşalara açık bir hâle getirmektedir. Osmanlı tarih yazıcılığı dediğimiz konuya; Bizans, Abbasi, Frank İmparatorluğu veya Kiev Rusyası'ndaki kronikçiliğin

---

* *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi,* Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 419-429.

ölçüleriyle yaklaşımlarda bulunmamız gerekiyor; ama saydığımız nedenlerden dolayı böyle bir yaklaşım aynı zamanda çok yanıltıcı analizler yapmamıza da yol açabiliyor. Osmanlı tarih yazıcılığını 19. yüzyılın sonlarına kadar ele alırken de, bu nedenlerle çok farklı bir atmosferle karşılaştığımızı belirtmek gerekir. Osmanlı tarih yazıcısı Aşıkpaşazâde midir, Hoca Saadeddin midir, yoksa Ahmed Cevdet Paşa veya Abdurrahman Şeref midir? Osmanlı tarih yazıcılığının kültürel kökleri nedir ve bugün için hangi mirası oluşturmaktadır? Son iki yüzyıla bakacak olursak; tarihte bu kadar hızlı biçim ve öz değiştiren başka bir edebiyat bulunur mu? Osmanlı tarih yazıcılığı vekayinâme geleneğine mi, yoksa Rönesans'dan beri ağırlığını duyuran modern tarihçiliğe mi istinad eden bir bilgi ve edebiyat dalıdır? Osmanlı tarih yazıcılığı menkîbevî bir karaktere mi sahiptir, yoksa ibret için kaleme alınan bir nasihatnâme karakterine mi? yoksa son asırdaki gibi bir toplum analizi midir? Bunlar da cevabı ilk anda verilemeyecek sorulardır. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı tarih yazıcılığını, modern Avrupa tarihçiliğinden etkilenen ve değişen bir edebiyat olarak görsek bile; acaba modern Avrupa tarihçiliğinin kullandığı kaynaklar, teknikler ve düşünce yöntemleriyle ne derece ilgisi vardı? Sorular uzamakta ve cevapları zorlaşmaktadır.

Osmanlı tarih yazıcılığı klasik döneminde vakanüvislik miydi? Bu deyimi kullanmamız, Osmanlı idarî teşkilât tarihi açısından sakıncalıdır. Genellemeyi daha çok, tarih edebiyatının edebiyat özellikleri yönünden yaparken, böyle bir terimi kullanıyoruz. İster müverrihlik, ister vakanüvislik diyelim; klâsik devir Osmanlı tarihçiliğinde şu üç ana özelliği görmemiz mümkündür: a) Vakanüvislik bir memuriyettir ama, 18 ve 19. yüzyılları kapsayan bir Divan-ı Hümâyûn memuriyetidir, b) Tarih yazıcılık günün iktidar sahiplerini değilse bile, o toplumda varolan ideolojinin hatta, resmî ideolo-

jinin ve bildirgeciliğin ihtiyaçlarına cevap verir, c) en önemlisi Osmanlı tarih yazıcılığı bir üslûp, bir edebiyattır ve müverrihin en çok meşgul olduğu, en maharetli olduğu düzey budur. Kuşkusuz, Tanzimat Dönemi sonlarına kadar, her tarih yazıcı bu üç özelliği temsil ediyor değil; resmî görüş dediğimiz ise bir kalıp düşünce değildir. Tarih yazıcı, dönemin yönetimine muhalif de olabilir, ama Osmanlı tarih yazıcısı, belli bir kültür atmosferinin bir (Weltanschaaung) dünya görüşünün sahibidir.

Terim ve teşkilât olarak vakanüvislikten söz ettiğimizde, aslında Osmanlı devlet teşkilatında geç kurulan bir ofisle karşı karşıya geliriz. (18. yüzyıla kadar beklemek gerekir) İlk resmî historiograf, yani vakanüvis Halepli Mustafa Naima Efendi'dir. Naima ünlüdür; ama ondan evvelki ünlüler, yani Aşıkpaşazâde, Neşrî, Oruç Bey, Hoca Saadeddin, Selanikî, Mustafa Âli, Peçevî vakanüvis değildir. Tarih yazıcı ve vakanüvislerin ilmiye saflarından değil de (Hoca Saadeddin ve Cevdet Paşa gibi istisnalara rastlanıyorsa da) ketebe takımından çıkışı da, kayda ve incelenmeye değer ayrı bir noktadır. Cevdet Paşa ve Lutfi'den sonra, işe el sürmeyen Muallim Naci vakanüvis olmuş ve son vakanüvis Abdurrahman Şeref'le, bu ofisin idare teşkilâtındaki hayatı bitmiştir. Su halde resmî vakanüvislik, Osmanlı hayatında oturaklı gelenek sayılmaz, 16. yüzyılda İran şehnâmeleri tarzında, padişahların icraatını manzum olarak kaleme almakla görevli Saray (Divan ve Bâbıâli değil) memurları da vardı. Fakat kayda değer edebî veya tarihî malûmat değerine sahip bir eser bırakmadılar ve 16. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılarıyla rekabetleri sözkonusu olmayan bu ofisin, bir müddet sonra lağvedildiğine hükmetmek gerekir. Vakanüvislerin, devlet evrakından her istediğini görmeleri serbest değildi; bürokrasinin tolerans kıtlığı nedeniyle görülemeyen evrakın yerini, yazılı tarihler ve rivayetler aldı. Kaçınılmaz olarak vakanüvis tevcihat, vefat gibi,

protokole dahil kimselerin (ricalin) ahvâlini not etmek durumundaydı ki, üslûp ve akıcılık bakımından en mükemmel örneklerde bile, bunun zaman zaman sıkıcı pasajlar yarattığını belirtmek gerekir. Padişahın katıldığı bir tören veya benzeri bir olay; Cevdet Paşa gibi üslûp ve metod yönünden ayrı bir düzeyde gezinen tarihçinin kaleminden bile, yamalar hâlinde dökülmek durumundaydı.

Vakanüvis, hatta genelde Osmanlı tarihçisi, resmî bir ideoloji ve görüşü aksettirir mi? Osmanlı adamının genelde belli bir dünya görüşü ve kültür çevresinin adamı olduğunu göz önünde tutarsak, bu soruya müspet cevap veremeyiz. Daha doğrusu Osmanlı tarih yazarı, vakanüvis olduğu için böyle bir fonksiyonu yerine getiren adam değildir. Osmanlı tarih yazarı, okur-yazarının ve bilginin bulunduğu ama henüz Rönesans tipi bir intelligentisia'nın varolmadığı toplumun adamıdır, dünyaya zıt ve farklı bakış ve yorumları, tarih bilgisi ve yazımı yoluyla ortaya atmak gibi bir tutum, henüz belirgin değildir. Aslında vakanüvis dediğimiz Naima, bazı zaman İbrahim Peçevî'den daha sert ve eleştiricidir. Lütfi Efendi vakanüvisliğine rağmen; Bâbıâli'nin bir tasarrufunu, örneğin Beyoğlu'nda Altıncı Daire-i Belediye teşkilini ve genelevlerin kontrolü ve zührevî hastalıkların tedavisi için hastane açılmasını galize varan bir üslûpla yerer; "Hamdolsun diğer daireler halkı, o kadar Avrupa görgüsüne sahip olmadıklarından, daireleri dahilinde fuhuşhâne ve kumarhâneler ihdas etmediler" gibi... II. Mahmud'un emriyle, vakanüvis olarak kaleme aldığı ve Vaka-i Hayriye'yi anlatan "Üss-i Zafer" adlı tarihinde, Sahhaflarşeyhizâde Mehmed Esad Efendi; yeniçerilerin mazarratı ve rezaletini, abartılmış sahnelerle nakleden ve ortadan kalkışlarının resmî propagandasını yapan bir üslûp kullanır. Bu doğrudur. Ama eser, devletin propaganda ve ideolojik etkileme için yayını kullandığı, bilinçli olarak kullandığı bir devrin ürünüdür. Mahmudiye

döneminde Takvim-i Vekayî dahi böyle işler için kullanılıyordu, hatta ön planda propaganda için kullanılıyordu. Böyle bir durumu, yani Mehmed Esad Efendi'nin üslûbu ve tarzını, bütün Osmanlı tarih yazıcılığına yaymamız onun için mümkün değildir. Buna rağmen aynı müverrihin "Teşrifat-ı Kadime" adlı eseri, Mahmudiye reformları sonucu dağılan eski idare örgütünün tanıtımını amaçlayan, bir ölçüde klasik Osmanlı toplumunda göremeyeceğimiz, adetâ modern bir tarih şuurunun sonucu kaleme alınmış ve halen değerini koruyan bir referans eseridir. Osmanlı tarih yazarı, vakanüvis olsun olmasın, devlet ileri gelenlerini eleştirir; kimi zaman benimsediklerini göklere çıkarır; Peçevî gibi, şahsî garezi olanları yerin dibine batırır. Böyle bir müverrih tutumunu, Bizans'da orta zaman ve Rönesans Macar historiografisinde ve başka geleneksel toplumlarda, âlâsıyla görmek mümkündür. (Nestor kroniğinde, sadece aslında değil versiyonlarında yapılan bu gibi kasidevî tahriflere, Türk istilası döneminde İstvan Brodaric gibi Macar tarih kroniklerine veya Anna Komnena'ya bakmak yeterlidir).

Osmanlı tarih yazıcısı için, Osmanlı Devleti'nin mevcudiyeti, süregelen düzeni, reayanın üstündeki meşru yönetim kurallarının gözetimi, rüşvet ve zulme sapılmaması gibi klasik devlet prensipleri mühimdir. Kullanılan terminoloji, saltanatın meşruiyetinin tartışılmadığı; örneğin Celâlî isyanları ve Bedreddin ayaklanması gibi olayların toptan karalandığı; hatta münakaşalı dinî mevzular olan Molla Kaabız olayı gibi konularda, yönetici kararlarının tartışılmaz biçimde kaleme alındığı görülür. Bu, dediğimiz gibi, tarih yazıcılarının kendi konumları ve devlet hayatındaki yerleri ve mensup oldukları dünya görüşü ile ilgilidir; dünyasının çerçeve ve muhtevasını tartışmayan, o normlardan münferid sapmaları hoşgörmeyen bir tutumun, tarih yazıcılığında etkin olmasıyla ilgilidir. Osmanlı tarih yazıcısı, kendisini ricalin ve devlet sorum-

luluğunun içinde görmez, ama her şeye rağmen devletin bir parçası sadık bir hizmetkârıdır. Vekayinâme veya tarih yazımı bir üslûp, bir edebiyattır. Gözlemlerin ve olayların naklinde renklilik, simetrik bir üslup içinde dilin ve deyimlerin ustaca kullanılışı önemlidir. Okunagelen ve devirden devire istinsah edilegelen tarih yazıcılar bu seçkinliklerini her şeyden önce; edebî üslûplarına, ironilerine, gözlem keskinliklerine, retorikdeki görkemlerine ve dil ustalıklarına borçludurlar.

Osmanlı tarih yazıcılığı, köken olarak Arap ve Fars kroniklerine; muhteva olarak; Ortadoğu devlet ve toplumlarındaki nasihatnâme geleneğine bağlanır. Solakzâde ve Mustafa Âli gibileri, bu geleneği kaleme aldıkları nasihatnâmelerle sürdürür. Böyle bir bağlantının genelde doğru olduğuna kuşku yoktur. Ancak daha 16. yüzyıldan itibaren, Osmanlı tarih yazıcılarının bazılarının Avrupa kroniklerine ilgi duyduğu, okuduğu veya çevirttiği de bir gerçektir. Feridun Bey, efsanevî Kral Bohemond'dan kendi zamanına kadar Fransa tarihini, Divan-ı Hümayun tercümanlarından ikisine (Hasan bin Hamza ve Ali bin Yusuf) çevirttirmişti. Peçevî, büyük ölçüde İstvanfy'nin Macarca tarihlerinden, Almanca bazı kaynaklardan yararlanmış ve tarih mekânını imparatorluğun dışına da taşırmıştı. Hezarfen Hüseyin Efendi, Yunan-Roma dahil bir dünya tarihi kaleme almayı denedi. Galland ve Marsigli gibi yazarları hayran bırakan Hüseyin Efendi; İbranice, Grekçe ve Latince biliyordu. Osmanlı müverrihleri içinde, geniş leksikografi, coğrafya ve nebatat bilgisiyle tanınan Kâtip Çelebi'yi ise biliyoruz. Chalcocondyles'ın Frenk kroniği eserini, Kâtip Çelebi Türkçe'ye çevirdi. Bu istisnaların dışında, Osmanlı tarih yazıcılığının bütün geleneksel toplumlardaki tarihçilikte görülen özelliğine değinebiliriz. Zamanı ve mekânıyla sınırlı olan bir tarih yazıcılıktır bu; yani tarih yazıcısının kalemi, kendi dünyasıyla sınırlıdır. Bu; ustadan

çırağa geçen herhangi bir zenaattır, ayrı nitelikleri, aynı teknik ve esastan devam ettirmesi gibi bir olaydır. Yeni alanlara, yeni tekniklere, yeni yorum ve bakış açılarına yönelmek gibi bir ihtiyaç duyulmaz. Zaman sınırlıdır; bunu, yaşanan ve geçerli olan olarak alamayız, diakronik bir düzey söz konusu değildir. Akan zamandaki değişim, akan zamanın getirdiği biçimlenme ve atmosfer değişikliği, tarih yazıcının tahayyülü dışındadır. O, insan ve otorite gerçeğine, boyutları değişmeyen naif bir yaklaşımla bakar. Asırlara iki boyut ile bakar. "Son Akşam Yemeği"ni veya "Çarmıha Gerilme"yi Floransa kentinin verileriyle veya 9. yüzyıl Konstantinopolü'nün referansıyla yaklaşıp resmeden fresk ustası gibidir, geleneksel tarih yazıcı. Efsanenin, menkıbenin, rivayetin çarpıcılığını, tarihin soğuk yardımcı bilimleri ve teknikleriyle puslandırmak istemez; daha doğrusu böyle bir problematikten habersizdir.

Yazılı kaynaklarımız itibariyle, Osmanlı tarihçiliği Yahşi Fakih'le başlıyor. Bu kaynak henüz elde yoktur, sadece Aşıkpaşazâde'nin referanslarından tanıyoruz. Düsturnâme-i Enverî gibi manzum tarihlerimiz var. Bir de iyi tarihlendirmemiz mümkün olmayan anonim "Tevârih-i Âl-i Osman"lar var. Neşrî ve Oruç Bey'le devam eden menkıbe ve rivayetin süslediği ilk dönemden sonra; 16. yüzyılda Kemal Paşazâde ve Hoca Saadeddinler'le, usta bir üslûp ve kayıtlara sadakatle kaleme alınan tarihler ortaya çıkar. İlk dönemin Osmanlı müverrihi Ahmedi'nin "İskendernâme"si anonim Osmanlı tarihleri kadar, Bizans'ın "digenis akritaslarını andıran romantik ve egzotik gazavatnâmelerini de kullanmıştı. Son yılların tetkikleri, bu kroniklerin, bir başka kaynağı daha, zaman zaman kullandığını gösteriyor; yani takvimleri.. 16. yüzyılın müverrihi ise, eski İran Arap tarih yazıcılığını, edebiyatını iyi bilen ve kendinden önceki kroniklerin bilgisiyle devrinin rivayet, olay ve tartışmalarını kullanan bir adamdı.

Osmanlı tarih yazıcılığı denen olayı sadece Türkçe ile sınırlayamayız. Türkçe yazanların dışında bir grup daha vardı: Bu gruba ilk dönem Osmanlılar hakkında bilgiler edindiğimiz Georgios Pachymeres veya Laonicas Chalcocondyles gibi Paleolog devri Bizans kronikçilerinin gireceğini söylemiyorum. Düpedüz Osmanlı tarihi yazan, Kritovulos veya isimsiz bazı Rumca kronikler, nihayet Bizans'ın mirası "romanyot" dediğimiz Yahudilerin Hamambaşısı Moses Capsoli'nin Osmanlı tarihinin söz konusu olduğunu belirtek istiyorum. Türkçe olmayan Osmanlı tarihlerini, bu kadarla da sınırlayamayız. Şu kadarını belirtmek gerekir: 18. yüzyıl başlarında Dimitri Cantimir'in monumental Osmanlı tarihi; ne olursa olsun artık bilimsel bir tarih anlayışına giriyordu ve bu geleneğin bir sonucuydu.

19. yüzyılda Osmanlı tarih yazıcılığında bilimsel ve tarihî bir dönüşüm başlar. Belki böyle bir dönüşüm, Avrupa dilleri bilen Mütercim Asım'ın vakanüvisliğiyle olmalıydı, ama olmamıştır. Söz konusu olan; Osmanlı'nın dünyasını başkalarının da bulunduğu bir dünyanın içinde anlamaya çalışmak, vekayinâme ve rivayetlerin yanında, vesikalara da el atmak, yabancı dildeki tarihleri okumaktı. Zira Osmanlı, 19. yüzyılın ilk yarısını, ilk ilmî tarih sentezlerini yabancılara yaptırmak (Hammer, Zinkeisen) gibi bir kültürel azgelişmişlikle geçirmiştir. Osmanlı'nın, yanı başındaki bir başka modernleşen cemiyetten, Solovyev, Karamzin gibi tarihçiler yetiştiren Rusya'dan farkı buydu. Tarihi bu şekilde, mukayese ve dış dünya ile bağlantısını kurarak yazmak, tahminen 1853-54'de Hayrullah Efendi'yle başlar. Hayrullah Efendi, Hammer'in de takdir ettiği bir modern tarih kaleme almıştı. Yabancı dildeki kaynakları geniş ölçüde kullanmıştı. Fakat asıl önemli eser, Avrupa dillerini bilmeyen ve tamamen son devir Osmanlı medresesinin eseri olan bir zekadan geldi. Ahmet Cevdet Paşa, Avrupa tarihini ve Osmanlı tarihini, Osmanlı cemi-

yetine özgün bir bakışını, bir sorunsalın içinde ele alıyordu. Şayet Rouesseau, Montesquieu gibilerini orjinalinden okusa, onlar hakkında kalıcı denemeler kaleme alabilirdi. İkinci elden, yüzeysel bilgisiyle bile, Fransız Devrimi ve aydınlanma düşüncesi üzerine, hiç de yabana atılmayacak düşünceler ileri sürüyordu. Osmanlı ve şark tarihi bilgisi, şark dillerine hakimiyeti tamdı. İbn Haldun'un Mukaddime'sinin 6. bölümünü de çevirip, Türkçe'ye kazandırmıştı. Cevdet Paşa tarihe, belli bir bakışı ve sosyolojik yaklaşımı olan müverrihdi. 1850'lerde ilk cildini sunduğu *Tarih*'i fazlasıyla takdir görmüştü. Bu eseri, daha 30 yıl üzerinde çalışarak, 12 ciltte tamamladı. Form olarak vakanüvisliğin gereğini yerine getirmişti. Ama eserin içeriği, mantığı ve İslâm dünyasını ayrı bir kültür çevresi olarak ele alışı, özellikle Rusya, İngiltere, Fransa ve Osmanlı idare ve hukuk tarihi müeseseleri üzerindeki analizleriyle, Cevdet Paşa, Osmanlı cemiyetinde vakanüvislik geleneğini sona erdiren adam olma vasfını taşır. Kendisinden evvel 18. yüzyılda Mehmed Sadık, (Pirîzâde) İbn Haldun'un "Mukadime"sine başlamış ve büyük kısmını çevirmişti. Cevdet Paşa ise metod merakının ve sosyoloji nosyonunun girdiği bir toplumda başlamış olmalıdır. Ancak Paşa'nın, İbn Haldun'un mütercimlerinden olmasına rağmen, onun sosyoloji ve tarih görüşünü benimseyip izlediğini söylemek zordur. Osmanlı, İbn Haldun'u tanısa da tarih değerlendirmiş gibi görülmüyor. Gene 1830'lardan itibaren Sahhak Abro gibi mütercimlerin ekonomi ve içtimaiyat üzerine basit kompilasyonları vardı; Cevdet Paşa'nın önünde, Büyük Petro Rusyası için bazı tercümeler de vardı (muhtemelen Sahhak Abro'nun olan Büyük Petro Tarihi gibi...) Saray ve Bâbıâli, Avrupalıların yazdığı genel tarihler ve bu tarihler içinde Osmanlı tarihinin nasıl kaleme alındığıyla yakından ilgileniyordu.[1] Cevdet Paşa'nın ve haleflerinin tarih yazdığı

1- Bkz. "Ahmet Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi" İ.Ü. E. Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Ahmet Cevdet Paşa Semineri, 25-28 Mayıs 1985, Bildiriler, ss. 163-172, İstanbul, 1986.

ortamı açıklayabilmek için, bazı gelişmelere kısaca bakmamızda yarar var.

Avrupa, 17. yüzyıl sonundan beri, Osmanlı tarih ve edebiyatına yakın ve disiplinli bir ilgi duymaktadır. Ferdinando Marsigli, "Stato militare de l'imperio Ottomano L'etat militaire de l'empire Ottoman" ile Giambattista Toderini "Letteratura Turchescha" ve Meninski, ünlü lûgatıyla göze çarpıcı örneklerdi. Cevdet Paşa'nın çağdaşları olan Joseph Hammer von Purgstall ve Zinkeisen ise, anıtsal Osmanlı tarihlerini kaleme almışlardı. 19. yüzyılın yeni tarihçilik ortamında, daha doğrusu tarihçiliğin bu en parlak çağında, tarih yazımının yeni tekniklerinin; yani, arkeoloji, edebiyat ve folklor tarihi gibi dalların doğup geliştiği dünyada, Osmanlı klâsik tarih yazıcılığının da çoktan değişim geçirmesi beklenirdi. Bu gecikmenin, yeniliğe direnmenin, açıklaması denenmelidir. Bununla beraber 19. yüzyılda nümizmatik, arkeoloji, epigrafi gibi bilimsel tarihçiliğin dallarına girildi. Abdullatif Subhi Paşa'nın, İsmail Galib ve Ahmet Tevhid'in çalışmaları zikredilmelidir. (E. Kuran, "Ott. Historiography of the Tanzimat Periods Historions of the Niddie East sh. 426).

19. yüzyıl Osmanlısı, değişik bir manierisme içindeydi. Bu manierisme'in kaynağı, kuşkusuz Batı'dır. Manierisme, değişen toplumda model alınan bir çevrenin, aslında o çevrenin insanına pek görünmeyen, fakat gözetleyen ülkenin insanınca abartıları, noktaları ve boyutlarıyla kavranması diye tanımlanabilir. Modernleşen veya değişen toplumun manierismi, çevre dünyayı kendi demiralma ve görüntü noktalarıyla kavrayıp benimseyecek veya reddedecektir. Acaba 19. yüzyıl Avrupalısı için, kendi aleminin belirgin olan veya kendini tanımlama noktaları hangisiydi? Kadınların serbestliği, opera, müzik, ikinci gruplara dayanan hayat, sınıf bilinci, ailenin öneme sahip olmaması gibi birtakım özellikler mi, yok-

sa başka şeyler mi? Doğrusu bunları Avrupalı bile, o günden bugüne tartışır. Ama Osmanlı, Avrupa dünyası için menfi veya müspet tepkiler göstereceği bir takım referans noktaları tespit etmişti. Ailenin yapısı, parlamentarizm, cumhuriyetçi fikirler, kadınlı erkekli serbest hayat vs. Tanzimat aydınının kafasını meşgul eden bu gibi Avrupaî messeselerin ve geleneklerin, tartışıldığı açıktı. Cevdet Paşa'nın "Tarih"i, her şeyden önce Avrupa kültürü ve içtimaî müesseseleriyle bir hesaplaşmadır. Ona göre; fıkıhla biçimlenen İslâm toplumu ile Avrupa arasındaki mukayeseler ve iki dünyanın tarihlerinin iç içe geçtiği noktaların tespiti önemlidir. Bu düşüncede kendi mantığıyla yaptığı analizler, zaman zaman geniş dipnotu mahiyetinde birtakım müessese ve olaylar hakkında verdiği ek bilgilerle, böyle bir yorumun biçimlendirdiği bir Osmanlı tarihi yazmıştır. Tarih'i, sözde 1774-1826 tarihleriyle sınırlandırmıştı, ama metodu bu vekayinâme sınır ve tekniğine sığmaz. Üstelik Osmanlı tarihine, dünya tarihi üzerine bir girişle başlar. Cevdet Paşa'nın Osmanlı müesseseleri üzerindeki görüşleri, onun hukukçuluğundan beslenir. Örneğin: İngiltere'de aristokrasinin, Fransa'da alt tabakanın ihtilâl yaptığından, Rusya ve Osmanlı'da inkılâbın "taraf-ı saltanat-ı seniyyeden" yapıldığı gibi analizleri yanında: "Rusya'da Strelitzler'in kaldırılması, ordu reformuyla çözümlendi. Yeniçeriliğin kaldırılması ise, bütün teşkilâta yaygın reformları gerektirdi. Çünkü Strelitzler, Rusya'nın sırtında bir ur, yeniçerilik ise, Devlet-i Aliyye'nin kalbinde bir seretan, yani kanserdi" diyor.[2] Cevdet Paşa'nın eski vakanüvis ve tarih yazıcıların ağdalı dilini attığı, hatta sade Türkçe'yi kullanmakla kalmayıp, tavsiye ettiğini biliyoruz. O, Tanzimat adamıdır. Muhafazakâr bile olsa, artık tarih bilgisinin, toplumun hâlini değerlendirecek ve geleceğini planlayacak bir bilgi ve düşünce

2- Cevdet, Tezakir, 40, Yay. C. Baysun, sh. 217-219.

platformu olduğunun farkındadır. Tarih bilincinin yerleşmesine rağmen, bu toplum ilmî tarihçiliğin inkişafını sağlayacak olan yan bilimleri henüz öğrenip geliştirecek durumda değildi. Bu, gene Tanzimat'ta başlayan bir yavaş gelişmenin ürünü olacak ve bilimsel tarihçiliğe ulaşmak, bir asır kadar zaman olacaktır.

Osmanlı tarih yazıcılığı 19. yüzyıl ortalarından itibaren, bilimsel tarihçilik için şart olan yan dalların gelişmesine tanık oldu. Vilâyetlerde asar-ı attikanın envanterinin yapılma çalışmalarının başladığı biliniyor:nümizmatik gibi dallarda Abdullatif Subhi Paşa (1818-1886) sonraları Halil Ethem Bey gibi uzmanlar görülür. Gerekli tarih coğrafya bilgilerini derleyen bir ansiklopedi "Kâmûsu'l-âlâm" Şemseddin Sami'nin eseridir. Tarih yazımı ve tarihçiliğin tarihi demek olan, bilgi ve bilinç ise, daha geç gelişti. 1843 yılında Karszade Mehmed Cemaleddin Efendi "Ayine-i Zürefâ" adlı Osmanlı müverrihleri ve eserleri hakkında bilgi veren, bilinen ilk leksikografik rehber hazırladı. Bu küçük eser, ilkel ve noksandı. Daha mükemmeli için ikinci Meşrutiyet yıllarını, Bursalı Mehmed Tahir'in eserini beklemek gerekti. Ama, kaynak yazmaların bulunduğu, hatalarına rağmen literatürü ele alan ve daha iyisi de hâlâ yapılamayan, hatta Türkçe'ye bile 1982'de çevrilen, tarih yazıcılık kütüğü, Alman Babinger'in "Geschichtsschrelber der Osmanen und ihre Werke"si 1920'lerin ürünüdür. Çağdaş tarihçiler, 19. yüzyılda, hatta malî imkân ve kadroları kıt olanlar bile biyografik rehberleri hazırlamışlardı. (Örn. Polonya, "Polski riencnlk biograficzny" Türkiye'de ilk who's who diyeceğimiz, tarihi biyografik eser; Mehmed Süreyya Bey'in "Sicill-i Osmanî"sidir. Bu devasa eser, mistik bir ruh ve inatçı bir kafanın ürünüdür. Mehmed Süreyya Bey gece gündüz, perişan bir kılıkla mezarlıkları gezen bir müdekkiktir. Bu nekrolojik tutku, onun bilgilerini ve malzemesini ön planda mezar taşlarından tespit ve devşirmesine neden ol-

muştur. Bazen en önemli sayılabilecek kimseler için kısa bilgiler, kimi zaman da adı sanı kimseyi ilgilendirmez kişilerin isim ve baba ismiyle zikredilmesi, bu nedenledir. Böyle bir kaynağın hâlen genişletilip işlenmemesi Türkiye'de ilmî tarihçilik için lehte bir puan sayılmaz.

Klasik devir Osmanlı tarih yazıcılığında, sadece siyasal olayların veya bibliyografik konuların tarih yazımı için konu olmadığını biliyoruz. Biyografik eserler vardır; Şuera tezkireleri dışında, Taşköprülüzâde'nin "Şakayiku'n-nümâniye"si veya Osmanzâde Ahmed Ta'ib'in "Hadikatü'l-vüzerâ"sı (sadrazam biyografileri) gibi sayısız denemeler, herhâlde Mehmet Süreyya Bey'i ve Bursalı Mehmed Tahir'i yaratan bir gelenektir. Aynı şekilde, semtlerin ve mimarî eserlerin tarihine ait eserler de verilmiştir. Örneğin, daha çok bir çeviri olan (Rumca'dan), Tarih-i Konstantiniyye ve Tarih-i Ayasofya veya 19. yüzyılda ünlü Hüseyin Ayvansarayı'nın Hadikatü'l-cevâmi'si gibi... Bu eser, İstanbul camilerinin tarihi üzerinde hâlen birinci elden gibi kullanılan bir kaynaktır. Hatta Mustafa Âli'nin "Menâkıb-ı Hünerverân"i gibi, zenaatkâr takımının önde gelenlerinin biyografilerinin kaleme alındığı ve onları da imparatorluğun yöneticileri ve uleması gibi ebedileştiren örnekler vardır. Osmanlı tarihi belgelerinden, kançılaryadan çıkan fermanların da değerlendirilmesi gerekiyor. Ünlü Feridun Bey'in Münşaat Mecmuası'nın bilinen tek örnek olmadığı, son yıllarda bu gibi isimsiz bazı başka derlemelerden de anlaşılıyor. (A. Erzi ve H. İlaydın'ın Belleten XXI/82'deki makalesine bkz.) Klasik dönemin Osmanlı tarihçiliği bu değişik ilgi alanlarını zamanla münferid örneklerde mükemmelleştirmek imkânını buldu. Osman Nuri Bey'in "Mecelle-i Umur-ı Belediye"si böyle bir geleneği izlemiş, fakat arşiv kaynaklarına yönelmiş, mükemmel bir çalışmadır. Zamanının değil, daha çok günümüzün şehircilik anlayışıyla kaleme alınan bu şehir tarihi, bir sabrın eseridir.

Tanzimat dönemi bilimsel tarih araştırma ve dallarının doğduğu bir çağdır; ama bu doğumun, ciddi bir kurumlaşma ve devamlılık gösteren kadrolarla ve çalışma atmosferiyle, sağlıklı bir gelişmeye doğru gittiğini söylemek zordur.

Tanzimat devrinin tarih anlayışındaki değişme ve gelişmeleri, hiç yabancı dil bilmeyen, yerli ürünlere bakarak tarihi yazan bir başka modern tarihçiyi, Mustafa Nuri Paşa'yı ortaya çıkardı. "Netâyicü'l-vukuât" adlı bu eser, ilginç tahlilleri ve Avrupa ile Osmanlı ilişkilerini ustalıkla ele alışı yanında, kendi yanlışlarını da içerir. (Bunun yeni harflerle sadeleştirilerek yapılan yayımı için, bu kadarını da söyleyemeyiz) Pedagojik bakımdan tarihçiliğimizde devrim yapan ve nesillerin elden bırakamadıkları bir eser, Ahmed Vefik Paşa'nın Fezleke-i Tarih-i Osmanî'sidir. Genç nesil, bu imzasız esere, Avrupa ve dünya ve Osmanlı öncesinden 19. yüzyıl ortasına kadar tarihi, Paşa'nın özgün mantığıyla ve aşıladığı merakla tanımayı öğrendiler. Osmanlı Türkiyesi'nde, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bilimsel tarihçilik yönünden değilse de, ulusalcılık hizmetindeki tarihçilik açısından bazı eserler daha mevcut idi. Polonya asıllı mülteci Mustafa Celaleddin Paşa (Borzecsky) "les Turcs Anciens et Moderns" adlı eseriyle Türkler'in Avrupaî ırklardan biri olduğundan ve İslâmiyet öncesinden beri dünya tarihine yaptıkları önemli katkılardan söz ediyordu. Bu, laik Avrupa ulusçuluğunun, Türkçe'ye tercümesi gibi bir şeydi. Bir müddet sonra Süleyman Paşa "Tarih-i Âlem'de yeni tip bir Türk ulusçuluğunu işledi. Üslûbunun güzelliğiyle ellerden düşmeyen bir kitaptı bu da... Kuşkusuz, zikrettiğimiz bu son iki eserin, ulusçu düşüncedeki öncülükleri dışında, tarih bilgisi ve yöntemi yönünden bir katkıları olduğunu ileri sürmek güçtür. Osmanlı tarih yazıcılığı basit Avrupa kaynaklarına yönelmişti, ama bu sistematik bir öğrenim ve bilgiye dayanmayan bir yönelimdi. Zamanla ilgi arttı. Bugün Türk tarihçiliği Avrupa'nın birinci el kay-

naklarına bile yöneliyor, ama sadece Türkiye tarihinin sorunları etrafında bir yönelimdir bu. Aktif bir biçimde Avrupa ve dünya tarihinin bilimimizde ve düşüncemizde yer aldığını söylemek elân çok güçtür. Türkiye'de dünyaya açık bir tarih araştırma ve bilincinin varlığından henüz söz edemiyoruz.

İkinci Meşrutiyet döneminde bilimsel tarihciliğin kurumsallaştığını söylemek, abartma sayılmamalıdır. Dar'ul-Fünun'daki Tarih Şubesi dışında, vilâyetlerde bile şubelerinin açılması düşünülen Tarih-i Osmanî Encümenî bu dönemin etkin bir kuruluşuydu. Encümenin tarih kaynaklarını yayınlamaya yönelik süreli yayını da, hâlen önemini koruyan bir koleksiyondur. Osmanlın son yirmi yılı, çeşitli düşünce akımları, canlı bir basın hayatı ve ansiklopedik bilgi merakıyla tanımlanır. İmparatorluğun bu son dönemindeki tarih yazıcılık, bilimsel veya popüler ürünleriyle başlı başına bir tetkikin konusu olacak kadar ilginç ve çok boyutludur. Nihayet, ele alınması gereken daha geniş bir konu da var: 18. yüzyıldan beri Balkan uluslarının, 19. yüzyılda da Arapların, tarih yazıcılık faaliyetinin bilimsel ve edebî yönü kadar, siyasal yönü de, hususî bir öneme sahiptir.

18. yüzyılın ortalarında, Aynaroz'da Hilander Manastırı'nda Paissij adlı bir Bulgar rahib "Slavyan Bulgar Tarihi"ni yazdı. Bu vekayinâme geleneğinde, efsane ve menkıbeyle karışık, ama aydınlanma çağının ulusçu fikirleriyle dolu bir eserdi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bulgar unsuru arasında geleneksel edebiyat, modern dünyaya böyle intibak ediyordu. Onu Sofroniy Vraçanski izledi. Olay; sadece Bulgarlar'a değil, bütün Balkan kavimlerine özgü bir gelişmedir. Modern tarihçilik bu uluslara gökten iner gibi Avrupa'dan ithal bir şey olarak gelmedi, sadece.. 19. yüzyılda Fransız, Amerikan eğitimiyle Arap aydınları da, özellikle Suriye, Lübnan ve Mısır'da modern tarihçilik yöntemini öğrenip uy-

guladılar. Arap ulusçuluğu hareket ve program olarak ne derecede etkindi, tartışma konusudur. Ama tarih yazıcılıkta açık ve kuvvetli bir Arap ulusçuluğu vardı ve bu ulusçulukta laik boyut da göze çarpıyordu. Osmanlı tarih yazıcılığı dediğimiz zaman, sadece Osmanlı-Türk tarih yazıcılığını anlamak doğru değildir. Çünkü bu tarihi conglomera'nın her kompartımanındaki kültür hareketi ve gelişme, bir yerde müşterek tarihi oluşturur. Her Osmanlı kavminin geleneksel tarih yazıcılığının modern dünyanın akımları ve modern tarih yazıcılığı etkileri karşısındaki değişimi de, birlikte mütalâa edilmelidir. Bunun zorluğu ölçüsünde, Osmanlı tarih yazıcılığının tarihini yazmak da zordur. ❑

"Tarih" Üzerine Bir Mülâkat *

TÜRKIYE GÜNLÜĞÜ: **Osmanlı tarihi ve toplum yapısını belirli bir teorik model çerçevesinde izah etme gayretlerini neye bağlıyorsunuz? Sizce bu tartışmanın çıkış noktası nedir?**

İLBER ORTAYLI: Tarih felsefesi bizde başlayan bir olay değil. Batı'da tarih felsefesinin kökleri Rönesans'a kadar gidiyor, ancak terimi Batı'da da ilk kullanan Voltaire'dir. Bilindiği gibi, Voltaire, tarihi belirli safhalara ayırır ve nihaî safhaya XIV. Louis asrıyla temsil edilen Fransa'yı koyar; XIV. Louis Fransası'nı beşer medeniyetinin, aklının ve sanatının en mütekâmil nizamı olarak, âdeta dünyaya ışık tutan bir düzen olarak yorumlar. Voltaire'a göre, bu Fransa aydınlatacaktır dünyayı. İhtilâl sözünü etmiyor ama, bu değerlendirmesiyle Voltaire, bir anlamda ihtilâlin sözcülüğünü yapıyor. O'na göre beşeriyetin nihaî hedeflerine varması için gerekli olan düzenlemeleri yapacak olan, yol gösterecek olan yine bu Fran-

* *Türkiye Günlüğü* dergisi, sayı: 11, Yaz, 1990, ss.26-29.

sa'dır. Zira o beşer aklının ve medeniyetinin en son tekâmülünü temsil etmektedir. Şimdi bu düşünce tarzı tarih sosyolojisinden belki farklı bir şey. Gerçi tarih sosyolojisi ile tarih felsefesinin birbirinden nerede ayrıldığını veya hangi noktalarda kesiştiğini kesin olarak tespit etmek oldukça zordur ama, şurası açıktır ki aydınlanma döneminden beri tarihin bu tarz bir yaklaşımla ve bu anlayışla yorumlanması çabaları Avrupa düşüncesine hâkim olmuştur.

Bu kısa girişin ardından, bizde de benzer bir tarih düşüncesi ve yorumunun ne zaman başladığı sorusunun cevabına geçersek, orada karşımıza gayet belirgin olarak Tanzimat döneminin çıktığını görürüz. Enteresan olan nokta, tarih felsefesi diyebileceğimiz bu tür bir yorum ve düşünce biçimini, Türkiye'de ilk önce İslâmcıların başlatmış olmasıdır. Bu çabanın ilk temsilcisi de Cevded Paşa'dır. Cevded Paşa ki Osmanlı medreselerinin son güneşi ve belki de ilk güneşidir. Birşeyi çok iyi bilen adamdır; yorumlamayı... O'nun kadar bilgili adam Osmanlı medreselerinden daha evvel de belki yetişmiştir, fakat Cevded Paşa'nın kendinden öncekilerden çok önemli bir farkı var; O, toplumu yorumlamayı bilen adamdır. Medreseden yetişip de Osmanlı tarihini, İslâm tarihini ilk defa özgün bir muhteva ile yorumlayıp dünya tarihi içinde bir konuma oturtan O'dur. Cevded Paşa Arapça'yı, Farsça'yı bilhassa Arapça'yı çok iyi bilir. Aynı şekilde Avrupa tarihini de maalesef o kadar iyi bilmez, fakat, gayet mantıklı bir insan, belirli bir mantık sağlamlığı var ve bu yüzden bazen tercümelerden yararlanarak, bazen tercüme ettirerek belirli bir Avrupa tarihi bilgisi de edinmiştir. Üstelik böyle dolambaçlı yollardan, zorlukla edindiği bir Avrupa tarihi bilgisini belirgin bir biçimde de yorumlayabilmiştir.

Bilindiği üzere, Cevded Paşa'ya göre İslâm devletinin anayasası fıkıhtır. O, böyle bir görüşten yola çıkarak Osman-

lı tarihini ve bütün bir İslâm tarihini hukukî ve idarî açıdan yorumlamaktadır ve belirli bir yere de oturtmaktadır.

Görünen o ki, bu tip tarih yaklaşımları -yukarıda da söylediğim gibi- bizde İslâm düşüncesiyle başlıyor. Bunun ilk mümessili de Cevdet Paşa'dır. Daha sonra bu alanda başkalarına da rastlıyoruz. O devirde kuvvetli veya kuvvetsiz, belli ölçülerde ırkçı-milliyetçi bir görüşümüz var. Bu görüşün ilk temsilcisi de Nazım Hikmet'in büyük dedesi Mustafa Celâleddin Paşa'dır. Mustafa Celâleddin Paşa'nın 1869 yılında Fransızca olarak yayınladığı eski ve yeni Türkler (*Les Turcs anciens et modernes*) adlı eserinde ırk teorisine dayalı bir tarih görüşü hâkimdir. Çok ilginçtir, bu görüş yer yer ustalıkla, yer yer acemice savunulmuştur, M. Celâleddin Paşa'nın eserinde. Türklere belirli bir misyon yüklenmektedir. Bir tür ırk üstünlüğü yaklaşımı vardır söz konusu kitapta.

Daha sonra, başka bir takım yorumlar da yapılmıştır, fakat özellikle 1960'lara baktığımızda bu yorum çabalarının artarak yoğunlaştığını ve yeni boyutlar kazandığını görüyoruz. Bu noktada, "60'lardaki canlanmanın sebepleri nedir?" sorusu önümüze çıkıyor. Bu yıllarda büyük çoğunluğunu sosyolog ve iktisatçıların oluşturduğu bir takım düşünürlerimiz Türkiye tarihini yorumlamak çabasına girdiler. Bu çaba neden kaynaklanıyordu?

Bu sorunun cevabını bulmak fazla zor değil bana göre. Sözkonusu çaba çok doğal bir sebebe dayanıyordu. Bu sebep 6O'lı yıllarda Marksizmin Türkiye'de ciddi ve yoğun biçimde gündeme gelmesidir. Toplumda bir ideoloji ortaya çıkmış ve bu ideoloji etrafında bir hareket var. Bu hareketi bir yere oturtmak için Türkiye tarihinin yorumlanması lâzımdır. En azından, "Bu hareket niye çıktı?" sorusunu cevaplandırmak, bunu anlamak için bile topluma ve toplumun tarihine belli bir bakış açısı geliştirmek gerekiyordu. Ne var ki, burada, ya-

ni tarihin yorumlanmasında maalesef tarihçilik yoktu. Bahis konusu çabaların en zayıf tarafı da bu idi; çünkü, bu işi yapanlar ya sosyologdu, ya iktisatçı idi, ya da kendilerine siyaset bilimcisi diyorlardı. Hiçbiri tarihçi değildi ve tarihçi olmadıkları için de ilk elden kaynaklara inerek; onları sağlam bir biçimde "inceleyerek tarihi tasvir ve yorumlama becerisine ulaşamadılar. Zaten işi hep tarihçilere bırakıyorlardı. Bu noktada, 19. asrın tarih felsefesiyle uğraşan düşünürlerinin bizdekilerden farklı bir yanını da açıkça görmek mümkün. 19. asırda tarih felsefesi yapmaya çalışan düşünürler, diğer disiplinlerdeki formasyonların yanısıra aynı zamanda tarihçidirler de... Meselâ Marks tarihçidir, tarih bilir, tarihi kaynaklara iner; Weber öyledir vs. Bizdeki durumsa neredeyse tam aksidir. Sözünü ettiğimiz dönemde tarihi yorumlama çabalarına en az katılan tarihçilerdir. Onlar bu tartışmalara, özellikle 6O'lı yıllar boyunca nedense fazla ilgi göstermediler. Bu açıdan 6O'lı yıllarda sol hareketin ivme kazandığı bu tartışmalara kendi içinde baktığımız zaman bir başka önemli eksikliğe de rastlıyoruz: Meselâ Türkiye'deki sol hareketin, sol akımın geçmişi nedir? Tarihi gelişimi nasıl olmuştur, onu bile inceleyen, kaynaklara inerek incelemeye çalışan sadece pek az adam görüyoruz. Meselâ Mete Tunçay. Tabii bu dediğim, yalnız solun tarihi konusunda böyle değil, diğer konularda da çok farklı bir tablo yok. Meselâ, bu toplumda siyasî partiler nasıl doğdu, yapıları neydi, felsefeleri neydi, türünden sorularla fazla kimse uğraşmamış. Vazgeçtik sosyalizmin, hürriyetçiliğin filan misyonundan, biz bu işe nasıl başladık diye merak ettiğimiz zaman, uzun dönemli incelemeler açısından Tarık Zafer Tunaya'dan başkasını göremiyoruz. Onun yanında bir ölçüde, düşünceler tarihi açısından bakan Niyazi Berkes var. Bu adamların deyim yerindeyse "hayrülhalefi" kimlerdi? 1960'lar geçti. 1970'lerden sonraki nesli beklemek zorunda kalmışlardır. Ama yakın çağ idarî kurumları

vs. alanında durum öyle değil. Bu alanın, örneğin bir Prof. Ercüment Kuran'ı izleyen öğrencileri vardır. Yorumculuk bugün pek yaygın. Osmanlı devlet ve idare sistemi incelenmiş değil, ama bu alanı yorumlayan sosyolog ve siyaset bilimcilerden geçilmiyor. Bazen yetersiz, bazen mudhik örneklerle...

Ben bu tavrı tutarlı ve titiz bir bilimsel bilgi üretme yolu olarak görmüyorum. Temenni edelim ki bu eğilim geçici olsun.

TÜRKIYE GÜNLÜĞÜ: **Osmanlı formasyonun çok milletli ve çok kültürlü bir imparatorluk sistemi olarak diğer imparatorluk sistemleri ve özellikle Roma İmparatorluğu'ndan farklı ve benzer yanları sizce nelerdir?**

İLBER ORTAYLI: Benim her zaman söylediğim şey şudur: Osmanlı İmparatorluğu tarihte üçüncü Roma'dır, bir dördüncüsü de yoktur. Yani başka bir deyişle üçüncü Roma, Moskova değildir, İstanbul'dur. Roma ile bu benzerlik ve diğerleriyle bu farklılık nereden ileri geliyor? Çarlık Rusyası olsun, Avusturya Macaristan İmparatorluğu olsun, bütün bu imparatorluklar büyük ölçüde milliyetçi bir karaktere sahiptiler. Belirli bir kozmopolitizme rağmen hepsinde bir milliyetçilik gayreti açıkça mevcuttur. Meselâ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda, çok vurgulanmasa bile Almanca çok önemlidir, Macar olmak pek makbul değildir. Meğer ki asimile olmuş olsun. Aynı şey Rusya için de sözkonusudur. Orada da, meselâ din faktörü çok fazla ağır basar. Evet Rusya'da da bir takım dinler tolere edilmiştir, o ayrı ama, hiçbir zaman müslüman bir hariciye nazırı, sefir vs. göremezsiniz. Son zamanlarında bir kaç general filan göze çarpar müslümanlardan fakat, o da müslüman aristokrat ailelerin müslüman topluluklar üzerindeki nüfuzundan yararlanmak gibi bazı politik hesaplara bağlı olarak başvurulmuş son derece

istisnaî bir uygulamadan öteye geçmez. Onun dışında, müslümanlar ancak küçük memuriyetlerde filan bulunabilmişlerdir. Ayrıca Rusya'da din de çok aşırı vurgulanıyordu. Rus İmparatorluğu açıkça anti-semitik bir politika takip etmiş ve yahudiler bu ülkede her devirde büyük bir zulüm ve baskı altında olmuşlardır.

Bütün bunları dikkate alınca görürüz ki Osmanlı İmparatorluğu'nda hakikaten, çok kavimlilik vardı. Adını bile koymadan bunu gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca Osmanlı; Avusturya, İngiltere ve Fransa gibi kolonyalist bir imparatorluk da değildir. Gerçi bu özelliği son zamanlarda edinir gibidir ama yine de diğerlerinden hayli farklıdır.

Bir kere Osmanlı İmparatorluğu fethettiği topraklara koloni değil vatan gözüyle bakıyor. Bu vatan 19. asırda "padria-Vaterland" anlamını kazanıyor. Klasik dönemde ve bugünkü Araplar arasında vatan "dünya-âlem" gibi kullanılır. Buralar artık onun umumî vatanının vilayetidir, sancağıdır v.s. yani kısacası bir vatan parçasıdır, bunun için de hiçbir ayırım gözetmez. Gerçi Rusya da, bu konuda bildiğimiz koloni imparatorluklarından farklıdır. Meselâ, Rusya Kafkasya bölgesine epey yatırım yapmıştır. Aldığından fazlasını vermiştir. Sebebi dediğim gibi, oraları vilâyet olarak görmeleridir. Oralara İngilizler gibi denizaşırı bir koloni gözü ile bakmaz. Rusya'nın bu siyasetini ve bu tutumunu İsmail Gaspiralı da bir makalesinde belirtmiştir. Onun içindir ki Rus ve İngiliz kolonyalizmini aynı kefeye koymak mümkün değildir, aralarında ciddi farklar vardır. Rus kolonyalizminde idarenin İngilizler'e göre daha iptidaî tarafları vardır; buna karşılık daha safdil diyebileceğimiz yanları da vardır.

Osmanlı'ya baktığımızda şunu görüyoruz: O bir kere kolonyalizm nedir bilmez. O bir devlettir, toprakları vardır. Sonra; etnisite anlamında, milletler nedir, Arnavut'muş,

Arap'mış, Hırvat'mış.. Osmanlı'nın kafasında öyle şeyler vazıh değildir. Gerçi devlet dairelerinde Türkçe konuşulur, Türk devletidir, ordudaki, bürokrasideki dil Türkçe'dir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kesintisiz bütün kayıtları, yazışmaları Türkçe'dir. Medresede Arapça okunur ama, dil Türkçe'dir. Osmanlılar üstelik öyle pek fazla Arapça Farsça da bilmezler. Yaygın bir kanaattir ama yanlıştır, bu. Batı'nın Latincesi, Yunancası gibi bir Arapça ve Farsça bilgisi Osmanlı bürokrasisinde ve ilmiyye sınıfında yoktur. Türkçe konusundaki bu Türklüğe rağmen kimlik bilinci haline gelmiş bir Türklük de sözkonusu değil... Bir kere kendisine Türk demiyor, öyle bir gayreti yok, başka ad koyuyor. Önce Müslüman demiş, sonra Osmanlı demiş. Osmanlılıkla Türklüğün kavgasını etmiş. Bunlar çok önemli şeyler ve böyle şeylere de gelinmez artık. Çünkü Türklük bilincinin, uluslaşmanın da, tabii bir bedeli var. Bunun başlangıcı 93 Harbi ve hızlanması da Balkan savaşı... Çanakkale, Kafkaslar, Yemen filan derken, Türkler'den başka herkes imparatorluktan kopmaya çalışınca biz de artık bakışlarımızı "biz kimiz?" diye kendimize çevirmek zorunda kaldık. Tabiî bu kimlik şuuru zamanla gelişti ve artık bizim için vazgeçilmez bir sıfat hâline geldi. Dil Türkçe, fakat bu sonradan çıkan ve bedeli ödenen hem de oldukça ağır ödenen bir duygusallık. Bu milletin arasına katılırken kimse bize sormadı, bu toplumun içinde doğarak Türk olmuş olduk, bunu da benimsiyoruz. İyisiyle kötüsüyle benimsenecek ve savunulacak bir kimliğimiz var. Türklük bizim Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ulaştığımız bir kimliktir. Bunu tarihî olaylarla, bir takım müesseseler yoluyla kazanmışız. Binaenaleyh Türk ulusal kimliğini ele alırken, bizdeki siyaset bilimcilerin yaptığı gibi "nation building" türünden kavramlar kullanılmasının mânâsı yoktur; çünkü, bu gibi kavramlar başka ortamlar için, koloniyal formasyonlar için kullanılmıştır. Türkiye için de, Balkanlar'daki uluslar için de geçerliliği yoktur.

TÜRKİYE GÜNLÜĞÜ: **Roma ile ne gibi belli başlı benzerlikleri var, Osmanlı İmparatorluğu'nun?**

İLBER ORTAYLI: Demin de ifade ettiğim gibi büyük benzerlikler vardır. İkisi de geleneksel birer askerî imparatorluktur. İkisi de geniş fetihler yapmıştır, savaşçıdır. Yalnız bu konuda önemli bir fark var. Osmanlı ve Roma orduları arasında; o da şudur: Roma ordusu iyi savaştığı gibi muntazaman ricat etmeyi, çekilmeyi de iyi bilir, bizim ordular o konuda başarılı olamamışlardır. İzladi derbendinde Hunyadi Yanoş'un önünden çekilirken de bir bozgun yaşanmıştır, 1683'de Viyana'dan çekilirken de. Balkan Savaşı'ndaki durum da aynıdır.

TÜRKİYE GÜNLÜĞÜ: **Sayın Ortaylı İstanbul'un Osmanlı siyasî ve kültürel bünyesindeki yerini nasıl değerlendiriyorsunuz?**

İLBER ORTAYLI: İstanbul 1950'lerden beri hızla değişiyor. En yoğun göç alan şehrimiz. Bu göçe karşı "İstanbullu" İstanbul'u tanıyamıyor. İstanbullu garip bir tiptir aslında. Bunlar kendi şehirlerini bilmezler. Meselâ Kadıköy'de oturan İstanbul'u bilmez. İstanbul'da oturan Beyoğlu tarafını bilmez. Böyle bir garabet vardır İstanbul'da. Bu şehrin ilk bilimsel rehberini yazanlar ecnebilerdir. Galatasaray Lisesi'ne gelen E.Mamboury yazmış, 19. yy.'da Joseph Hammer yazmış. İstanbullular kendi şehirlerini merak etmemişler. Celal Esat Bey bile birçok ecnebiden sonra İstanbul'a eğilmiş. Anakronik hatıraları var. Düşünün bir kere, İstanbul hakkında daha yeni yeni doğru dürüst reklamlar çıkıyor. Dolayısıyla, öyle bir şehirli düşününüz ki şehrini bilmiyor ve şehrine sahip de çıkmıyor. Nihayet diğer bir yığın problemin yanısıra söz konusu göç, şehri eritmektedir. Zaten bu şehrin kendi içinde bütünleşen bir şehir olmadığı da açıktır. Gelen de gideceğim diye oturuyor, çok garip. Fakat bunun dışında İs-

tanbul'un imparatorluk merkezi olarak kazandığı renkler var; 600 seneye yakın Türkler'le ve ondan evvel 1000 sene Bizanslılar'la olmak üzere hep aynı bölgenin merkezi olmuş. Bunun getirdiği bir renklilik var. Kalıntı olarak bu renkliliğin muhafaza edilmesi lâzım. Bugün İstanbul'un dışında bir Sofya'nın, bir Atina'nın, bir Şam'ın, bir Belgrad'ın veya bir Halep'in fazla bir rengi yoktur. Onların sahip olduğu renklerin hepsi burada toplanmıştır; çünkü onlar mazide gözlerini hep İstanbul'a çevirmişlerdir. Bu şehirler İstanbul'dan koptukları zaman İstanbul'da oturanların sayısı neredeyse milyonu buluyor. Meselâ Atina da şimdilerde dört milyon civarında nüfusa sahip ama, bence Atina diye bir kişilik yok; Atina demek, Roma demek değil, Paris demek hiç değil, Londra demek değil, hatta belki bir Frankfurt bile değil, Viyana değil.. Niye? Çünkü rengi gelişememiş, İstanbul orayı ta Bizanstan beri gölgelemiş.

Aynı durum Şam için de, Halep için de söz konusudur. İstanbul bütün bu havalinin her devirde kültürel merkezi olmuş; onu korumak zorundayız. Biz Türkler'in onu tahrip etmeye hakkı yok. Üzerinde önemle durmak gerekir.

Tabiî ne yazık ki, bizim İstanbul'da yaptığımız şeyler buralarda tenkit konusu olmuyor. Dışarıda da çarpıtılarak başka anlamlara çekiliyor. Meselâ, Bakırköy'de kilisenin duvarını niye yıktın diye Yunanistan, kendine uluslararası platformdaki politik girişimlerine bir çığırtkanlık malzemesi arıyor. Aslında gönül isterdi ki; Suriyeli'si, Iraklı'sı, Bulgar'ı, Yunan'ı "Burada bizim müşterek hatıramız var, biraz kendinize gelin beyler!" Üslûbunda bir tavır takınmış olsunlardı. Bizim de bu ikazları, hassasiyeti duymamız lâzımdı. Birileri lekelerken, kirletirken bizim de bunu düşünmemiz lâzım. Ama bugün için bu uygar ve olgun düzeye Osmanlı milletlerinin hiçbirisi ulaşabilmiş değil.

Ben gittikçe birşeyin daha çok farkına vardım; tabii bu bir estetik ölçü, müşterek de değil ama, şunu gördüm: Belki T.C. bütün vatandaşlarına ezbere olarak İstanbul'u methediyor, İstanbul'a tarih diyor, fakat bir takım Türkler'in İstanbul'a Balkanlardan daha çok sahip çıktıkları kanısında değilim. Bu çok ağır bir itham belki ama bunun üzerinde soğukkanlılıkla düşünmeliyiz. İstanbul'a karşı bir Makedonya'da, bir Güney Bulgaristan'da yaşayan insanlardan daha farklı bir yakınlığımız, daha canlı bir ilgimiz ve daha ciddi bir bilgimiz yok. Dediğim gibi bu ağır bir itham ama üzerinde ciddiyetle düşünmek lâzım. Hatta öyle ki bazen bir Halepli, bir Şamlı İstanbul'a en azından camileri yüzünden daha fazla yakınlık hissedebilir; kendi camilerinden daha güzeli orada var diye... Bizse İstanbul'a yabancıyız. Kendimize itiraf edemediğimiz çok garip birşeydir bu. Çocuğundan haberi olmayan baba gibi, çocuğunu ne kadar sevdiğinin farkında olmayan bir baba...

İstanbul'un Osmanlı'daki yeri tabii ki çok önemli, her bakımdan... İstanbul, bir kere fethedildiği zaman bile yüzbinin üzerinde nüfusa sahip. Osmanlı döneminde bu nüfus daha hızlı artmış. 200 bine, 300 bine, 18. asırda 500 bine çıkmış. Bu asrın başında milyona yaklaşmış. Herşeyden evvel böylesine kalabalık nüfusu olan bir şehri beslemek başlı başına önemli ve zor bir iştir. Osmanlılar bunu becerebilmişlerdir. Ayrıca her imparatorluk gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da idare merkezi olarak başkentini diğer her yerden çok önemsemesi, en büyük imkânları önce buraya sağlaması son derece tabiîdir. Dolayısıyla, Osmanlı medeniyetinin en rafine ürünlerini İstanbul'da vermesi de normaldir. Nitekim biz bugün Osmanlı'dan artakalan ne var ne yok diye etrafımıza baktığımızda varolanların çoğunluğunun İstanbul'da toplandığına tanık oluyoruz. Osmanlı'nın bazı konularda oluşturduğu sentezlere imkân veren de

yine başta işaret ettiğim özel durumundan ötürü İstanbul'dur. Çünkü Osmanlılar İstanbul'u fethettikleri zaman İstanbul zaten boş bir şehir değildi. Bin yıllık bir imparatorluk idare merkezi olmuş, o medeniyetin en ileri verimlerine sahip bir şehirdi.

Osmanlı'nın da bunları reddedecek niyet ve durumu yoktu. Bunların üstüne bir takım şeyler eklemeyi tercih etti. Neticede bu İstanbul ortaya çıktı. Sonuç olarak İstanbul'un, Osmanlı mirasına en çok sahip ve o formasyonu en çok temsil etme şansı olan bir yer olduğunu söyleyebilirim.

TÜRKIYE GÜNLÜĞÜ: **Sizce, sosyal ve kültürel formasyon olarak bir "Osmanlı evreni"nden bahsedilebilir mi?**

İLBER ORTAYLI: Tabiî ki bahsedilebilir. Özellikle halk katında bu evrenin daha yaygın biçimde oluştuğunu görürüz. Osmanlı halkları gündelik hayatta olsun, giyim kuşam ve mutfak kültüründe olsun, birçok unsuru paylaşmış ve ortaklaşa benimsemiştir. Buna hatta batıl inançlar, bazı müşterek menkıbeler ve dinî motifler bile dahildir. Bu önemli bir şey. Bunun din ve dil farklılıkları olan çeşitli halkların tabanında görülmesi birtakım zorlamaların olmadığını gösterir ve asıl önemi de bu noktada toplanmaktadır. Farklı halklar ve kavimler birbirlerinden, zannedilenin aksine, gündelik hayat ve yaşam kültürü açısından çok fazla şeyler almışlardır. Sosyal ve kültürel anlamda varolduğunu söylediğim Osmanlı evreni, bu ortaklıklar üzerine kuruludur. ❑

İstanbul'un Fethi ve Üçüncü Roma Nazariyesi *

1453 Mayıs'ında *Konstantinopolis* Türkler tarafından fethedildi. Bu hem Türk tarihinde hem de İslâm tarihinde önemli bir misyonun (cehd)in gerçekleştirilmesi demektir. Avrupa'da popüler tarihler şehrin adının artık *İstanbul* olduğunu söylüyorlar. Stinboli'den bozma bu ad şehrin sayısız adlandırılışlarından biridir. Bundan başka hiç değilse 18. yüzyılda (fakat daha önce de) İstanbul ismi hem bazı fermanlarda, hatta mezartaşlarında (bir ilmiyye mensubu için İslambol payeli... gibi) kullanılır. [Meselâ Fatih'de 939 tarihli *Üçbaş Nureddin Hamza Camii* haziresinde, 1213 Receb tarihli Şerif Mahmud Efendi kabri] Buna karşılık Konstantiniyye ismi de herkesin bildiği gibi hem fermanlarda (bemekam-ı Konstantaniyye el mahmiyye, Mahmiyye-i Konstantiniyye gibi) hem sikkelerde, hattâ son zamanlarda bunlar kitap künyelerinde bile kullanıldı. (Konstantiniyye... matbaası gibi) Slavlar şehri bugün dahi Zarigrad (imparator şehri) Müslümanlar *Dâru'l-hilâfetu'l-aliyye* demiştir. Ama şehir, Roma İmparatorlu-

---

* *I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu,*24-25 Mayıs 1996, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yayınları, ss.185-192, İstanbul, 1997.

ğu'nun merkezi olma vasfını ve iddiasını, Doğu Roma'nın yıkılmasından sonra da muhafaza etmiştir. Bizans, 16. asırda Alman humanisti Hienronymus Wolf'un kullanıma soktuğu bir terimdir. Bu şehrin sakinleri ve Bizans'ın çağdaşları bu ülkeye ve imparatorluğa Bizans demezdi. Halk ise kendisini malûm olduğu üzere Romanioi -ve ülkeye Romania- (Romalılar ülkesi) demiştir. Türkler de bu ananeyi bir ölçüde korumuş ve (İklim-i Rum, Rum ülkesi, Rumî gibi) tabirler kullanmışlardır. Bu etnik *Hellen* demek değildir, kozmopolit bir birlik olan Roma'nın karşılığıdır. Demek ki birinci Roma pagandı, ikinci Roma Hristiyandı ve üçüncü Roma Müslümandı. Türkler bu üçüncü Roma'nın esas unsurudur: Ordunun dili Türkçe'dir (kitabet), kançılaryada Türkçe kullanılır, eğitim dili Türkçe yanında tabiî Arabça'dır; Farsça da sevilir ve bir kültürel çeşnidir. İlk asırlarda kançılaryada Türkçe yanında Yunanca ve Slav dilleri de kullanılırdı. Son zamanlara kadar bu dillerde de dilekçe verilirdi; hatta sadece vilâyetlerde değil, *Rikâb-ı hümâyûn* ve Bâb-ı âli'ye arzedilen arzuhallerde de bu görülür. Türkçe'yi Arap harfleri yanında; Yunan harfleri ile (Karamanlı Rumlar) Ermeni harfleri ve Raşi denilen İbran alfabesi ile yazanlar vardır. Tabiî aksine Pomak ve Helen Müslümanlar, Bosnalılar bazı dinî metin ve ilahileri kendi dillerinde, fakat Arap harfleriyle yazmışlardır. Bilhassa 19. yüzyılda, Osmanlılık bu imparatorluğun muhtelif din ve etnik gruba mensup kavimleri ve daha doğrusu bu kavimlerin seçkinleri için bir millî kimlik oluşturmaktaydı. Rum Muzurus (Kostaki) Paşa Londra büyük elçisiydi. Osmanlılığı o derece kuvvetliydi ki, Atina'da elçi olarak bulunduğu zaman, daha sonra da temas edeceğimiz üzere, Yunanlı milliyetçilerin hiddetini çekmiş ve bir suikasttan yaralanarak ve sol kolu sakat kalarak kurtulmuştu. Bulgaristan fevkalâde komiserimiz Hariciye müsteşarı *Artin Dadyan Paşa* veya Selanik Mebusu Emmanuel Karasso Efendi gibi onlarca, yüzlerce yük-

sek küçük rütbeli devlet adamı ve memur, bu imparatorluğun, tarihin gerçekten son Roma imparatorluğu olduğunu kanıtlar. Rum-Ortodoks kilisesi dahi bu imparatorluktaki Hristiyanların Roma kilisesidir ve Batı'daki kiliseye rakiptir (İmparator). Şüphesiz, Hz. İsa'nın dininin mensupları gözünde arzu edilen imparator bu değildi, ama resmen imparatordu ve kilisenin hakimiydi (tıpkı Bizans imparatorları gibi).

Aslında fethedilen ülkenin Hristiyanları da yeni Müslüman hükümdara *Vasilikos Romanioi,Vasilikos* demişlerdir. Türkler Romalı, *Rum* tabirini o günden bugüne *Hellenler* için de kullanmaya devam etmişlerdir. Peleponnes halkına *Yunanlı (İon),* Küçük Asya halkına *Rum* derler. Nitekim Grek-Ortodoks Kilisesi'ne de *Rum-Ortodoks Kilisesi* denirdi. Osmanlı resmî belgelerindeki bu tâbir kilisenin kullandığı *Ökümenik* tabirinden daha fazla yaygın ve iddialıdır. Çünkü Fener'deki Patrikler ve Osmanlı yönetimi Roma Kilisesi unvanını, Roma'daki kilesiye rakip olarak taşımaktadır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti dahi İstanbul'daki kiliseyi resmî olarak bu adla adlandırır (*Rum Ortodoks Patrikhanesi*).

Fatih Sultan Mehmed kendisini Bizans'ın tüm eski topraklarının efendisi ve Bzans tahtının (Rum) sahibi olarak görüyordu. Prof. Babinger'in tasvirine göre, 6 Ocak 1454'de Roma katoliklerinin ünlü düşmanı ve halkın çok tuttuğu Georgios Sholarios'a patriklik ünvanı verdi. Gennadios adını alan patrik, saraya davet edilmiş ve yemeği sultanla yemişti. Bu büyük şerefti, çünkü Fatih Sultan Mehmed'in kânunnâmesinin protokol (teşrifat)a müteallik faslında, veziriazamın bile kendisiyle yemek yemesi mümkün değildi ve bu kurala geç devre kadar uyulmuştur. Hükümdar Gennadios'a patrik asası verdi ve görülmemiş bir saygı daha gösterdi. Avluyu geçene kadar kendisine vüzera refakat etti ve maiyyetine ona he-

diye ettiği atla birlikte makamı olan Havariyyun Kilisesi'ne kadar refakat etmelerini emretti.[1] Bir müddet sonra çıkan emirnâme ile, Rum Ortodoks inanıştaki bütün tebaa, yani Bulgar, Sırp, bazı Arnavutlar, Makedonlar ve 16. yüzyıldan sonra bu inanıştaki Araplar ona bağlandı. Patrik onların hepsinin dinî, idarî, malî işlerindeki en büyük otoritedir; bütün okul ve yayın faaliyeti onun denetimindedir. Roma hukuku cemaatin hukukî alandaki mevzuatıdır ve tarihte Roma hukukunun bu dönemine bilindiği gibi *'turkokratia'* denir. İslâm hukukunun Müslümanları bağlaması gibi, Rum-Ortodoks tebaa, özel hukuk alanında Roma hukukunun metinlerine bağlıydı.

Mâmafih devlet ve toplum hayatında, arazi rejiminde ve ceza hukukunda, hem eski Türk gelenekleri, hem de Roma hukukundan gelen bazı düzenlemeler dahi vardır. Padişah, adeta Doğu Roma kayzeriydi. Eyalet idaresinde, şehir yönetiminde Bizans sistemi ihtiyaç ölçüsünde bir miktar bırakıldı. Bazı yazarlar onun bu hareketinde, Roma-Katolik Kilisesi'nin nüfuzunu kırma iddiasını da ileri sürerler. Mâmafih Papa *II. Pius* kendisine bir mektup yazdı ve Hristiyanlığa davet etti. "Bunu yaparsan biraz suya ihtiyacın var (aquae Pauxillum), en büyük hükümdar ve *arbiter mundi* olacaksın" diyordu.[2] Vakıa mektubun müsvedde halinde Vatikan arşivlerinde kaldığı; gönderilip padişaha ulaştığının Babinger'in bir abartması olduğu, Peder Vincenzo Poggi gibi uzmanların araştırmasıyla açığa çıktığı anlaşılmaktadır.

Saray yaşamı ve devletin kültürü yeni bir Müslüman Roma cesarınınkini andırıyor, hatta buna göre düzenliyordu. Padişah, halife ünvanını kullanmıştır (daha Mısır fethedil-

1- Fransız Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* München 1964, sh. 110.

2- Babinger, *age,* sh. 212-213.

meden önce), Türk Hakanı unvanını da kullanmıştır.[3] Ama hepsinden önemlisi, Roma Kayseri (Kayser-i Rum) unvanını kullanmasıdır.[4]

Bu sonuncu unvan, sonraki asırlarda tabii terkedildi. Fatih bütün dinlerin hükümdarı olarak, Patrik *Gennadios'*a Hristiyan dini üzerine bir kitap yazmasını emretti; bu eser yani *İtikadnâme,* bu alanda kalıcı bir Türkçe kitap oldu. Fatih, Müslüman ulema ile de sık sık toplanıp görüşürdü ve şehre bir de başhaham tayin etti ve Musevilerle de yakın ilişki kurdu. Devrin hümanistleri ile de yakın ilişkide idi. *Gentile Bellini* sarayında çalışıyordu. Venedik elçisi onun Latince ve Yunanca da bildiğini yazıyor. Sarayda Roma tarihi üzerinde çalışıyor ve münakaşalar yapılıyordu. *Giacomo de Languschi* şöyle diyor; Dünyada tek devlet ve tek inanç olmalıdır diyor. "Bu acaba Müslümanlık mı idi? Mamafih mutekid Müslamanların hapsi Mehmed II'yi sevmediler. Onun batınî bir mezhep olan *Hurufîliğe* meyli malûmdu ve Hurufîlerin içinde her mezhep ve dinden kimseler vardır. Çağdaşı *Trapezuntus* bir şiirinde onu "Romalıların İmparatoru" diye selamlıyordu.[5]

Bu Roma İmparatoru unvanı ve kültürü, I. Selim'in (1512-1520) zamanında terkedildi. Arabistan ve Mısır'ın fethi ve Sultan Selim'in Mekke ve Medine'nin hâdîmi unvanını alması,Türk İmparatorluğu'nun İslâmî ideolojisini güçlendirdi. Artık Roma fikri perde arkasına geçti. Devletin Avrupa toprakları *Rumili* adını taşıyordu. Ortodok-Rum Kilisesi ise, hâlen Hristiyanlar üzerindeki nüfuzunu koruyordu ve patrikin protokoldeki yeri henüz seçkindi. Ama Osmanlı İmparator-

3- H. İnalcık, "II. Mehmed" *İslâm Ansiklopedisi,* sh. 5114.

4- Babinger, *age,* sh. 120, 160, 450, 543.

5- İnalcık, *agm,* sh.513.

luğu, 15. asır sonunda bir Balkan İmparatorluğu ve ahalisinin çoğu Hristiyanken, artık klâsik İslâm toprakları Osmanlı hükmüne geçmişti ve Müslümanlar çoğunluktaydı. Bununla beraber, Doğu Roma'nın kurumları, kilise ve bütün halk arasında Roma kültürü ve eski inanışlar yaşıyordu. *W. Hasluck*'un eserinde, bu kültürel sentez ve renklilik sayısız örnekleriyle görülür.[6]

Bizans yıkıldıktan sonra ve özellikle 16. asırda Moskova Rusyası Bizans'ın halefi olduğunu ilân etti. Rurik Hanedanı Bizansla akrabaydı. Din ve kanun (zakon) oradan gelmişti. *İvan Grozni* Moskova'yı Üçüncü Roma olarak ilân ediyordu. Daha önce *IV. İvan*, Çar unvanını almıştı. Bazı menkıbeleri kilise halk arasında yayarak, Tanrı'nın şimdi Moskova'yı seçtiğini yayıyordu. Acaba Moskova III. Roma olabilir miydi? Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks halkı üzerindeki diplomatik bir himaye hakkını, Rusya ancak *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*'yla elde etmiştir. Buna karşılık, 1774'de Türk Sultanı da Rusya'nın Müslümanları üzerinde halife olarak diplomatik bir koruyuculuk hakkı elde etti.

Roma İmparatorluğu nedir? Birinci Roma pagandır, ikincisi Hristiyandı, üçüncüsü Müslüman olamaz mıydı? İmparatorluk sadece dinle değil; hukukla ve müesseselerle, halkın yaşayışı ve kültürle tarif ve tesbit edilir. 15. yüzyıla kadar imparatorluk rolü oynanmıyor, yaşanıyordu. Sonra özellikle Rönesans Avrupası'nda imparatorluk bir unvan ve tiyatro hâline geldi. Kastettiğimiz Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu denen şekilsiz konglomera idi. 18. yüzyılın dünyasında Roma İmparatorluğu artık tarihî bir hatıradır. *Çünkü kozmopolit dünya bitmiştir ve imparatorluklar millîleşmektedir.*

6- F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* vol I-II. Oxford, 1929.

Milliyetçiliğin doğması imparatorluk kültürlerinin yıkımı demektir. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı Fenerli beyler (Rumlar) ve Türkler, bir tür *Osmanlılık* - Romalılık ideolojisinin peşindeler. Bunlardan Büyükelçi Kostaki Muzurus Paşa'ya Atina'da milliyetçi Yunanlılar suikast yaparlar ve suikast nedeniyle sakat kalır.[7] Maliye Nazırı Cavit Bey, 1910'da Osmanlı Sultanı'nın bütün din ve milletten Osmanlılar'ın hükümdarı olarak İslâm Halifesi unvanından vazgeçmesini ister.[8] Bazı Fenerli beyler, Bizans-Osmanlı sentezi peşindedir ve *Sultanın*, yani *Vasilios*'un kişiliği etrafında bu birliğin devamını ister.

Bunlardan *Jacgues Pitzipios* Bey, 1858'de Sultan Abdülmecid'in Hristiyan olarak Roma İmparatorluğu'nu devam ettirmesini ister.[9] Ama ne var ki kendisi de Roma Katolik Kilisesi'nin propaganda misyonundandır. Roma artık yoktur. Roma Ortodoks kilisesi de Yunan ayaklanması ve bağımsız Yunan kilisesi ve Bulgar eksarhlığının kurulmasıyla en büyük darbeleri yemiştir. Bir yandan da Suriye ve Filistin'deki Ortodok Rum Kilisesi'nin Arap mensupları, Grek-Katolik Kilisesi'ne (Melkit) veya Protestanlığa geçmektedirler.

Üçüncü Roma nedir, nasıl başlar, tarihçilik açısından nasıl yorumlanır? Bu konuyu artık tartışmaya başlamak lâzımdır. Zira, Roma "nationalisme" (ulusçuluk)le beraber yaşayamaz, ulusçuluğun doğduğu yerde *Roma* ölür. Yeniçağın Avrupası'nda ulusçuluk doğdu; onun getirdiği ulusçuluğun ve millî devletin tek karşıtı bir kozmopolit imparatorluk, *ethni-*

7- Sinan Kuneralp, "Kostaki Musurus Paşa" *Türk Tarih Kurumu, Belleteni,* 1990/3, Ankara, ss. 421-435.

8- Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu,* Ankara 1982, 202 d.

9- André Goromèles, *Réforme praticable en Turquie,* Athènes, 1853, sh. 30; Stefanos Xenos, *Union or dismemherment of Turkey,* London, 1876, sh. 11; Georgi Pitzipios Bey, *L'Orient, es Réformes de l'Empire Byzantin,* Paris, 1858.

*citê*lere önem vermeyen; dinde de birinin (İslâm'ın) üstünlüğünü tanıyıp, diğerlerine de hayat ve temsil hakkı veren Osmanlı İmparatorluğu olabilirdi. Ne devlet, ne halk etnik isim dahi kullanmıyordu. Türk, Kürd, Arnavut kendine Müslüman ve Osmanlı der. Devlet Osmanlıdır; özellikle imparatorluğun *"baseintriguei"* (temel unsuru) olan Türkler, kendi etnik adını bile kullanmazdı. Aynı şekilde *Hellenisme-Hellene,* yaşayan, ama bugünkü kadar çok kullanılmayan deyimlerdi. Hellen unsur da Roma-Rum-Romanioi adını seçer ve kullanırdı. Kuşkusuz Hristiyan tebaa, Avrupa ile daha önceden ve yoğun temas ederek ulusçuluk dünyasına girdi ve ilk nationalist çatışmalar da bu unsurlar arasında görüldü.

Osmanlı İmparatorluğu, modern dünya ve milliyetçilik karşısında yıkılan son Roma'dır. Bu tip bir imparatorluk bundan sonra olamaz. Bu açıdan 15-16. asır Moskova devletinin "Üçüncü Roma" nazariyesi, bir nazariye ama yaşayan bir politik entrika unsuru olarak ilginçtir. Burada daha evvel telâffuz edilen ama şimdi gündeme getirilen, Moskova'nın 15. yüzyıl sonundan beri sahiplendiği ve IV. İvan (Groznij)ın resmen açıkladığı; "Moskova III. Roma'dır, IV.'sü olmayacak" sloganını ele almalıyız. Müslümanların eline geçtiği için İstanbul'un tarihî üstünlük ve misyonunun gittiğini ileri süren bu iddia, aslında ne Hristiyan, hatta ne de Slav dünyasının benimsemediği, sadece Veliko-Rus kültürde hakim bir unsurdur. Bu unsur bir ara, Stalinist Rusya'da bile göz yumulan ve bugün gene gündeme getirilen ve tarih yazıcılığı problematiği haline gelen bir slogandır. Öte yandan eski Rusya gibi, yeni Rusya da Fener'in ökümenik (vselenskii) unvanına itiraz etmiyor, fakat onu ciddiye de almıyor ve içten saygı göstermiyor.

Eski Rusya'nın Fener'e karşı iddialı soğuk tutumu ilginç biçimde komünist dönemde bile tekrarlanmıştı. Bilindiği gi-

bi 1438-39 Floransa konsüllerinde, Doğu-Batı kiliselerinin birleşme kararını onaylıyan *Rus* Metropolidi (Rus kilisesinin o zaman ki en yüksek ruhanisi) *Isidor,* dönüşte bu yüzden terkedildi ve tecrid edildi. 1449'da Moskova kendi metropolidini (Jonası) İstanbul'dan bağımsız olarak tayin etti. 1949'da Stalin'in bu olayın 500. yılını törenlerle kutsaması ve kutlaması basit bir milliyetçiliğin sınırlarını aşmaktadır. Komünist Rusya, II. Dünya Harbi'nin getirdiği Nazi Alman saldırılarına karşı milliyetçi renkli bir savunma stratejisi çizmenin ötesinde; galiba, büyük devlet havasına girmişti ve tarihî malzemenin her türlüsünü bu iddia ve yeni ortamı ve yorumu desteklemek için kullanıyordu.

III. İvan (Büyük) duldu; ikinci eş olarak Roma'da yaşayan son Bizans İmparatoru Konstantin XI'in yeğeni Sofya Paleologina'yı gelin olarak getirdi. Gelin Rusya'ya çift başlı Bizans kartalını da getiriyordu. Bu arada Rusya, Konstantinopol'den bağımsız (autocephal) bir patriklik oldu. (İstanbul-Moskova patrikleri ve Fener-Rusya çarı arasındaki dört asırlık yazışma Moskova Arhiv Drevnih Aktov - Eski Belgeler Arşivinde zengin bir fond teşkil ediyor ve fond henüz tarih ilminin kullanımı dışındadır. Osmanlı Devleti cihanşümûldu, ama cihanşümûl düşünce ve merakta bir ahfada sahip olmadığı için tarih tetkiklerimiz bu gibi faaliyetten uzaktır).

Eski Moskova'nın Altınordu kalıntısı âdetleri, Bizans mirasçılığı iddiasıyla karışıyordu. Roma Papası, *Sofya Paleologina* sayesinde Moskova'yı kendine çekebelir zannetti, yanılmıştı; Moskova, kendisi Roma olmak iddiasındaydı. Bu hedef içinde Ortodoks ve Bizans mirasını kullanacaktı. Nitekim 1510'da *Filoteus*'un Çar *Vasily III*'e yazdığı mektup bu görüşü ifade ediyordu; "Moskova Üçüncü Roma'dır. Dördüncüsü olmayacaktır" Moskova İtalyan zevki ve mimarisi ile eski Rusya (o da Bizans etkisindeydi) ve şarkın karışımı yeni bir

sanatın ülkesi oluyor. Bu natamam gelişme Roma olmaya yetmez; ancak Rusya bu dönemden beri Messianizm'in, yani Hz. İsa'nın Rusya'ya ineceği inancının propagandasını yapıyor.

Oysa İstanbul'un alınışı somut bir sarsıntı yaratmıştı. Garbta olduğu kadar Şarkta da bunu gözlemek mümkündür. Misyonu tamamlamak, Osmanlıya nasip olduğu için; Akkoyunlular'ın resmî tarihi mesabesindeki "Kitab-ı Diyarbekiriyye" anlamlı bir suskunlukla bu olaydan bahsetmiyor. Moskova kuzeyde bir Roma olma çabasına başlamıştır. 1555-1582 arasında Kazan, Ejderhan, Sibir Hanlıkları Rusya tarafından alındı. Ama öte taraftan 14-15. asırlarda Güney Slav dünyası Osmanlı hükmüne girmişti. Eflâk-Boğdan-Trabzon, Gürcistan'ın bazı kısımları Osmanlı hükmündeydi. Moskova'nın III. Roma olma tezi, XVII. asırda Juri Krijaniç gibi bazı güney Slav aydınları tarafından desteklenecektir. Ama Slav dünyası Moskova'yı ittifakla III. Roma olarak tanımıyordu. 18-19. yüzyıllardaki bu eğilim de Balkan Slavlarının bağımsızlığından sonra çok çabuk unutulan bir tarihî anı hâline dönüştü. Moskova çarları; "Tsar vseh Rossiskii, Gosudar na vsi çetire storoni svieta-dünyanın dört bucağının efendisi, bütün Rusyalar çarı" gibi üniversellik kokan bir unvan kullanıyorlardı, ama bu yaratılan anane kabul görmeyecektir. 1480'den beri Rusya nouvelle Israel gibi bir Rusya, yani Mesih'in geleceği bir Rusya'yı benimsemiştir. Ivan Zabelin'in anıtsal eseri "Rus çarlarının gündelik hayatı-Domaşniy bit' russkih tsarei" de, Çarların protokolünün bir Doğu Roma imparatorundan çok, Altınordu Hanından kalıntılar taşıdığı görülüyor. Dinlere toleranslı muamele ise, Rusya'da ancak II. Katerina devrinde yerleşti, tabiî Yahudiler toleransın gene dışında bırakıldı. 1640'da bile Kırım hanları, Çar için dünyanın efendisi *Alempenah* unvanını değil "cümle Urus'un padişahı, yahut Uluğ, Küçük ve Akrus'nun penahı

yani Büyük Rusya-Ukrayna, Beyaz-Rusya padişahı unvanını alırdı.[10]

1522'de, Rusya'nın o devirdeki ünlü siyasetçi ve bilim adamı *Maksim Grek* "Konstantinopol imansız (!) Türkler tarafından alındığından, patrik hür karar alamaz. Görev Rusyanındır" diyor.[11] Şüphesiz Novgorod'un fethi sırasında II. Ivan'ın burada bağımsız Boyar veçe'sini lağvetmek, kentin *Vladikasının* özerk dini otoritesini silmesi gibi sert uygulamalar, Ukrayna'da 1653'deki birleşmeden sonra tatbik edilememiş ve Ukrayna Kilisesi dahi ancak 50 sene sonra özerk "Küçük Rusya metropolitliği" olarak Moskova'ya bağlanabilmiştir. Bu nedenle Moskova'nın III. Roma oluşu, daha çok bir nazariye olarak kaldı.

Moskova - III. Roma nazariyesi şu sıra kiliselerin (en son Estonya'daki küçük Ortodoks cemaat) Moskova'dan kopması dolayısıyla ciddiye alınamaz gibi görünüyor, ama Rusya kilisesinin gelecekteki kuvveti siyasî otoriteyle paralel yürürse, idâme-i hayat edecek bir eski nazariyedir. ❑

10- Halil İnalcık, *"Power relations between Russia, Crimea and Ottoman Empire" Passe Turco-Tatar present Sovietique* Paris, sh. 175-211.
11- R.G. Skrinnikov, *Tretii Rim*, St. Petersburg, Izd. Dimitri Bolanin, 1994 sh.78.

Menkıbe *

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu sorununu bugün bu sempozyumda "Menkıbe" başlığı altında ele alıyoruz.

Menkıbe'nin ecnebi dillerdeki karşılığı 'Legende'dir. Bu iki kelimenin dışında da bunun yerini tutacak başka bir terim olduğunu zannetmiyorum. Yani menkıbenin öz türkçesi yoktur. Öztürkçe kullanılan kelimeler menkıbe karşılığı değildir. Ona dikkatinizi çekerim. Çünkü menkıbeden bizim anladığımız şey, aslında belirgin ölçüde tarihi realiteye ayaklarını uzatmış siyasal nedenlerle veya bazen doğrudan doğruya edebî imaj dolayısıyla dallanıp budaklandırılmış, bir *proza* nesir olmasıdır. Bunun üzerinde ısrarla durmak gerekmektedir. Bu menkıbenin reel ayağı vardır. olmayan bir olay üzerine kaleme alınmamıştır. Fakat bunun uzantıları doğrudan doğruya bir ideolojik nedene, bir siyasal formül olarak ortaya konmaya dayanmaktadır veya doğrudan doğruya insanların edebî imaj, edebî yaratıcılık ihtiyacına cevap vermektedir.

---

* *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Efsaneler ve Gerçekler, Panel Bildirileri,* ODTÜ ve İmge Kitabevi, 2. baskı, ss.11-22, Ankara 2004.

Menkıbe çok üniversel zamanları ve mekânları kapsayan bir olgudur ve özellikle dünya tarihini kapsayan büyük siyasal oluşumlarda çok önemli rolü vardır. Hepinizin bildiği gibi Roma tarihlendirme biçimi *ab urbe condita* yani "yani şehrin kuruluşundan itibaren" demektir. Bu şehrin kuruluşu doğrudan doğruya hepimizin bildiği gibi menkıbevî bir olaydır. Elbetteki Roma kurulmuştur. Çünkü yapılan kazılar da açıkça gösteriyor ki Tiber üzerinde bir köyden yavaş yavaş antropolijik anlamda bir gelişme söz konusu değildir. Yani orada bir köy vardı, uzakta Tiber kıyısında, burada bir gelişme meydana geldi, zaman içinde; etraftaki olaylar ve etraftaki tesadüfler dolayısıyla da burada nihayet bir şehir büyüdü ve bu şehir günün birinde dünyayı kapsadı. Böyle bir gelişme söz konusu değil. Roma kurulmuş. Yapılan son arkeolojik kazılar da bunu gösteriyor ki, Tiber kıyısındaki köyden değil, kurulan bir Roma'dan şehir olarak söz etmek mümkün ve bu herkesin bildiği gibi bir takım klanların, genslerin meydana getirdiği bir şehirdir. Kurulan bir şehir söz konusudur. İşte o yedi tepenin üzerindeki Roma'da güya kurucu babalarıyla, patrisileriyle (patrici) meydana gelmiş siyasî heyettir. Bu kuruluşa bir tarih verilir ve bu tarihe göre de numaralama yapılır. Yani *750 ab urbe condite* şehrin kuruluşunun 750. yılı. Kim kurmuş bunu? "Romus ile Romulus." Kurdun emzirdiği iki kardeş.

Tabiî olayı ele aldığınız zaman her elemanın realiteye korespondansı, bir bağlantısı,mülâkatı söz konusu. Kurt; burada tabiî çokça rastlanan bir mahlûk. Hepinizin de bildiği gibi Avrupa kıtasında kurtlar öldü. Yaşadığı tek yer Roma civarındaki 'Abruzzi'lerdir. Hâlâ orada kurt ulumaları duyarsanız bu bir takım meraklı turistler de hususî Abruzzilere giderler bunun için. Çünkü kıtada artık kurt yaşamıyor. Hepsi avlanmış ve bitmiş. Demek ki kurtların çok yoğun bulundu-

ğu bir yer. Muhtemelen tarihte eşine rastladığınız bir takım çocukların kurtlar tarafından kaçırıldığı da olmuştur.

Dolayısıyla şunun üzerinde ısrarla durmamız gerekiyor. Bu menkıbe Roma'nın siyasî formülü olarak ortaya çıkmaktadır. Yani bu ilâhî bir Roma'dır. Bunu kuran insanlar ilâhî yapıdaki kimselerdir, Tanrıların korudukları kimselerdir ve bunlar toptan Truva'dan (Troia) gelmişlerdir. Biliyorsunuz Roma'nın asilleri olan patriciler kendilerini Truvalılar olarak, Odysseus ve arkadaşlarının soyundan gelen insanlar olarak ifade ederler. Bu keyfiyet, hepinizin bildiği ünlü şair Vergilius'un *Aeneis* adlı destanında kaleme alınmıştır. Dolayısıyla burada bir edebî yaratıcının bazı menkıbeleri ifade edişi ile Romalı ünlü tarihçi Titus Livius'un Roma'nın yaratılışı konusundaki mülâhazalarını karşılaştırmak icap eder. Ele aldığınız zaman göreceksiniz ki, dokümanları ve arşivleri titizlikle kullanmakla meşhur İmparator Neron ve İmparator Claudius devri tarihçisi Titus Livius... kitabının adı da "Res gestae populu Romani" yani Res gestae, burada bizim anladığımız anlamda tarih değil iyi şeyler, tarihten anlaşılan şanlı şeyler ve iyi hareketler, iyi olaylardır.

Titus Livius "Res gestae Populi Romani" de bu menkıbeyi kendince teşvik etmektir, belgelemektir. Bu belgelemeler hiç şüphesiz nehir, nehrin kolları üzerinde yaşamlar ve gelenlerin, Odysseus efsanesindeki isimlerle, o gelenlerin isimlerinin sayılması, o sayılan isimlere çağdaş Roma'da yaşayan ailelerin şecere yolu ile monte edilmesi. Bunların hepsini sayıyor. Karşınızda adeta ciddi bir tarihçi tekniği ile yeniden örülmüş bir menkıbe söz konusu. Bu Roma tarihçiliğinde en tipik örnektir. Klasik bir örnektir ve burada realite ile menkıbenin birbiriyle iç içe geçerek bir kavmin, bir ulusun, bir devletin başlangıcını oluşturması söz konusudur. aynı şeyi meselâ Rusya İmparatorluğu'nun tarihinde görebilirsiniz. *Ru-*

rikler nasıl geldiler? Bunların geldikleri menşe karanlıktır ve sonraki tarihçiler arasında, işte İsveç'in Rosesi kabilesidir diyen var, bunlar Norsemen'dir aslında. Yok efendim, hayır bunlar aslında özbeöz Slav toprağının insanlarıdır, diyenler var. Kavga sürmektedir ve çağdaş, teknolojik, ilmî tarihçilik kaynak olarak menkıbeleri kullanmaktadır. Bir kanat *Ruriklerin* İsveç'ten geldiğini menkıbelere dayanarak ileri sürer ve Rusya Devleti'nin ve Rus vatanının ismini bunların verdiğini ileri sürerken ikinci kaynak doğrudan doğruya Nestor'u kullanmaktadır. Vakanüvis Nestor "Rus nehri ki Dinyeper'in kollarından biridir, bu halk oradan gelmiştir" diyor. Milliyetçiler bu ibareyi kullanmaktadır. Bunu ispat edecek hiçbir arkeolojik vesika yoktur. Hiçbir paralel olay yoktur, senkronizasyonu sağlayacak... Ama gel gör ki 18. yüzyıldan ta günümüze kadar devam eden bir tarihçi kavgasının temelini oluşturmaktadır. 18. yüzyılın ortalarında Rus Bilimler Akademisi kurulduğu zaman Çariçe Yelizaveta'nın huzurunda ilk toplantılarından birini yapmaktadır ve orada Alman asıllı Rus bilginlerden olan Müller, *gentis et nominis Russorum* adlı bir tez savunmaktadır, Latince. Kendisini dinleyen akademinin Rus asıllı Astronomi hocalarından birisi, N. J. Popov da kendisine saldırıyor. *Tu clarissime auctor, nostrum gentem infamia afficis!*"Ey şanlı yazar, bizim soyumuza hakaret ediyorsun" diyor ve Çariçenin önünde Rus partisi zavallı Alman'ın üstüne saldırıyor. Orada büyük bir skandalla bu resmî emperyal tören sona eriyor. Müller de tarih yazmakla görevlendiriliyor, ama bu bir şaka değil, Sibirya tarihini yazmak üzere Sibirya'ya tayin ediliyor. Bu çok ilginç bir olaydır ve ondan sonra çokça ismini duyacağınız Moskova Üniversitesi'ne ismi verilen Lomonozov, Rusya tarihini yazmakla görevlendiriliyor. Paralel olay, yine menkıbelere dayanmaktadır ve demin de arz ettiğim gibi arkeolojik buluntularla ve diğer vakayinâmelerle paralel olarak sağlamlaştırılamayan bir Rus efsanesine dayandırılmaktadır.

Gene kullanılan ikinci bir kaynak *"Slovo polku İgoreve,* İgor Alayı Destanı" dedğimiz meşhur Rus epopesidir. Bu epopenin kayıtları çok sonraki asırlarda tutulmuştur, muhtelif asırlarda tutulmuştur ve 1812 Napolyon istilâsı sırasında Moskova yangınında mevcut eski vesikalar yanmıştır. Bu yanan vesikalara istinaden Kont Musil Puşkin, gûya yeniden kaleme almıştır ve bugün kullanılan İgor Bölüğü Destanı budur. Demek ki menkıbevî tarih burada da Rus Devleti'nin çıkışı için kullanılmaktadır. Mevcut örnekleri sayısızdır. Meselâ, Kanuni'nin Macaristan'ı alışını, istilâsını, fethini izah eden çağdaş Macar kroniği İstvan Brodariç'indir. İstvan Brodariç'in eseri aslında oldukça da sağlam veriler verir. Zaman zaman çok güzel bilgiler verir ve bu bilgiler kullanılır. Halen de müracaat edilen kaynaklardan biridir.

Türk istilâsının Macar tarafından çok esaslı verilerle etüdü için bu kaynağa başvurulması gerekir ve meselâ bizdeki Hungarolojinin böyle bir eseri çoktan Türkçe'ye şerhleriyle çevirmiş olması da gerekirdi. Böyle bir şey var mı? Yok. Demek ki Osmanlı tarihini sadece Osmanlı kaynaklarından etüt etmekle mesele halledilmiş olmuyor.

Şimdi bu aklı başında adam yani Brodariç Iştvan bir yerde sapıtıyor; yani kral Layoş'un Macar aristokratları tarafından nasıl ihanete uğradığını falan izah ediyor. Mohaç Meydan Savaşı'nı, Layoş'un orada öldürülmesini falan... Bunlar güzel ama asıl muthike Buda'nın fethi; Kanuni Sultan Süleyman hacı kılığındaki Buda şehrine girmiş. İşte burada popüler edebiyat imajının ve anlayışının tarihî realitenin üstüne oturtularak sözde bir tarih inşasının örneğini görmektesiniz.

Hiç şüphesiz ki, orta zamanların, 14. yüzyılın karanlıklarına giden Osmanlı Devleti'nin kuruluşu da, Menkıbevî karakterden bu anlamda kurtulamayacaktır. Menkıbe realiteye oturduğu ölçüde, ayakları kabul edilecek, paralel olaylarla

desteklenecek ve meydana çıkacaktır. Şimdi burada yalnız şöyle bir sorun vardır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu anlatan çağdaş kaynaklarımız yoktur. Yani, bizim Osmanlı tarihi olarak okuduğumuz ilk eserler Aşıkpaşazade, Neşrî, Oruçbey, bunların hiçbiri o devirleri yaşamış ve hatta yaşayanın talebesi olmuş değildir. Meselâ ben Atatürk devrinde yaşamadım; fakat ben Atatürk devrini yaşayan -yaşamak ne kelime, inşa eden- insanların yanında bulundum. Yani Ankara'da büyüyen bir tarihçi asistan olarak böyle adamların yanında büyüdüm. Kimdi bu? Ben Âfet Hoca'nın talebesiydim. Meselâ, Yusuf Hikmet Bayur'la her zaman burun burunaydım; orada TTK kütüphanesinde çalışıyordu, mebus, Milli Eğitim Bakanı Atatürk'ün. İsmet Paşa'yı herkes görmüştür. Bir takımımız gidip konuşmuştur. Dolayısıyla, biz doğrudan doğruya o tarihi yaşamasak ve inşa etmesek bile hiç değilse inşa edenlerin yakınında olarak bir tarih kaleme aldığımız zaman ne gibi sorunlar çıkabilir? Bu ortada. Osmanlı için bu da hiç mevzubahis değil.

Aşık Paşazâde'nin zikrettiği, atıfta bulunduğu fragman Yahşi Fakih'dir. Yahşi Fakih'in ise, bu devirlere ne kadar uzandığını biz bilemiyoruz. Çünkü karşımızda müstakil Yahşi Fakih yok. Fragmanlar da yok, fragman var. Bir kişi de doğrudan doğruya zikrediyor ve bunların hepsi çok enterasan; göçebe devrin, Türkmen devrinin, bu kuruluş devrinin romantizminden bahseden eserlerin hepsi emperyal devrin historiyografisidir. Yani Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlara taşmıştır, Tuna boyuna vasıl olmuştur, Anadolu'da kahraman sınırlarına ulaşmıştır, artık etraftaki Slavlar'ın "Tsarstvo", imparatorluk dediği büyük bir camiadır. Bu eserlerin bir kısmı İstanbul'un hemen alınışından evveldir. Fakat büyük çoğunluğu alınışından sonradır. Bu demektir ki, Fatih Sultan Mehmed'in kendisine Roma Kayzeri dediği bir dönemde kaleme alınmış eserlerdir ve bunların paraleli olan Tevârih-i

Âl-i Osmanların da daha eskiye gitmediği anlaşılmaktadır. Stilistik tetkikleri bakımından. Bunların Tevârih-i Âl-i Osman olmasının nedeni... Yazar ortada yoktur. Anonim kişilikli belgelerdir ve fikirleri farklıdır. İçerdekilerden yani Aşıkpaşazâde'den, Neşrî'den, Oruç'tan farklı bazı görüşleri vardır.

Dolayısıyla bizim Osmanlı historiyografisinde bir problememiz vardır. Çağdaş kaynakların hiçbirisi, ne sözlü, ne yazılı olanı, ne sözlünün sonradan kaleme alınmışı, çağdaş kaynak demek değildir. Sonra emperyal dönemin ideolojisi ve havası içinde kaleme alınmış eserlerdir. Artı, paralel devir senkronize kaynaklara el attığınız zaman bunlar geç devir Bizans eserleridir; bunlarda menkıbelere yer yoktur, fakat olayların yorumlanışında başka türlü olaylar rol oynamaktadır. Üçüncü bir kaynak, hiç kimsenin aşağı yukarı el atmadığı, ne İmber'in hatta ne de nefis *Between Two Worlds* adlı eserin sahibine, (çünkü dil bakımından da, üslûp bakımından da kaynakların yorumlanışı, derlenişi, değerlendirilişi bakımından da mükemmelin üstünde bir çalışma Cemal Kafadar'ın kitabı) ne de burada bu üçüncü kaynağa el atılmıştır. O da Cenova, Floransa, Venedik arşivlerinin relazioneleridir, varsa Vatikan arşivleridir (1135'den beri raporlar eksiksiz kronolojik sıradadır). İtalyanlar ki o devrin Türkiyesini çok iyi tanımaktadırlar. Türkiye'de ayakları vardır ve zaten vatanımızın adını onlar vermişlerdir. Çünkü biz vatanımıza Roma İmpatorluğu, Roma ülkesi anlamında, "Devlet-i Rum", "İklim-i Rum" diyor idik. Onlar buraya Turchia, Turkmenia, Turkomania falan diye isim koyan adamlardır. Onların daha kuru, daha dağınık olan, fakat mutlaka arşivlerde mevcut eserlerini değerlendirmemişizdir.

Tabiî yapılmayan döndürücü bir iş de Türkiye için çok büyük bir ayıptır. Toponomi araştırmalarıdır. Osmanlı Devle-

ti'nin kurulduğu yerlerde, bu vakaların geçtiği yerlerde, gerçek ciddi bir tarihî-arkeolojik yüzey araştırması ve toponomi tetkiki hâlen yapılmamıştır. Muhterem hocamız Halil İnalcık'ın sağlığını yitirme pahasına -çünkü orada kalp krizi geçirdi biliyorsunuz- birkaç sene evvel sıcakta yaptığı yüzey araştırmasının dışında da bu sahaya çıkan henüz Hacettepe Üniversitesi'nin doktorlarından birisidir ve buluntularını henüz yayımlamadı, bilemiyoruz. Colin İmber'in falan yazdıkları somut tetkikata dayanmaz; yani ele alıyorsunuz, karanlıkta gayet kolay kılıç sallandığını veya Fransızlar'ın tabiriyle açık kapı omuzlandığını görüyorsunuz, ki "bu anlatılanların ve nakledilenlerin hepsi yalandır, efsanedir gerçekle ilgisi yoktur" diyor. Bunu söylemek çok zordur. Çünkü gerçekle ilgisi olmadığını tespit için, hakikaten gerçeği nakleden verileri bulmanız lâzımdır. Oysa ki, bu vakte kadar biz Türklerin, hiçbirimiz yapmadığı gibi Colin İmber de yapmamıştır. O sahayı gezmemiştir. Yani vekayinâmelerdeki nakilleri, dönemleri sınayacak bir saha araştırması yapmamıştır. Yapıldıkça bazı şeylerin doğru olduğu anlaşılıyor. Yani Halil Bey'in ve öbür genç arkadaşların yaptığı toponomi araştırmalarından, yüzey araştırmalarından vekayinâmelerin bazı anlattıklarının gerçek olduğu anlaşılıyor. Ayak yere basıyor.

O takdirde menkıbeyi nasıl ayarlayacaksınız? Bu çok açık birşeydir. Meselâ bildiğimiz çok kesin bir olay; Türkler'in Rumeli'ye geçişidir. Tabiî böyle, yiğitler ay ışığında gidecekler ormana, önce kafayı çekecekler, saz çalacaklar, sonra etraftaki yaban öküzlerini öldürecekler, onu pişirip yiyecekler, derisini şeritlere ayırıp çıkır çıkır kesecekler, o kestikleri ile ağaçları kesip sal yapacaklar; o sallarla haydi yallah Rumeliye geçecekler, şeklinde cereyan etmiş değildir bu hâdise. Bu son derece romantik, güzel menkıbevî bir anlatımdır. Bunun da yaşatılması gerekir. Onu da söyleyeyim. Çünkü menkıbeler milletlerin tarihinde, toplumların tarihinde hoş şeylerdir.

Yani hiçbir zaman kurt Romus'la Romulus'u emzirmiş değil ama Roma onunla yaşıyordu. Pekalâ Gelibolu'da da Türklerin Rumeli'ye geçtikleri bir nokta bugün anıtlaştırılabilir. Bu hoş bir şeydir. Menkıbedir çünkü. Bütün efsaneler ve menkıbeler güzel şeylerdir.

Meselâ Rusya Kilisesi niçin Ortodoksluğun hâmisi olmuş? Niye hâmi oluyor bu asırda, Bizans yıkıldı,Türkler geldiler, Konstantinopolis'i aldılar. Deniyor ki, 'bitti artık, Patrik, kâfirlerin elinde esirdir, bundan sonra kilise orada yaşayamaz', Tanrı'nın kilisesi. Zaten Tanrı orada değil, yani Hazreti İsa, Kutsal Rusya'ya inecektir. (Tekrar indiği zaman Kutsal Rusya'ya inecektir.) Bundan sonra kilise de burasıdır. Bunun delili nedir efendim diyorsunuz? Delili şu: Patrik, Türkler şehire girdiklerinde, haçını, tacını ve asasını suya attı bir sandıkla, o sandık da yüze yüze geldi, Novgorod sahiline vurdu. Yani bütün denizleri dolaşmış, aradan nehirlere girmiş, Novgorod'a vurmuş. İyi, çok iyi, ne diyeceksin. Gel de aksini ispat et bakalım. Bu işte bir menkıbedir. Böyle bir menkıbenin üzerine Ortodoks kilisesi, 15-19. yüzyılda gerçek Roma olduğunu, Üçüncü Roma olduğunu ileri sürüyordu. Yani 1. ve 2.'den sonra Üçüncü Roma biziz diyordu, istediği kadar Fatih Sultan Mehmed orada kendine Kayser-i Rûm desin. Veya istediği kadar Moskova çarları kendilerine 3. Roma ülkesi desin, Fatih de kendisine Kayzer-i Rûm der. Çok açık bir şey. Birisininki, yani II. Mehmed'inki gerçeğe oturuyor, öbürününki menkıbeye. Menkıbe burada siyasî formül olarak geniş kitlelerin üzerinde çok büyük bir rol oynuyor.

Şimdi Gelibolu'ya geçmenin hiç o kadar kolay olmadığını, bir dizi olaylara ihtiyaç duyulduğunu, içine İtalyan şehirlerin ve Kantakuzlar dinanstisinin karıştığını, Bizans'ta mühim bir entrika sonucu gerçekleştiğini, hepsinin de yetmediğini, gerçekten Gelibolu'da bir depremin lâzım geldiğini o

yıllarda biliyoruz. Ama tarihî realitenin bazı gerçeklerine oturan birşey vardır: Gelibolu'ya geçmek çok önemli bir şeydir, Türkler için. Yani imparatorluğun kuruluşu için çok önemli bir olaydır ve bu tarih yazıcılığı bunu bu şekilde yansıtmak durumundadır. Onun içindir ki 1400'lerdeki yani 15. asırdaki emperyal historiyografi, böyle bir olayı ele alıp geliştirmek durumundadır. Bunun üzerinde ısrarla durmamızın nedeni budur.

Yine bunun gibi başka menkıbeler de zaman zaman kullanılır. Bunun üzerinde çok durmak gerekir. Türkiye tarihinde, şunun münakaşası hep yapılagelmiştir: "Matbaa bize niye geç geldi?" Matbaa gelmedi, çünkü insanlar ihtiyaç hissetmedi. Bu kadar açık. Matbaanın geldiği tarihde en çok okunan kitabın bugün kütüphanelerdeki saklanmış ve saklanabilecek, saklanması ihtimâl dahilinde olan nüshalarına bakıyorsun, 100-150'yi geçmiyor. Yani 100-150 tane kitap basılmaz hiçbir matbaada. Böyle bir iş için matbaa getirilmez. Herkesin malûmu, bu.

Fakat bunu aşan miktarlar ve bazı şeyler için, çok yazılan çok okunan yazmalar ve olaylar var. Nedir o meselâ? *Menakıbnâme-i Mahmud Paşa-yı Velî,* Fatih'in sadrazamlarından Mahmut Paşa. Bunun üzerindeki menkıbe. Türkiye tarihinde bunun kadar kopya edilen, bunun kadar, okunan yüzlerce ve yüzlerce nüshanın bulunacağı başka bir eser yoktur. Bende dahi var. Herkes bulur bunu. Çünkü bunun çok güzel tezhip edilmiş, süslenmiş istinsah edileni var, 5-10 tane başka *urcufe* metinlerle birlikte kopya edileni var. Kullanılmış kâğıdın arkasına çekileni var, bendeki nüsha gibi. Belli ki her tip insan bunu çekmiş, çekmiş okumuş, kahvelerde okumuş ve bu böyle sürmüş...

Nedir bu menkıbe? Fatih'in sadrazamı Mahmud Paşa'nın bir uçmadığı kalıyor. Belki bazı nüshalarda o dahi var. Bir ke-

re kendisine her görev veriliyor, böyle 5-6 iş birden görüyor. Oysa öyle birşey yok, bizim idarî tarihimizde; yani hem kaptan-ı derya oluyor, hem sadrazam oluyor, hem müftü oluyor, din işlerini de çok iyi biliyor ve bunları Fatih ona veriyor ve ondan sonra da bir iftiraya kurban gidiyor. Boynu vuruluyor. Muhmud Paşa Veli. Neden Mahmut Paşa Veli? Çok açık.

Çünkü Fatih gibi zecrî, hakikaten kuvvetli ve despot, bir takım tekkelerin arazilerini alan, mîriye katan, devamlı fütuhatla meşgul olan biri karşı çıkmış... O fütuhat kitap sayfalarında okurken çok eğlenceli birşey, ama siz bir de onu yaşayanlara sorun bakalım. Yani Alpler'i Hanibal'in fillerle aşması çok eğlenceli bir olaydır da, siz onu fillere ve askerlerine sorun. Onun gibi bir hikâye bu. Bu meyanda ele alınacak müthiş bir olay; sürgün. Yeni bir toprak fethedildikçe insan deposu, Eyalet-i Karaman, Eyalet-i Rum, haydi bakalım binin atınıza, arabanıza, yollanın Rumeli'ye. Kimse hoşlanmıyor oralara gitmekten. Yani o devrin Türkiye'sindeki insanlar İstanbul ve Rumeli'ye geçmekte bugünküler kadar heveskâr değiller. Herkes yerinden memnundu. Sürgün olayını Mahmut Paşa önlemiştir. Tipik olaylardan biri budur. Daha makûl, daha muhafazakâr hareket eden biri, onun için millet bunu seviyor, velî yapıyor. Bu kadar açık.

Şimdi tarihî olaylara göre, tabii bu hakikaten becerikli bir vezir. Muhtelif mevkilerde bulunmuştur, çok dindardır. Yani bir Hristiyan dönmesi olmasına rağmen çok dindar bir müslümandır. Nitekim Fatih bu günün Bahaîliği gibi olan Hurufiliğe meylettiği zaman birtakım softalarla medrese çevreleri gibi Mahmut Paşa da rahatsız oluyor, hurufileri yakalattırıyor, takip ettiriyor ve yaktırıyor. O yaktırma onun Hristiyanlığından kalma bir huyu. Çünkü ipe çekmek falan dururken adam yaktırmak, o tip bir cezalandırmadır. Bu tabiî bir takım muhafazakâr çevrelerin çok hoşuna giden bir durum

ve onun için velî haline getiriliyor. Demek ki bu, tarihî devirlerde geçen bu olay ve çok yakından tanıdığımız tarihî bir şahsiyet. Biyografisi ile de biliyoruz, çünkü Mahmut Paşa sıradan bir devşirme değil. Yani devşirmeler kural olarak gözü açılmamış köy çocuklarıdır, ama hepsi değil, istisnaları vardır. Sokoloviç Mehmet Paşa ile Mahmut Paşa bunlardan ikisidir. İkisi de çok hâlleri vakitleri iyi, ruhban ailelerden gelirler. Yani Hristiyan teoloji bilgileri çok iyidir. Yerel bölgede iyi tanınırlar. Mahmut Paşa için de Sokullu Mehmet Paşa için de elimizde oldukça iyi biyografik malûmat vardır. Yani bugüne kadar bilinen daha iyi yazılacaktır. İnşallah ileride, şimdi bu kadar iyi bildiğimiz tarihî bir kişilik, görevleri çok açık, ortada, niye ortadan kaldırıldığı da belli. Çünkü biliyorsunuz bizdeki bir yüksek sosyete skandalıdır, bunun sebebi. Karısına şehzadelerimizden birisi tasallut etmiş ve baştan çıkarmıştır, alenen. O da buna karşı çok zecrî bir tedbir aldığı için kendisine padişahın bir yerde haklı da olsa, kızdığı görülüyor ve en kısa dönemde de bir olay yüzünden ortadan kaldırılmıştır. Çok iyi bilinen biyografi, bakınız çağdaş, artık tarihî bir kişiliktir, beş asırda menkıbe hâline döndürülüyor. Menkıbevî bir kişilik karşımıza çıkıyor. Belirgin tarihî olaylara dayandırılarak...

Şunu söylemek gerekmektedir; modern çağlarda menkıbevî kişinin yerini karizmatik liderler almaktadır. Bu karizmanın ortaya çıkarılışının da siyaset biliminde, sosyolojide biliyorsunuz muayyen elemanları vardır, muayyen unsurları vardır. O sayede bu iş gerçekleştirilebilmektedir. Yani bir müddet sonra sıradan, ağzı iyi laf yapan, Fransızca ve Almanca bilen, cevval, zeki fakat ona göre de ilanihaye gülünç tarafları olan bir Mussolini, "Duçe" yapılabilmektedir. Bunun unsurları vardır. İnşa edilir, bu karizma yaratılır. Bu modern asırlara ait bir şeydir. "Karizma" kilise tarihinden ödünç alınan bir tâbirdir. Binaenaleyh, ümit ediyorum ki, es-

ki menkıbe de modern siyasîler tarafından ödünç alınan bir üslûp ve tarz olmasın. Yoksa, oldukça zor duruma düşeriz. Bunun üzerinde durmak gerekmektedir, ama Osmanlı tarihinin menkıbevî yanlarının realitede ayakları olduğunu bilmek ve bir imparatorluğun kuruluşu için böyle bir siyasî formüle gitmenin kaçınılmaz olduğunu hatırlamak gerekir ve zannederim, 15. yüzyıl Osmanlı edebiyatı da edebiyat ve sitil olarak bunu çok güzel yapmıştır. Bunun kendisine has bir tadı vardır. Nitekim paralel kaynaklarla da bu menkıbe denetime alındığı takdirde -ki bu çağdaş Bizans'tır en başta- çok güzel örnekler göreceğimizi umut ediyoruz, ama başka bir gerçek de var. *Kitab-ı Diyarbekiriyye;* Uzun Hasan devrinin Akkoyunlu historiyografisi. Hiç İstanbul'un alındığından haberi yok. Böyle bir şeyi duymamayı tercih ediyor. Bu da negatif menkıbe. Böyle bir örnek de var. Çünkü İstanbul gibi bir yeri Osmanlı'nın alması Akkoyunlu Türkmeni'nin hoşuna gitmiyor. Besbelli bir şey bu, hani geçiştirilecek olay vardır ya bu da geçiştirilmez tabiî. Niye geçiştiriliyor. Bu da negatif menkıbedir. Bunun üzerinde de durmak gerekiyor. ❑

Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı *

Türk Tarihi, yazılı kaynaklar yönünden eşine az rastlanır problemlerle doludur. Bunlar tarih yazımında sorun yaratır, hatta kaynakların işlenmesinde, bildiğimiz Avrupa yöntemlerinin değiştirilmesini, yeni yollar izlenmesini gerektirebilir. Aslında Türkler, yazılı tarihî kaynaklar bakımından, örneğin Slav kavimleri ve özellikle de İskandinavlara göre çok daha erken çağlarda tarihî hayatı kayda geçen bir halktır. Bundan başka, yazılı kültüre geçen en eski toplumlarda Türkler'le ilgili malzemeye rastlanır. Ancak bu senkronik malzeme, ne yazık ki, çoğunun mensup oldukları filolojik şubenin iyi tetkik edilememesi nedeniyle sorunlar demetinin başlangıcını oluşturmaktadır. Örneğin, Britanya veya Germanya'nın tarih sahnesine çıktığı kayıtlar, temelde Romalılar'la, yani Latince

* *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, I. Uluslararası Tarih Kongresi,* 24-26 Mayıs 1993, s. 56-65, İstanbul, 2. Baskı 1998.

kaynaklarla başlar. Bu kaynaklar, Roma medeniyetinin iyi bilinen kaynakları ve mirası arasındadır, korunmuş ve iyi işlenmiştir. Dolayısıyla, bilinen ne varsa, şimdiye kadar işlenmiş ve yorumlanmıştır. Buna karşılık Asya'nın eski Türkleri'nden söz eden Çince kaynaklar veya daha sonraki eşzamanlı Sanskrit kaynaklar, ilk-Ortaçağa ait Pehlevî kaynaklar, sonraki Aramî ve Ermeni kaynakları, hatta geç ortaçağa ait Slav kaynakları için aynı şey söylenemez. Bu işlenmemiş, yorumlanmamış kaynakların, uzmanları tarafından Türk tarihçiliğinin yararlanacağı biçimde işlenmesini beklemek de iyimserlik olur. Türk tarihçiliğinin bu dağınık dünyaya uzman olarak girmesi ise hayli zaman alacağa benziyor.

Bu tarihî filoloji yetersizliği, siyasî, iktisadî kültürel tarihimizin gelişimini anlayıp bilmemizi kuşkusuz zorlaştırıyor. Arap harfli bir metinde, bir şehir ya da yer isminin okunması bazen sorun yaratabiliyor. Bu isimlerin ustalıkla okunmasına bir örnek verelim. H. Duda yayımladığı İbn-i Bibi tarihinde, "Laskaris'e ait olan Rum ülkesi" (die Lande von Rom, die dem laskaris gehörte) ibaresini kullanıyor. Laskaris asıl metinde Leşkert'dir, yani Bizans imparatorunun ismi kolaylıkla asker, ordu/askerlik deyimiyle karıştırılabilirdi ve öyle de oldu. (Duda, Die Seldschukengeschichte des Ibni Bıbî Kopenhag, 1960, s. 47). Kuşkusuz tetkiki iyi yapılamayan filolojik metinlerin getirdiği en önemli sorun tarihî kişilerin biyografilerinin inşasıdır.

Bu sorun, ortaçağ, geç ortaçağ ve yeni çağlar tarihçiliğinde artmaktadır. Biyografi inşasıyla dolaylı ilgisi olan malzemenin noksanlığı veya mahiyetçe değişikliği, bizatihî biyografi olarak kaleme alınan otantik metinlerin noksan ve yanlışları kadar, biyografik eserin inşasında özgün problemler yaratır. Bu bakımdan Osmanlı epigrafisi, sigilografisi ve nümizmatiği yeni değerlendirme tekniklerine muhtaçtır. Şu ör-

neği unutmayalım: 19. asırda Shakespeare'in eserlerinin gerçek yazarının kim olduğu münakaşası çıktığında, edebiyat tarihçileri Shakespeare'in oturduğu adres, ödediği çöp cezası gibi kayıtlarla münakaşayı sürdürüyordu. Bizim 16. asırdaki bir sanatçımız veya memurumuz için böyle bir delil getirme imkânımız yok. Asıl ilginci, bu keyfiyet, 18. asırda da devam ediyor. Oysa İngiltere tarihinde, değil toplumda saygınca yeri olan bir küçük burjuva, işsiz bir adam hakkında dahi, kamusal kayıtlar, hatta basılı bülten ve gazetelerden bilgi edinilebilir. Meslektaşımız Dr. Aykut Kansu, bir Osmanlı yeniçerisi hakkında (ki bu İngiltere'ye gitmiş ve orada sefil bir hayat sürerek ölmüş) böyle bir araştırma yaptı. İngiltere'de, sürünen bir adam hakkında, Osmanlı yeniçerisinden daha çok kayıt vardır. Şüphesiz, bu durumda müfrit Batılı tarih metotçularının istatistik ve özel mektup arşivi olmadan tarih yazılmaz tezini de desteklemiyoruz. Ama, kayıt yönünden Osmanlı tarihçisinin kendine özgü engel ve sorunlarla karşılaştığı açıktır.

Sonuncu, fakat en önemli sorun, modern anlamdaki hatıra ve üçüncü şahısların kaleme aldıkları biyografilerdir. Buralarda bazen sözlü veya referans verilmeyen bilgilerle yazarın "kasd-ı mahsus" ile saptırmaları önemli bir problemdir. Son Osmanlı asrına ait biyografilerde toplum-devlet geleneğinin, mahremiyet ritüelinin etkisi kadar, ideoloji ve ayrı bir siyasî mücadele geleneğine dayanan jargonun getirdiği sorunlar da tarihçiyi yanıltmaktadır. II. Abdülhamid ve İttihad - Terakki dönemine ait hatırat konusunda çok dikkatli olmalıyız.

Son zamanlara kadar, etraflı ve sahih kaynaklı zengin bir biyografik ansiklopedimiz olmamasına rağmen, klasik devir Osmanlı tarih yazıcılığı, biyografi fikrinden ve ihtiyacından uzak kalmış değildir. Ayrıca, 19. ve 20. asır başı münevverle-

ri biyografik eser üretiminde bir cehd içine girmişlerdir, dense yeridir. Geçmiş asırlarda vakayinâmelerin yanı sıra, şuara tezkirelerine, Ubeydullah'ın Tezkire-i Şükûfeciyan'ı gibi çiçek yetiştiricilerinin hal tercümelerini içeren bir esere ve 18. asırda yaşayan Mustakîmzâde'nin Tuhfe-i Hattatîn'i gibi bu asrın kültür tarihinde müstesna bir yer tutan biyografik çalışmalarına işaret etmeliyiz. "Meşayih"ten hattatlara kadar birçok zümrenin biyografilerini toplayan Mustakîmzâde Süleyman Efendi'nin bu gayretini, yaşadığı asrın farklılaşan aydın atmosferiyle izah etsek abartmış olmayız. Osmanlı cemiyeti 18. asırda, artık tarihle hesaplaşmaya, zamanla diyalog kurmaya başlamıştır. Birtakım sevilen sanatçı, çiçekçi, hattat, şeyh, ulema ve ümera mensuplarının, devlet yöneticilerinin tarihe kazınmasını ihtiyaç olarak görenler vardır. 17. asrın ulema ve şuaraya gösterilen hürmeti ve atfedilen önemi yayılıyor; Kınalızâde ve Taşköprülüzâde gibilerin biyografi sanatı, Kâtib Çelebi'den geçerek 18. asırda daha yaygın ve daha çok hizmetkâr kazanan bir dal hâline geliyor.

Giderek, bürokratların ve yöneticilerin (Hadikatü'l-Vüzerâ 1724'te ölen Osmanzâde Taib'in eseri,* daha 18. asırda bu esere zeyl yapılmıştır), şeyhülislâmların (Devhatü'l - Meşâyih Mustakimzâde Süleyman Sadeddin), reisülküttabların (Hilâfetü'l - rüesâ Ahmed Resmi Efendi, Sefinet ül - rüesâ da denir,** fakat 18. asır eseridir) ve Vehbi'nin Surnâme'sinde olduğu gibi, devrin sanatkârlarının "tercüme-i hâl"leri ele alınır. Son asırda 1262/1846 tarihinde vefat eden Karslızade Mehmed Cemaleddin Efendi'nin *Ayine-i Zürefâ* adlı eseri basit bir tarihçiler biyografisiydi. Bursalı Mehmed Tahir Efendinin *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri, F. Babinger'in *Geschichtschreiber der Osmanen und Ihre Werke*'sinde haksızca kü-

---

* İstanbul, 1271 / 1855.
** İstanbul, 1269 / 1853.

çümsediği, aslında önemli bir biyografik temel eserdir, bir başlangıçtır.

18. asırda Tayyarzade'nin Enderun Tarihi gibi tarih eserlerinin biyografi zenginliği dışında, klasik vakayinâmelerin bu alandaki zenginliğine değinilmelidir; kuşkusuz, sistematik bir biyografiden değil, ama zengin canlı portre çizimlerinden söz ediyoruz. Şimdi ünlü vakanüvisimiz Halepli Mustafa Naima'nın tarihinden bir portre alalım: Naima, Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın, malî vaziyeti dirayetle idaresinden bahisle devam eder:

... her hususda istikamet ve ihtimam üzere say-ı malâkelâm idüp ve her emre intizam virüp devlete çok say ve hidmet eyledi. Lâkin ekseri halkın muradı üzre olmamağla güçlerine gelüp bu zabtu rabttan sıkıldılar. (...) vezir-i zişanın biridir ki mesleği sonra gelenlere divanda düstur-ı amel oldu. Vezir-i mezbur akıl ve müdebbir olup, ancak noksanı okur ve yazar değil idi. Kendi dahi itiraf idüp ben bu makama lâyık değilim, nihayet kaht-ı rical [adam kıtlığı] olmağla beni nasb etdiler, zira mansıb-ı sadaret şartı okuyup yazmakdır; padişah ile vezir arasında esrara müteallik nice umur vardır, bir kâtib-i vakıf olmak lâzım gelür der idi... (Naima c. 4, s.56).

Naima, veziri hiç görmediği hâlde portresini bu naklettiği olayla âdeta teatral bir mizansen içinde bir fırça darbesiyle tamamlıyor. Sultan İbrahim, devrinin ünlü şarlatanı Cinci Hoca huzuruna girmek istediğinde onu kabul etmek istememiş; lâkin Mimar Kasım yanındaymış ve onu kabule ikna etmiş; Hoca, kendisine verilen müderrislik için, medrese teşekkürüne "ört ve savf ile sadrıazamın dest-i busuna varup duhul istizan etdikde" merhum Mustafa Paşa mukteza-yı tab-ı olan fazazetu gılzet üzerine taslît ne beladur deyüp, huzuruna icazet virmedi. Mimar Kasım anda hazır idi: "Be hey Sultanım niçün tehevvür idersiz, liyakat didikleri padişahların

ve vüzeranın nazar-ı himmetleridir, kesr-i hatır makûl değildir. Padişah hazretleri çırağ itmiş, makûlü siz dahi iltifat ile mecbur'ul hatır itmektedir..." deyûb çıkıp hocanın koltuğuna girip, efendi buyrun Sahib-i devlet hazretlerinin cüzice işgalleri varidi, şimdi sizi işitdiler deyup içeru getirüp, vezirin elini öptürdü, hah nâhâh ikrâm itdürüb... (Naima, c. 4, s. 108)

Ünlü müverrih Peçevi'nin bazen kullandığı zehirli diliyle yarattığı portreleri de zikretmeliyiz. *Asafnâme* müellifi ünlü Lûtfi Paşa'yı, "Arnavut'un inatçı cinsinden" diye betimliyor, devamla "biraz sarf ı nahv bilir, ulemaya sorar, ruhunun süfliyatını gösterir" diyor. Sadrazam Rüstem Paşa'dan daha insaflı biçimde söz eder ve onun damatlığını veya ikbalini, ünlü bit hikâyesiyle açıklar. Paşa için cüzzamlı dedikodusu çıkarılmış, ancak yakasında bit bulununca cüzzamlı olmadığına kanaat getirilmiş ve padişaha damat olmuş. Rüstem Paşa'nın rüşvethorluğundan da söz eder. Şahsî muhabbet veya münaferet tezahürüne dayanan bu gibi çizimler yanında, bir devlet anlayışının getirdiği değerlendirmeler, 19. asrın mütebahhiri Cevdet Paşa'nın kaleminde, yerini edebî ustalık eseri portrelere bırakır. Vakanüvis müverrihlerin en büyüğü ve metotlu bir tarihçi olan A. Cevdet Paşa'nın eserindeki canlı ve edibâne portre çizimlerine örnek vermeden olmaz: 4. ciltte, "ayaklı kütüphane" denen 19. asır başları ulemasından Müftüzâde Seyyid Mehmed Efendi'nin hâl tercümesi okunmalıdır. Bu, kültürel değişim asrının ilginç ve renkli bir şahsiyetinin edibâne bir tasviridir. Osman Nuri'nin (Ergin), şehreminlerinin biyografilerini veren eserinde de ilginç tasvirler görülür. Belediye reislerinin hangi ananeden ve nasıl bir "tarz-ı idare" anlayışından geldikleri görülebilir.

Burada biyografik malzeme üzerinde dururken, vesika nedir sorusunu kısaca tartışmalıyız. Osmanlı tarihçiliğinin vesika olarak vakayinâmeleri merkeze alma alışkanlığından

vazgeçmesi pek eski bir olay değildir. Vakayinâmelerin bir takım bilgiler verdiğini biliyoruz. Ancak 16. asırdan beri elimizde olan şuara tezkireleri gibi biyografik eserlerin yanı sıra, menkıbelerin de mutlak bilgi veren eserler değilse de yorum kaynakları olarak kullanılması gerektiğini belirtmeliyiz. Bazı hâlde fermanların, beratların önemli malzeme içerdiğini söyledik. Tarihçiliğimizin iltifat etmediği halk edebiyatı malzemesi olan bazı halk şairlerinin defterleri üzerinde duracağız. Epigrafik malzeme olarak mezar taşlarının taranması ve tasnifi ise, maalesef, mezarlıkların tahribinin hızlandığı şu son yıllarda henüz başlamaktadır. Mezarlıkları yorulmadan tarayan ve bu yüzden bazen buralarda sabahlayan, perişan hâlde imparatorluk bürokrasisinin doğum ölüm kayıtlarını tutmaya çabalayan büyük adam Sicill-i Osmanî müellifi Mehmed Süreyya Bey'dir. (Sicill-i Osmanî veya Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye, I-IV. ciltler, İstanbul, 1308-1311 ve 1325). Mezar taşlarının bazılarından, özellikle ulemâ ve fukahânın kabir taşlarından, bazen önemli biyografik veriler temin etmek mümkündür. Bazı durumlarda, kabirde yatan merhum veya merhumenin hayattayken ne kamusal ne de özel kayıtlarında bulunamayacak bilgiler kabir taşındadır. Karacaahmet Mezarlığı'ndaki mevleviyet payeli bir kadının Üsküdar Harem İskelesi Sokağı ile Tıbbiye Caddesi'nin kavuştuğu noktadaki mezar taşını örnek verelim:

Hüve'l-baki, Mısır kadısı olup, Şam canibine karadan gider iken, Hama'dan Trablus tarafına teveccüh ve esna-i rahda Cebeliye nam mahalde irtihal-i dar-u-beka eden Sultan Ahmed imamı zâde merhum ve mağfuru'l-leh, es-Seyyid Mustafa Nurullah Efendi ruhiyçün el Fatiha, sene 1337 fi Şevval.

Özellikle bazı halk adamlarının ve kadınlarının hayatı hakkında umulmadık ipuçları ve genel demografik tetkiklerde kullanılacak bilgiler, nüfus kayıtlarından değil, nekrolojik

taramalardan elde edilebilir. Minna Rozen'in İstanbul Musevî mezarlıklarındaki tetkikleri buna örnektir (M. Rozen, Hasköy Gemetery- Typology of St on es, Diaspora Research Institute, Tel-Aviv Üniversitesi, 1994). Osmanlı mezarlıklarının kendine özgü düzenlemeleri vardır: Muhtelif zümre ve gruplar taşların biçiminden tanınır ve bunların mensupları birbirlerine yakın mezarlara gömülür. Edirne Sultan Murad Camii gibi bazı yerlerde de tarikat mensupları bir arada gömülüdür. 1826'dan sonra tahrip edilmelerine rağmen bazı yeniçeri mezarlarının taşları da kapsamlı biyografik bilgi verebilir.

Vesikanın kapsamını saptamak mümkün değildir. Her şey vesika olabilir, her şey belli bir konu için yararlı malzeme olabilir. Bu, araştırmacının havsalasına, görüşüne ve yararlanacağı tesadüflere bağlıdır. Saydıklarımız bizim önemli gördüklerimizdir. Batı'daki gibi vaftiz defterleri, nüfus kayıtları olmadığı için Osmanlı toplumunun biyografik malzemesini araştıranlar ümitsizliğe düşmemeli, yeni malzeme aramalıdır. Çok şüpheli bilgiler getirecek bile olsa, sözlü tarih malzemesi tarihçi ve sosyologların ilgi ve dikkati dışında kalmamalıdır. Biraz ileride buna bir örnek vereceğiz.

Osmanlı tarihçiliğinin bir kaynağı olan menkıbe külliyatı da tekin bilgi getirmekten çok, belirli bir atmosferi yansıtması bakımından önemlidir. En çok nüshası olan iki menakıbnâme, Menakıb-ı Mahmud Paşa-yı Veli ve Kanije Kalesi müdafii Tiryaki Hasan Paşa hakkında olandır. Çok sayıda yazma, bunların çok okunup dinlendiğini ve medrese talebeleri tarafından talim-i kitabet için kopya edildiklerini gösterir. Mahmud Paşa, bu menâkıbnamelerde karizmatik bir otorite, sayısız görevi başarıyla yürüten ve keramet sahibi bir vezir olarak tasvir edilir. Niçin? Çünkü Fatih Sultan Mehmed, tarihçilerin sevdiği, ama zamanında muhalifi çok olan, büyük bir

hükümdardır. Fatih'in tasvip edilmeyen bazı uygulamalarına karşı, halk Mahmud Paşa'yı yüceltmektedir. Bu açıdan, tarihî tenkit malzemesi olan bir abartma ile karşı karşıyayız. Dikkate alınması gereken husus, menakıbnâme metnindeki muhtevadan çok, devrin iktidar ilişkilerini değerlendirmekte göz önünde tutulacak bir yorum ve söylemdir. (İ. Ortaylı, Menakıb-ı Mahmud Paşa-yı Veli", Tahsin Bekir Balta Armağanı, TODAİE, Ankara 1974, s. 459-481). Yine Halil İnalcık'ın yayımladığı "Gazavat-ı Sultan Murad" metni de Rumeli'nin bu dönem Osmanlı hakimiyetinde göz ardında kalan bazı gerçeklerini aydınlatmakta yararlı olmuştur. (H. inalcık-M. Oğuz, Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han, Ankara TTK, 1978). Menkıbe, bilinçli kullanıldığında tarih yazımını saptırmaktan çok, tarihçinin yorumunu aydınlatan bir kaynaktır; bu husus özellikle tarihî biyografiler için geçerlidir.

.Biyografi çalışmalarımızda pek az değinilen alan ve kaynaklar, toplumu oluşturan muhtelif sınıf ve zümrelerin sade insanlarının, hatta kentteki marjinallerin biyografileridir. Akademik çevrelerce amatör ve metotsuz olduğu için hafife alınan R. Ekrem Koçu'nun bu alanda bir istisna olduğunu; halk şairlerinden, semaî kahvelerinin müdavimlerinden yazılı notlar alarak bu kaynakları kullandığını ve dolayısıyla başka yerlerde rastlanmayacak, bu gibi biyografilerin *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (maalesef ancak dörtte biri yayımlandı) yer aldığını söylemeliyiz. Örneğin, şair Sururi'nin *Hezliyyat*'ından yararlanarak, lümpen proletaryaya mensup bazı kişilerin portresini bile verir. Meselâ bunlardan Abdi diye biri, şehrin rindmeşreb zenginlerinden birini öldürmüş. Sururî tarafından her ikisi de tanıtılıyor. Çağdaşı Üsküdarlı Vasıf ve halk şairi Razi'nin yazma notlarındaki şiir ve karakalem çizimlerden bu gibi tiplerin portreleri çıkar. Olta balıkçısı Üsküdarlı Küçük Ahmed, veya *Polis Mecmuası* veya *Rehnuma-i Zabıta* veya *Mehâkim Ceridesi*nden bazı 19. asır mücrimlerini

(Müezzin Ahmed) tanırız. Ubeydullah'ın halkın her sınıfından ve idareci zümreden insanları, çiçek yetiştirmek meziyeti etrafında betimlediği *Tezkire-i Şükûfeciyan*'da "Gülreng-i Ketanı" diye melez bir tür yetiştirmiş olan Ketenci Hacı Ahmed gibi bir tüccar tipi görürüz. Şeyhülislâm kapısında memur ve Aksaray'ın "Onikiler" denen kabadayılarından biri olan Kazasker Ahmed gibi tiplere de rastlanır (Koçu, İA., c. 1., s. 313, Sermet Muhtar, "Onikiler"). Yine Üsküdarlı Vasıf Hoca'nın notlarından Şeyhcamili Tabak Ahmed'i zikredelim: Gençliğinde Tabakhane'de imiş. Mücrimlerin ve kimsesizlerin sığındığı bu zanaat dalında yetişen bir ayyaştan söz ediliyor. Demek ki, kriminal tarih için kaynaklar sistematik araştırılırsa, sosyal tarihi tamamlayacak mozaik parçaları, yani ilginç biyografiler bolca elde edilebilir.

19. ve 20. asır aydınlarının portreleri, bazen, 17. asır udeba, şuara ve ulemasının portrelerinden daha zor çizilir. Bunun sebebi İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) gibi bir biyografi üstadı mütebahhir istisna edilirse, biyografilerin daha dikkatli, muktesit bir ifade ve anonim kimliği belirten bir üslupla kaleme alınmasıdır. Hiciv, istihza ve anekdot bir yana itilir ve kuru bilgi aktarılır veya fazlaca abartılır, o zaman da biyografi güvenilmez hâle gelir. Yakın dönemin biyografi yazarları, ele aldığı kişiyle pek itinalı ve resmî, mesafeli bir ilişki içindedir. Konu edilen şahsın kişisel özellikleri saklanır; partizanlık ve yoldaşlık gayreti de görülür.

Burada devlet bürokrasisi üyeleri hakkındaki resmî sicil kayıtlarından söz edelim. Tahmin edileceği gibi, böyle bir kayıt serisi ancak 19. asırda meydana gelmiştir. Hicri 1296'da (M. 1879) Abdülhamid bürokrasisinin yeniden düzenlenmesi sırasında kurulan "Sicill-i Ahvâl Komisyonu", müteakip senelerde her rütbeden 92.137 memurun sicil kaydını yaparak tarihçiliğimiz için biyografik malzeme şaheseri olan bir seri

meydana getirmiştir. Başbakanlık Arşivi'ndeki 196 ciltte her memurun tahsil durumu, baba mesleği, bildikleri lisan ve terfileri yer almaktadır. Tasnifin yeniden gözden geçirilmesi, birçok gerçeği aydınlatıp yeni yorumlar getirecektir. Az işlenen bir kaynaktır. Bu alanda, yani sınıflamaya hazır bir çalışmanın Ali Çankaya üstadın *Mülkiyeliler Tarihi*'nden bile yararlanıldığı söylenemez. Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*'si gibi *Sicill-i Ahvâl* serileri de alfabetik düzene konularak çeşitli kıstaslara göre kategorize edilmelidir. Bu, hiç de zor olmayan gerekli bir işlemdir. Buna rağmen resmî sicil kayıtları bir destek taşıdır, başka kaynaklarla desteklenmeden tek başına pek renkli ve yararlı bir malzeme olamayacağı açıktır.

Biyografi inşasında, ihtiyatla kullanılırsa bazı durumlarda sözlü tarih de yararlı olabilir. Bizde çok yakın tarih için dahi bu yönteme başvurma zarureti vardır. Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in okuduğu Mercan İdadisi'ndeki sınav sorularını aradık. Paris'te St. Louis Lisesi'nin 1890'lar veya 1900'lere ait sınav sorularını okul arşivlerinden veya Fransa maarifinin bakalorya imtihanı sorularından elde edebiliriz. Bu bizde pek mümkün değil. Kendisine başvurduğumuz merhum Dr. Tevfik Samurçay bize, Köprülüzâde'nin okuduğu dönemin yaklaşık on yıl sonrasının Mercan İdadisi'ndeki tarih sınavı sorularını şöyle nakletti:

1) Napolyon'un hayat-ı hususiyesi; idbarına ve ikbaline sebeb nedir? Waterloo'daki suret-i üfulü hakkında tenkid-i tarihî ve malûmât-ı tarihî.

2) Viyana düvel kongresi, Metternich ve Talleyrand'ın siyaseti. Türkiye ve İngiltere'nin tarz-ı telâkkisi hakkında tenkid-i tarihî ve malûmât-ı tarihî.

3) 1848 ihtilâl-i içtimaîyesinde sosyalist ve komünistlerin yapmak istedikleri inkilâb-ı içtimaînin mahiyeti hakkında tenkid-i tarihî ve malûmât-ı tarihî.

Emin Erişirgil, Sıddık Sami Onar, Ali Nihad Tarlan gibi akademisyenlerin yetiştiği bu lisenin özellikle Hüseyin Cahid Yalçın'ın müdürlük yıllarındaki düzeyini, Fuat Köprülü'nün de hayat kaynaklarından birini teşkil ettiği için anlamak kolaylaşıyor. Dr. Yücel Aktar'ın doktora tezinde (*İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları*, Ankara, 1982, DTCF, s. 50) 29 Haziran 1912 tarihli 108 sayılı *Hak* Gazetesi haberine istinaden verdiği Mercan talebesinin siyasî hareketleri de bazı şeyleri açıklıyor. Şüphesiz, bu gibi bilgilerin başka kayıtlar ve yayımlanmış bilgilerle desteklenmesi gerekiyor.

Sonuç

Tarihsel biyografi, "tercüme-i hâl" değildir. Sadece bir tarihi dönemi açıklamak, tarif etmek için çizilen tablonun bir unsuru da değildir. Aksine, başlı başına bir tarihî dönemi yansıtan bir âbidedir. Bizce bu âbide, T. Carlyle'ın kastettiği, rolü abartılmış âbide değildir. Tespit edebildiğimiz mazideki insanların her biri, tarihin bir bölümünü temsil etme potansiyeline sahiptir. Elverir ki, tarihçi onu gerçekten tespit edebilsin ve ona kalemiyle yeniden hayat verebilsin. Vesika mahiyetine sahip kalıntının tarifi ve sayımı mümkün değildir. Bu malzemeye hakkını ve değerini vermek, tarihçinin teknik ustalığı kadar, bilimcilik ve sanatçılığına da bağlıdır. Her şeye rağmen biyografi tek başına tarih yazımı değildir; ama biyografisiz tarih yazımı da mümkün değildir. Biyografik malzemenin kullanımı ve onunla zamanın örülmesi, kuşkusuz, sonsuza varan biçimde mümkündür ve tarih yazımı da onun için tükenmeyen ve verimli bir alandır. ❑

Cumhuriyet Devri Tarihyazıcılığının Umumi Görünümü

Türkiye Cumhuriyeti, tarihimizin en çok konuşulan, yazılan ve el'an yaşanan safhasıdır. Yakın tarih her toplumda tarihçinin hükmünden çok, yaşayanın hüküm-fermâ olduğu bir alandır. Arşivleri tetkik eden, parlak üslûp ve keskin muhakeme sahibi genç tarihçinin hükümleri halkdan bir adamın, bir malûl gazinin iç harpte savaşan bir eski militanın devri gözlemiş olan bir taşra politikacısının hükümlerinden daha mı değerlidir diye sormuyorum, acaba bunlara daha fazla mı değer verilir? diye soruyorum. Aslında bu sorunun cevabı da kolay değildir. Zira, yakın tarihi yaşayan herkes bir ölçüde tarihçidir; ve herkes kendi zihniyetini ifade eden bir kalem sahibi gibidir. Epigrafik malzemeyi nasıl taramış ve değerlendirmiş; bozuk metinleri nasıl yeniden inşa etmiş, folklorik malzemeyi nasıl kullanıp zamanı çizmiş diye hayran olduğumuz ortaçağ tarihçisinin aksine, yakın zaman tarihçisi berikinden daha zeki, daha edip, daha çalışkan da olsa kitlenin üyelerine hitab edebildiği, onları tasdik edebildiği ölçüde rağbet görür: Burada asıl meseleye, nazarî çıkmaza temas edebiliriz; günümüzdeki "resmî tarih" sözü pek tasvir kabiliyeti ve anlamı olan bir deyim değildir.

"Resmî tarih" denen yorum ve tabular dar bir bürokratik kadronun yorum ve terimi değildir. Aksine sokaktaki insanın,yönetilenin tavır ve görüşünün de yansımasıdır. Bir tür mütearife haline gelen, hattâ, akîde haline getirilen görüşler

varsa (ki bunlar yakın tarihe değil eski dönemlere de ait olabilir; ama her zaman ve her yerde yakın tarihte daha çoktur.) bürokrasinin ceberrut yönetiminden çok, vatandaşın bağnazlığına, inatçılığına veya kutsallık anlayışına da bağlıdır. Bu nedenle yakın tarihçi kendisi de bu atmosferin dışına çıkamaz; şayet mutedil bir üslûpla tezini savunmazsa gayri ilmî ve hatta ahlâk ve şecaat düşkünü bir kalem olarak damgalanır; çok kimse tarafından beğenilen bir yazarın çok da muarızı olabilir, ama vesikanın gerçeğine bağlı kalana da o nisbette çok itibar edilir. İyi yakın tarihçi eksiksiz tasvir yapandır; bu tasviri şerhle yorumlamaktan çok; seçtiği olayları yanyana getirerek mizansenini (sahneye koyuculuğunu) gürültüsüzce tamamlayan yazar da tutunur. Bu türün bizdeki örneği aşağıda değineceğimiz gibi Şevket Süreyya Aydemir'dir.

Fakat bir gerçek vardır; miktarca bol, nisbeten iyi korunmuş olan (yangında bir arşiv veya kütübhane yok olsa onlarca başkası onu ikâme edebilir) ve filolojik yönden ulaşılması kolay malzeme yakınçağcının sadece çok çalışmasına değil kaçınılmaz olarak yorumcu ve kendi kompozisyonunu tersim eden adam olmasını gerektirir. Yakınçağcı çok yayınlamalıdır. Malzemesinin bu özelliğine göre İngiltere'nin yakınçağı 17. yüzyıl sonunda başlar (gazete ve bülten basımı çok yaygındı) Türkiye'de bu düzeye 19. yüzyıl sonunda ulaşıldı. Ama modern hayatın biçimlenmesi bakımından iki ülkedeki zaman farkı o kadar büyük sayılmamalıdır. Bugün Türkiye yakınçağ tarihçiliğinin sıhhati için gerekli ön kaynakların, gerçeklerin, olay ve sayısal verilerin tesbit edilemediği bir ülkedir. O takdirde çalışma malzemesi ve araştırma teknikleri yönünden bazı temel sorunlar vardır ki bunların üzerinde de durmalıyız.

19. yüzyıl ortası ve 20. yüzyıl başındaki Osmanlı insanı Cumhuriyet devri insanından farklı değildir. Aynı siyasî, kültürel iktisadî meseleler ve zorluklarla karşı karşıyadır. Bu meselelere kendilerine göre koydukları teşhis ve tedavi metodları benzer. Daha ilginci üslûpları da aynıdır ve 19. asrın edebi-

yatı o derecede batı mukallididir ki ister Abdülhak Hamid, ister Süleyman Nazif, isterse Yahya Kemal olsun Servet-i Fünun takımını tarife hacet, hepsini anlamak için Fransız dili ve edebiyatını bilmek gerekir. Binaenaleyh harf devrimi sonrası bir Türkiye Cumhuriyet tarihi, tarihçiliği, edebiyat ve düşüncesini okumakla; cumhuriyet devri tamamlanmaz. Cumhuriyet devri tarih anlayışı 1928 öncesini okuyup anlamadan tasvir edilemez... Maalesef günümüz İnkilap tarihçiliği dalında çalışmaların çoğunluğu, Osmanlıca denen Arap harfli metinleri kullanamıyor. Aslında 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki yazılı Türkçe'ye Osmanlıca demek de caîz değildir; çünkü gerek sadeleşme arayışları gerekse morfoloji ve sentaks özellikleriyle modern Türkçe geçen asrın sonunda oluşmuştur. Buna rağmen Türk aydınının kısa bir sürede az zahmetle halledeceği Arap harflerini öğrenip 1928 öncesi metinleri okuma işine girişmiyor. Ortaya iki tür görüşle çıkıyorlar. a) Biz bunu öğrenmeyiz, yerine bir Avrupa dili öğreniriz diyen bilgisizce bir mazeret. b) Elifba değiştirildi, eski kültür mahvoldu diye bahane bulanlar. Oysa eski kültürü eskilerden daha iyi değerlendiren mübeşşir ve müdekkikler hergün artıyor. Bizim neslin ve daha gençlerin neşrettiği Osmanlıca metinler gibisini Osmanlı asırlarında yetişen aydın ve tarihçiler neşredememişlerdi. Arşivlerdeki siyakat kayıtları (tahrir defterleri) divanî yazıyla kaleme alınan berat ve fermanları vukufla okuyan ve değerlendiren tarihçiler daha çok yeni nesilden çıkıyor; demek ki Osmanlı metinleri biraz gayretle çözülecek bir iştir. "Kuşaklar arası uçurum" şarkılarını bitirip gayrete gelmek gerekiyor.

Burada şu soru tevcîh edilebilir; tarihçiler Osmanlıca bilirse yetmiyor mu? Herhangi bir cemiyetin son yüzyılını araştırmak tarihçinin tekelinde değildir ve olmamalıdır. Muasır cemiyetin karmaşık yapısı birçok uzmanlık dalının yardımıyla anlaşılabilir. Yani hukukçu, iktisatçı, malî analiz yapanlar, mimarlar, mühendisler, tabipler işin içine girer. Son asır Türk tarihi, ki hayatın her safhasında muazzam değişmeler gösteriyor; sadece tarihçinin tasvir edebileceği bir manzume değildir.

Bu nedenle yakınçağı incelemek için Osmanlıca okuyan muhtelif dallardan kalabalık bir aydın ordusuna ihtiyaç vardır. Bir başka deyişle çok kişinin eski alfabeyi bilmesi ve öğrenmesi gerekir. Bu keyfiyetin noksanı nedeniyle yakınçağ tetkiklerinde teknik donanım yönünden yetiniriz. Aynı keyfiyet yabancı dil bilgisi için de geçerlidir. Yabancı dil neşriyat ve yabancı ülke arşivlerinin kullanımı da şarttır. Hatta bu gibi malzemenin çağdaş teknolojiden istifade ile ülkemiz arşivlerine mübadele ile getirilmesi de şarttır.

İkinci bir mesele; kullanacağımız millî malzemenin dağınıklık ve saklanması zorluğundan kaynaklanıyor. Türkiye süreli yayın dediğimiz gazete dergi koleksiyonlarını muhafaza edemiyen, kullanıma yeterince açamayan nadir ülkelerdendir (hâlen bunlar mikro filme ve dijital ortama alınıp çoğaltılıp muhtelif yerlere dağıtılmış değildir). Birçok seriler kayıptır (meselâ İzmir basını için bu hâl söz konusudur) Asıl önemlisi bürokrasi beceriksizlik ve tembelliğini 'gizlilik' perdesi ile örtmeye çalışmaktadır. Bakanlıkların arşivleri istifadeye açık değildir. Dışişleri Bakanlığı bunların başında gelir. Büyük bir devletin son dört asırlık tarihinin noksan yazılmasında bu bakanlık bürokrasisinin arşiv konusundaki beceriksizlik ve ihmalkârlığının payı büyüktür . (Zira 19. asrın bütün büyük devletlerinin "dış bakanlık arşivleri" olduğu halde Türkiyenin yoktur (Rusya Fransa, Britanya, Avusturya örneklerini hatırlayalım) İçişleri, Adalet ve Maliye bakanlığı da böyledir. Maarif Bakanlığı arşivlerinin ise tahrib olduğunu, bu bakanlık mensubları hiç hicab duymadan söyleyebilmektedirler. Bu durumun mühim bir istisnası, "Askerî Tarih Arşivleri"dir. Tasnif edilmiş, korumaya alınmış ve talimatnâme çerçevesinde yerli ve yabancı araştırmalara açıktırlar. Kapalı arşivler ve bozuk düzen kütübhanelerle (en başta Millî Kütüphane) yakın tarihin ilmî metod ve mutantan bir üslûp ve teferruatla yazılamayacağı açıktır. Bu zorluklar muvacehesinde kaleme alınan Cumhuriyet tarihlerinin; her zaman ilmî değil, çağın siyasal bir söylemi olarak kaleme alındığını bilmeliyiz. Bu kaçınıl-

mazdır. Yukarıda arzettiğim gibi muasır tarihçilik hemen hiçbir yerde kendini siyasi söylem işlevinden kurtaramaz; ama memleketimizde bu alan saydığımız nedenlerden ötürü bir de yöntem sakatlığıyla yapılmaktadır. Muvafık ve muhalif yorumların ortak özelliği memleketde tarihçi zihniyetin gelişmesini önlemektir. Bu ortamda ilmî haysiyeti korumaya çalışan veya malzeme ve bilgi aktarmaya çalışan yazarları da hürmetle zikretmek gerekir.

Cumhuriyet döneminin hatırat tipi kaynakları, dikkatle kullanılması gereken eserlerdir. Bunların içinde edebiyatımızın en güçlü kalemleri de yer alır. Müstakil olayların değerlendirilmesinde pozitivist bir tarihçilik açısından kullanılırlıkları ihtiyata racîdir. Ama devrin havasını, düşüncelerini ve geliştirilen söylemi kavramak bakımından muhteşem edebî eserlerdir. Bunlar olayların labirentlerini aydınlatmaktan çok; Cumhuriyet aydınının portresini en renkli biçimde gözlemlemeyi ve hatta çizmeyi mümkün kılar. Falih Rıfkı'nın "Çankaya"sını okumayan Türk edebiyatını eksik biliyor demektir ve dönemin dünya görüşünü tanıyamaz.Gene Cumhuriyet Devri aydınlarının seyahatnameleri de bu açıdan önemlidir. Meselâ gene Falih Rıfkı'nın "Hind" adlı seyahat günlüğü; Hindistan'ı tanımaktan çok Hindistana nasıl bakıldığına bir delildir. Yazar Hind hakkında bilgi sahibidir (en azından 1960'lar döneminin seyyahlarıyla mukayese edilmeyecek ölçüde hazırlıklı ve bilgilidir); ama Hindistan'ı Hindistan olarak değil, kendi dünyasına göre değerlendirir. Moskova-Roma, Tiran'a gibi seyahatnamelerde de bunu gözleriz. Sözünü ettiğimiz dönemin aydını sonradan kaleme aldığı hatıratta; günlük yazı ve demeçlerinin ve o gün gösterdiği tepkilerin aksine yorum ve nakillerde de bulunur. Hüseyin Cahit (Yalçın) bu huyuyla ünlü, güçlü üslûbu olan yazarlardandır.

Cuhuriyet tarihçiliği 1960 yılı Mayıs darbesinden sonra mahiyet ve bünye değiştirmiştir. Neden; açıkçası Türkiye aydını tarafından tartışamadığı veya tartışılmayan konular gün-

deme getirilmiştir. Sol görüş taraftarlarının sayısı arttıkça Atatürk dönemi ve sonrası sol bir yoruma tâbi olmuştur. İşte bu yorum soldaki görüşler kadar çeşitlidir, ama bunların kaleme alınışı tarih teknolojisinden uzak bir tutarsızlık içerisindedir. Bu dönemin cumhuriyet tarihçileri içinde en etkileyici olan Şevket Süreyya Aydemir'in "Tek Adam" ve "İkinci Adam" serileridir. Şunu belirtmek gerekir; iki portre de üslûp bakımından henüz aşılamadı, o dönem için yeni bilgiler getiriyor, ilgimizi yeni odaklara çekiyordu. Bundan başka iki tarihi portre çevresi ile birlikte çizilmeye çalışılıyor. Bunların bugün noksan ve kısmen tek taraflı olduğu söylenebilir, ama Şevket Süreyya dönemine göre zeki ve cesur yorumlar yapmıştır. Geniş bir okuyucu kitlesi bulmasının nedeni ortadadır. Hâlen yakın tarih konusunda başlangıç yapan okuyucuların "Enver Paşa" , "Tek Adam" ve "İkinci Adam" serileriyle okumaya başladığı malûmdur. 1960'larda çok okunan bir Cumhuriyet dönemi (daha doğrusu hep bu Türkiye Tarihi yorumu) tarihi de Doğan Avcıoğlu'nun "Türkiye'nin Düzeni"dir. Bu eserde tarihçilik konusu dışında da geniş bir literatürün (İktisat, tarım politikaları, sosyolojik saha araştırmalarını içeren) kullanıldığı ve yazarın siyasî yorumunun içine alındığı gerçektir. O kadar ki Türkiye'de bu alışılmış tarih yorumu ve üslûbu geniş bir okuyucu kitlesini etkilemiştir. Avcıoğlu çok partili dönemi, karşıdevrim olarak yorumlar ve maalesef bu eser dönem içinde darbeci özlemi destekler bir yorum getirmiştir. Ama diğer yandan; tarih için geniş bir okuma ve ilginin gerekli olduğunu genç nesillere telkin etmiştir. Telkin ettiği bir bakış da Türkiyeyi üçüncü dünya ülkesi olarak ele almaktır. Oysa, Batı Avrupa gelişme modeline ve tarihî sosyal yapısına uymayan Türkiye'yi üçüncü dünya ülkelerinin yapısal özelliklerini göz önüne alarak incelemek ve anlamak da mümkün değildir. Dönemin tarihçiliğini yapan bir diğer yazar da Cemal Kutay'dır; velûd yazar bazen yazmış olmak için yazar; kullandığı vesikaları değiştirerek yorumuna göre şekillendirmesine en iyi örnek Fethi (Okyar) Bey'in hatıratıdır. Bu hatırat onun yayının-

dan sonra bir daha yayınlanmak zorunda kalınmıştır. Sosyolojik açıdan Türk devrimini ele alan muhtasar bir eser Taner Timur'un "Türk Devrimi ve Sonrası"dır. Burada Timur devrimin ideolojisini pozitivist yöntem ve dünya görüşünün bir eseri olarak değerlendirmektedir. Marksgil bir yöntem kullanan Timur, Kemalizmi de olumlu olarak değerlendirmekte ve yüceltmektedir. Bu anlamda klasik Türk Marksizminin, Kemalizme bakışından pek fazla uzak kalmayan yapısı; cumhuriyet tarihini değerlendirecek yeni unsurlara dikkat çekmesi ilginçtir. 1960'lı ve 70'li yılların Cumhuriyet tarihçiliğinde kayda değer gelişme; monografik eserlerin ortaya konmasıdır.

1960'larda iktisadî hamleler yapan öte yandan iktisadî düzen ideolojileri etrafında kavga eden Türkiye, nitelik ve nitelikçe beklenen ve gerekenin çok altında da kalsa; iktisat tarihi alanında bazı monografiler kaleme alan uzmanlar yetiştirmiştir. Ne yazik ki siyasal fikir tarihi, edebiyat tarihi, iktisat tarihi dalındaki çalışmaların aynı ölçüde hukuk tarihi ve diplomasi tarihi monografileriyle eşitlenememesi nedeniyle; Türkiye'de hukuk tarihi ve diplomasi tarihinde istenen uzmanların yetişmediğini de belirtelim.

İktisat tarihi araştırmaları 1960'lardan itibaren ilmî bir mecraya oturmuştur. Bu alanda belge yayını ve değerlendirmelerine dayanan araştırmalar da vardır. Meselâ Gündüz Ökçün'ün "Türkiye'deki Anonim Şirketler"e ait dökümü Ticaret Bakanlığı'nın belgeliğine dayanarak yapılan bir çalışmadır. (1920-30 yılları arasında kurulan Türk Anonim şirketlerinde yabancı sermaye sorunu, A.Ü.S.B.F. yayını 1972).

Dönem içinde (Kemalist dönem) Türkiye'ye yabancı sermayenin girmediğini "olsa olsa" yöntemiyle iddia eden görüşlere bir cevaptı. Ardından yayınladığı İzmir İktisat Kongresi zabıtları da bu konudaki tartışmalara yön verdi (**Türkiye İktisat Kongresi 1923,** İzmir, AÜSBF Yay. 1968). Bu dönem içinde Cumhuriyet dönemi İktisat tarihi çalışmaları içinde Korkut Boratav'ın Türkiye'de Devletçilik adlı eseri bir el kita-

bıdır (Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974). Gene Faruk Birtek ve Çağlar Keyder'ın Türkiye'de Devlet Tarımı İlişkileri 1923-1950" (Birikim, İstanbul 1976 2. baskı) adlı çalışmaları da Cumhuriyet dönemi iktisadî tarihine eleştirel bir yaklaşımdır. Burada aslında devletçiliğin kapitalist iktisadî sistemin dışında olmayan ve onu kuvvetlendirmeye çalışan bir sistem olduğu vurgulanmaktadır. Yahya Sezai Tezel'in "Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950) başlıklı eseri (Yurt Yayınları, Ankara 1986) bu konudaki çalışmaları toparlayan değerlendiren ve teorik yönden Türk iktisadî gelişmesini üçüncü dünya içinde yerine koyan bir çalışmadır. Yazar, sonraki dönemde bu tahlillerin bazılarını değiştirmişse de; Tezel'in çalışması meselâ H. Zvi Hershlag'a kadar yabancı türkologların elinde olan Türkiye iktisadî tarih tetkiklerine ülkemizin katkı payını arttırmıştır (Meselâ Z.Y. **Herslag the Challenge of Growth,** Lejden Brill 1968).

1960'lı yılların sonunda Türkiye'nin iktisadî içtimaî tarihini spekülatif olarak ele alan eserler içinde Stefanos Yerasinos (**Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye,** c. I-II İstanbul Gözlem 1974-75) İsmail Cem (**Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi,** İstanbul Cem Yayınevi, 1970) ve Avcıoğlu'nun sözü geçen eseridir. (ilk baskısı 1968) Stefanos Yerasimos sonraları daha belgesel monografiler üzerinde çalışmaya yönelmiştir ve Kemalist rejim tahlillerini bırakmıştır. (Bu noktaya değiniş sebebi genellikle bu tip eser yazmaya girişenler içinde, gerçek anlamda tarihî tekniğe yönelen hemen hemen tek yazar olmuştur) Prof. Halil İnalcık ve Osman Okyar'ın "Türkiye İktisat Tarihi" kongrelerini örgütlemeleri (ilki Haziran 1976 Ankara'da) bu sahaya örgütsel bir hizmettir, ne gibi sonuçlar getireceğini zaman gösterecektir. İktisadî tarihe belgesel malzeme ve planlama kavramlarıyla yaklaşan düşünürümüz İlhan Tekeli'dir. Selim İlkin'in belgesel ve bibliyografik desteğiyle bu iki yazarın ilk sanayi planı, sanayileşme ve kentleşme tarihi alanında önemli katkılar getiren eserler verdiklerini belirtmeliyiz. Bilhassa 1947 İktisadî Kalkınma Planı ve diğer yandan malî tari-

himiz için önemli kaynak sayılan (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Merkez Bankası Yayını, Ankara 1982) gibi çalışmaları zikretmek gerekir. Önemli bir iktisadî tarih belgesel çalışması da Tuncer Bulutay, Y.S. Tezel ve Nuri Yıldırım'ın (Türkiye Millî Geliri 1923-1998, Ankara SBF Yayını 1979) başlıklı çalışmasıdır.

Siyasî tarih alanında Sovyet Türkologların (Nutuk, Çevirisinin Önsözü - Put'novoi Turtsiy, Moskova Dışişleri Halk Komiserliği baskısı, 1929) tahlilleri dahi, uzun zaman aşılamamışken; 1940'lar sonunda Kemal Karpat **Turkey, Politics, Princeton 1959**) ve bu çalışmanın daha önceki Türkçesi (**Türkiye'de Demokrasi Tarihi**) Şerif Mardin'in çalışmaları ve 1967'de Mete Tuncay'ın **Türkiye'de Sol Akımlar** çalışması ile saha Türk araştırmacıların eline geçmiştir. Bu çalışma Türkiye Solu üzerindeki yerli ve yabancı araştırmaları derleyen, irdeleyen düzelten ve zenginleştiren bir faaliyettir. Yazarın **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi** adlı çalışmasının belgesel zenginliği dışında kavramsal yönden birinci eser kadar katkısı olduğunu söylemek zordur. Türkiye'de ve dışarda hiç kimsenin Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın öncü rolünü görmezlikten gelemeyeceği açıktır. Burada sayamayacağımız eserleri, öğrencileri ve gençleri teşvikiyle, saha uzmanlarını arşive yöneltmesiyle şükranlarımızı hakeder. Mete Tunçay'ın deyimiyle bir yerde herkes onun paltosundan çıkmıştır. Uzun yıllar Nutukun yukarıda zikredilen, Rusça çevirisinin ardındaki 'kim kimdir' tek kaynakken, bu noksan da 1970'den sonra aşılmıştır. 1960'dan sonraki siyasî çoğulculuk Cumhuriyet tarihçiliğinde de yöntem ve yorum olarak zenginleşme getirmiştir. Tiyatro tarihi dalında Ankara Üniversitesi DTCF Tiyatro Bölümü hocalarının (Sevda Şener, Özdemir Nutku, Metin And) açtığı çığır ve yaptıkları katkıların, ne yazık ki sanatın diğer dallarında da oturmuş katkılarla tamamlandığını söylemek zordur. Nitekim Cumhuriyetin 50. yılında çıkarılan 'İş Bankası' serisinde bu keyfiyet gözlemlenmektedir. Kronoloji alanında da Cumhuriyet tarihçiliğimiz iyi imtihan verememiştir. Gothard Jaesch-

ke'nin kronoloji çalışmaları tektir (bilinenler asılında ondan derlemedir). Sadece Kurtuluş Savaşı dönemi, Zeki Saruhan'ın gayretli çalışmalarıyla aşılabilen bir örnektir.

Kültür ve sanat tarihi dalındaki noksanlar asıl Türk dış politikası konusunda söz konusudur. Edward Weissband'ın **Turkish Foreign Policy 1943-45** tipindeki çalışmalar gibisi uzun zaman Türkiye'de takip edilemedi ve geçilemedi. Bu 1970'lerde Türk dış politikası (1919-1973) ve Selim Deringil'in **Turkish Foreign Policy During the Second World War**, Cambridge 1989) adlı eserleriyle dengelenebilmektedir. Dışişleri arşivlerinin kapalılığı bu daldaki gelişmemişliğin başlıca nedenidir.

Cumhuriyet tarihçiliğimiz metod ve malzeme sorunlarıyla karşı karşıyadır. Ama asıl önemlisi, çoğulcu demokrasinin fikri altyapısı oluşmadığı için, maalesef tarih yazıcılığı günlük siyaset ile gereğinden fazla içiçedir. Bunu fikrî ve ilmî planda aşmanın tek şartı da belgelere dayanan monografik çalışmalar olacaktır. Genel bir kuralın Cumhuriyet tarihçiliği için de geçerli olduğunu söylemeliyim. Umumî dünya tarihi ve çağdaş tarih alanlarında uzman Türkler'in sayısı artmadığı takdirde; Türk çağdaş tarihçileri içine kapalı, ksenofobe günlük siyasetin militanı olan, sansürcü bir zihniyetten kurtulamaz; yorumlarında mahallî veya aşırı olurlar. Bu nedenle memleketimizde Çağdaş Balkan tarihi, Ortadoğu tetkikleri, Rusya tetkiklerinin de bir an önce geliştirilmesi icab eder.

Yakın zaman tarihî Türk tarihçilerinin siyaset yaptığı ama daha çok siyasete zorlandığı sahadır. Siyasî olmak ve bizatihî siyaset yapmak farklıdır. 1950'ler ve 1960'larda bu durum pek yoğundu. 1970'lerde Sevres, Mondros, Lausanne zabıtları emante edilip neşredildikten sonra (Seha Meray, Osman Olcay) gibi belgesel çalışmalar, tarihçiyi soğukkanlılığa sevkeder; fotoğraf, gazete ve arşiv bunun araçları olacaktır. ❑

Genç Okuyuculara
-Tarih Üzerine-

I.

Bizim gençliğimizde tarih eğitimi münhasıran okul ders kitapları ile sınırlıydı. Pek iç açıcı üslûbu olan ve üstat işi metinler değillerdi. Bu ders kitaplarının dışında gençlerde tarih sevgisini uyandıracak ve onları başka kitaplar okumaya sevk edecek yayınları bulmak güçtü. Bu gibi eserlerin sayısı çok sınırlıydı ve itiraf edeyim, bazen İstanbul'da basılan böyle bir kitabı Ankara'da bulmak mümkün değildi. Bu nedenle biz de yaz tatillerinde büyüklerimiz ile istediğimiz kitap varsa Beyazıt'daki Sahaflar'a giderdik. Meselâ Ferenc Molnar'ın "Pal Sokağı'nın Çocukları" adlı kitabını bir büyüğümüz bize tavsiye etmişti, ancak sahaflarda bulunur dediği için annemi zorlayıp oraya götürmüş; bulduğumuz nüshanın ne hikmetse son sayfası da olmadığından neticeyi 20 sene sonra öğrenmiştim. Benzer durum benim her hafta "Hafta" dergisinde okuduğum Reşat Ekrem Koçu'nun kitaplarını ararken karşıma çıktı. Ancak İstanbul'da "İstanbul Ansiklopedisi"nin fasiküllerini bulabilip tabiî ilgimi çeken bazı maddeleri okuyabilmiştim.

Bugün 10 yaşında bir çocuk Türkiye'de daha çeşitli, renkli, çekici üslûplu, hatta doğru tercüme edilen kitaplar bulabi-

liyor. Tarih bilgisi için lâzım olan şey önümüze gelen ve ilgimizi çeken kaynağı okumaktır; özellikle bir Türk'ün dünya tarihi bilgisi edinmesi şarttır. Dünya tarihini 20 yaşından sonra okumak ve öğrenmek önceden hiçbir temel birikim yoksa gerçekten iyi netice sağlamaz. Tarih bilgisi tıpkı spor gibi, musiki gibi erkenden beceri edinmemiz gereken bir alandır. Kuşkusuz tarihin yanında coğrafya atlasını siyasî ve fizikî olarak ezberlemek gerekir. Gençliğimiz coğrafya ve harita bilmiyor ve bu konuda, maalesef Orta Asya, bazı Ortadoğu, Kuzey Afrika ülkeleri ve özellikle ABD gençliği ile aynı sorunu paylaşıyor. Şunu itiraf edeyim, Batı Avrupalılar, Orta Avrupalılar, Ruslar, Uzakdoğulular ve bilhassa Hindistan'ın okumuş gençliği coğrafyayı daha iyi bilmektedir. Tarih zamanlarda ve mekânlarda ustalıkla gezmeyi gerektirir. Bu gezinti için tıpkı piyanistin erken yaşlarda talimi gibi coğrafyayı ve dünya tarihinin ana hatlarını ezberlememiz gerekir. Türkçe'de bu ezberi verecek kaynaklar artık bulunuyor, kaldı ki bunun için yeterli İngilizce'yi bilen gençlerin sayısı da bir hayli fazladır.

Tarih okumayı sevmek için, garip, fakat gerçektir ki, mitoloji yani menkıbe ve efsane okumayı sevmek ve alışmak lâzım. Zira mitoloji okumanın evvelen bizim dışımızdaki bir dünyayı ilgiyle izletmek gibi bir alışkanlık verdiği açık. İkincisi mitolojiyi ve menkıbeleri iyi okuyan, bilen ve ustalık edinen okuyucuya bir takım tarihçi geçinen acemilerin gerçek dışı olguları yutturması mümkün değildir. Nitekim bu konudaki örnekleri aşağıda vereceğiz.

Hiç şüphesiz, tarih çizgisi üzerinde gezinmeye alışmamız lâzım. Tarihin sıfır noktası bugün için Hz. İsa'nın doğumuna atfedilen yıldır. Oysa bu tarih Hristiyanlar arasında bile çok sonra tespit edildi. Romalılar için Roma şehrinin kuruluşudur ve 700 yıl daha eskidir. Yahudiler için Musa'nın Tur-u Si-

na'da Allah'ın emirlerini aldığı yıldır 5000 yıl evveline uzanır ve Müslüman milletler için Hz. Muhammed'in Medine'ye göç ettiği, İslâm devletini kurduğu tarihtir; M. 622'yi karşılar. Bir takım eski olayları, noktaların evveli ve sonrası diye tarihleriz. Bizim kullandığımız Milad takvimine göre, meselâ İskender'in zamanı Milad'dan önce 4. asırdır. İstanbul şehrinin Büyük Konstantin tarafından Kostantinopolis olarak kuruluşu Milad'dan sonra 4. asırda 332'dir. Mektepte de öğrendiğimiz bu gerçeği maalesef zihnimizde talim konusu yapmadığımız için çabucak unuturuz. Okumuş kocaman adamlarda bile bu mefhum oturmaz. Hele hele Justinyan devrinde yani Ayasofya yapıldığında İtalya Roması'nda Fransa'da ve İran'da ne olduğunu kimse düşünmez ve düşünemez. İşte buna eş zamanlama noktası (senkronizasyon) diyebiliriz. Çok önemli bir kusurdur.

Tarih kaynaklarını bilmemek bu kaynakların çevirisinin noksan olduğu Türkçe'ye çevirilerini yapmamak ve zaten bunları kullanmamak en mühim noksanımızdır. Tarih metin ve filoloji demektir. En çok bu noksan üzerinde durmak gerekir.

II.

Zamanımızın düşünürlerinden Daniel Halevy "tarihin hızlanması" diye bir kavramdan söz eder. Gerçekten de beşeriyet son üç asırda nüfus artışı ve bu artıştan dolayı ortaya çıkacak sorunları bertaraf edip hayatını sürdürebilmesi için anormal bir teknolojik değişme yaşamıştır. Büyüyen şehirler; eski tip organik enirjiye yani hayvan gücüne dayanan ulaşımın yerini anorganik enerjiye dayalı daha güçlü ve hızlı ulaşım sağlayan bir teknolojiye terk etmesini, konut mimarisinin değişmesini, şehirlerin sağlık tesislerinin hijyen şartlarının değişmesini, ilerlemesini sağlamıştır. Beşeriyetin felsefe,

tarihçilik sanatlar alanında aynı temel değişiklikleri ve süratli değişimleri sağladığını söylemek güçtür. Bu nedenle beşeriyetin özünde bir ilerlemeden çok hayatını sürdürme için bir değişim geçirmesinden söz edilebilir.

Modern dünyada nüfus patlaması en büyük sorundur. Ne var ki toplumların bu alanda da eşdeğer ve eş zamanlı bir değişim geçirmediği açıktır. Meselâ Britanya adalarının nüfusu 1700 ile 1800 arasında 6 milyondan 10,5 milyona çıktı. Ziraat ise, sadece yüzde 50 kadar hâsılat artışı sağlamıştır. Ama dış ticaret hacminin aynı dönemde beş misli artması toplumun nasıl beslendiğini açıklamaya yetiyor. Nitekim kara yollarının uzunluğu da on misli artmıştır. Deniz ticaret filosu aynı şekilde gelişmiştir. Bu bize İngiltere'nin Akdeniz çevresi ve Yakındoğu limanlarında niye kaçak ticaret yaptığını da anlatıyor. Yani meselâ Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'un beslenmesi için taşralardan bu şehre taşınacak bir takım tahıl ve meyve daha denizin ortasında İngiltere, Hollanda ve Fransa gemilerine devrediliyor. Bu aslında yasak bir ihracattır, fakat yapılıyordu. Şimdi Tanzimat dönemi adamlarının 1838 yılında İngiltere ile yaptığı ve ardından diğer Avrupa devletleriyle tekrarladıkları serbest ticaret antlaşmalarını nasıl değerlendireceğiz. Geçmişteki gelişmeleri bilmeyenler bu ticarî sözleşmeler için ileri geri konuşmuşlardır. Hâlbuki bu devlet fiiliyattaki ticareti bu sayede kontrol edip vergilendiriyordu. O zaman değerlendirmelerimizi gözden geçirmeliyiz.

Avrupa'daki düzenli nüfus artışı dünyanın diğer kıtalarında bu kadar düzenli değildir. Hastalık ve kıtlık nüfusun bu derece artışını engelliyordu. Kıtlık deyince sadece Çin'i ve Hindistan'ı düşünmeyiniz; kuzeyimizdeki güçlü devlet Rusya da bile böyle bir felâket yaşanıyordu. Avrupa'nın dışındaki dünya tarım teknolojisi problemini çözememişti. Gleb Us-

penski'nin "Çeyrek At" başlıklı hikâyesini hatırlayalım. Rus imparatorluğu'nda özellikle orta Rusya bölgesinde her dört çiftçi ailesine ancak bir at düşüyordu. Ailenin bireyleri sabanlarını kendi kuvvetleriyle çekiyorlardı. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli ve "bereketli hilâl" denen Suriye Lübnan ve Mezopotamya eyaletlerinde kitleleri telef eden, açlık yaratan kıtlıklar yoktu. Bereketli Mısır ise 19. yüzyıla kadar bunun bir istisnasıydı. Nüfus aynı asırda her yerde aynı hızla artıyor demek değildir. Nasıl ki bugün de ülkelerin bazılarında nüfus azalmaya başlamışken bazılarında hâlâ artıyor. Türkiye'nin batısında nüfus azalırken doğusunda artmaktadır. Görülüyor ki tarihin itici faktörlerinden biri olan nüfus titizlikle tespit edilmesi gereken, toptancı değerlendirmeye konu olmayacak bir unsur ve gelişmedir.

Gene çok önemli bir alan, tarım coğrafyasıdır. İnsanların ne yediğini, ne ektiğini, belirli hayvanların ne zaman evcilleştirildiğini bilmek önem kazanmaktadır. Çağdaş arkeologlar bu verileri tespit etmeye başladığı zaman; getirdikleri bilgi bazen yazılı metinlerden daha çapıcı olmuştur. O nedenle tarihçiliğin yardımcı bilimleri ve uzmanları sonsuz sayıya kadar uzatılabilir. Esasen bu bilgileri tespit etmenin de yöntemleri her kültür çevresine göre farklıdır. Meselâ 16. asır Avrupa'sında ziraat bitkilerinin isimleri sayılır, resimleri çizilir, haklarında el yazması ve hatta matbaa ile tespit edilen bilgiler vardır. Buna karşılık doğu ülkelerinde böyle kitaplar olmasa bile başka kaynaklar bulursunuz. Topkayı Sarayı'nın mutfak masraf defterleri, vilâyetlerde günlük fiyatları, yani narhları tespit eden mahkeme sicilleri ve bazen hiç umulmadık yemek tarifi kitapları gibi kaynaklardan söz ediyoruz.

Yeryüzü tarihinin ülkeleri ve insan kitlelerini iç içe geçirdi diye tasvir edilen 18. asrını ele alalım. İngiltere'de gazete

sadece büyük şehirde değil küçük şehirlerde bile çıkıyordu. Hatta bazı bazı halde kilise ve yardım kurumlarının bastığı bültenlerde bu gibi yardımlardan yararlanan fakirlerin sayı ve isimlerinin olduğundan meslektaşımız Aykut Kansu söz etmişti. Bizde ise aynı döneme ilişkin böyle teferruatlı kaynaklar bulunmaz, ama sırf bundan ötürü, geniş halk kitlelerinin hayat tarzını ve tüketim ölçülerini tespit edemeyiz demek yanlıştır. Resmi evrakın başka şubelerinden dolaylı bilgiler elde edebiliriz, hatta edebî metinler bile yardımcı olabilir.

Nihayet kendi ulusal ve yerel kaynaklarımız yardımcı olmasa bile başka kaynaklara başvururuz. Ülkemizi ziyaret eden seyyahların, diplomatların bıraktığı seyahatnameler veya ticaret erbabının işlerini takip eden konsolosların raporları bu bütündendir. Meselâ 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu için Britanya konsoloslarının tutmak zorunda oldukları ve basılı halde Britanya parlamentosuna sunulan raporlar önemli kaynaklardır. Üstelik bu seyahatnâme gibi kaynaklarda maddî bilginin ötesinde zihniyet gelişimini tesbit edecek çok önemli veriler ve ifadeler yer alır. 16. yüzyıl sonunda Alman seyyah Salomon Schweigger; "Türklerin umumî bina ve mabetleri evleri ile mukayese edilmeyecek kadar muhteşem, oysa paşa evleri bile mütevazı ve hasisçe yapılmış" diyor. Bu Protestan bir hayat görüşünün yansıması olan bir değerlendirmedir. Bu açıkçası biz batılı seyyahları okuduğumuz gibi meselâ Fransız tarihçi ve toplumbilimci çevrelerde de Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi gibi eserler okunmakta ve yeni değerlendirmelere konu olmaktadır. Bu nedenledir ki tarihçinin değişik dillerdeki malzemeyi takip edip değerlendirebilmesi şarttır. ❑

Türkoloji ve Var Olmayan Bir Dal: Oksidentalistik *

Türkoloji nedir? Türkiyat veya yeni deyimle Türklük bilgisi. Bu deyim dahi Türkoloji biliminin yaklaşımı ve ismiyle bir ithal olduğunu gösterir. Doğrudur, ama bu deyimi atmak da gerekmez ve bizi incelemeyi dahi yabancılardan öğrendik diye üzülmeyi de.. Saniyen, bizzat Türkler; Türk dilini, edebiyatlarının tarihini ve dillerinin kurallarını da incelememiş veya çok yakın bir zamanda incelemeye başlamış bir kavim değildir. Bu konuda pekâlâ bin yıldır bazı eserlere, lûgat ve gramere rastlanır ki; bizzat Türk bilginler tarafından kaleme alınmış, çoğaltılmış, okunmuş ve tanınmıştır. Ancak, Türklerin bu eserlere ilgisi bile zaman zaman kesintiye uğramıştır ve bu özellik bu vakte kadar da sürmektedir. İkincisi, Türklerin dillerine ve edebiyat tarihlerine yaklaşımlarında ve onu işleyişlerinde bir yöntem farklılığı vardır, bu kaçınılmaz. Balıkçı ihtiyolog olamaz. İhtiyolog olmak için bir takım başka balıkları da bilmek ve onlar hakkında gözlemleri belirli bir yöntemle (tesadüfle değil) yapıp, bilgileri tasnif etmek, hem

* *Türkiye Günlüğü* dergisi, sayı: 19, Yaz, 1992, ss.50-52.

de mukayeseli bir bilgi birikimiyle tasnif etmek gerekir. Böyle bir bilgi sahibi olan ihtiyolog olur. Onun için anadili Türkçe olan veya kendi dili üzerinde biraz düşünüp inceleme yapan herkes de Türkolog olamaz. Bu belirttiğimiz yaklaşımın noksanlığından dolayı, Türkler modern dünyada; yani son üç asrın filoloji ve tarihçiliğinin yöntemleri açısından maalesef birinci sınıf Türkolog olma şansını henüz elde edememişlerdir. Parlak ve derin bir edebî maziye sahip olan Farslar da bu nedenle kendi medeniyetlerini çok zaman başka milletler kadar metodik bir biçimde inceleyemezler. Çünkü, Batılı İranistin geniş dil ve tarih donanımına sahip olmadıklarından; bir takım yeni boyutlar ve noktalar ileri süren araştırmalar yapamazlar ve yerel kalırlar.

Türk dilininin grameri ve lûgatları ise en eski örnekleriyle Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lûgati't-Türk"ü (modern zamanlarda ancak Ali Emirî Efendi'nin keşfi ile tanımamız mümkün oldu, arada ihmâl edilen bir kaynaktı) Anadolu çağında Bergamalı Kadri'nin Müyessiretü'l-Ulum'u gibi eserlerdir (Türk gramerinden söz eder) ve bunları günümüze kadar başka örnekler izler. Hâlen mükemmel bir gramerimiz ve etimolojik lûgatlarımız yoksa da; Türkler Arapça ve Farsça bilgilerinden demir alarak bin yıldır kendi dillerinin yapısıyla ilgilenmişler, bazı sarv-ı nahv (gramer) kitapları kaleme almışlardır. Edebî dil alanında da şiir ve şairlerin biyografilerini içeren antolojiler (yani şuara tezkireleri) vücûda getirmişlerdir. Fars ve Arap şiir ve nesrinden tercümeler yapılmış; hatta Hafız gibi bir büyük şairin şerhleri sayı ve nitelikçe İranlılar'ın bu konudaki çalışmalarını katbe kat geçmiştir. Ama bu dediğim şerh eserleri bile bugüne kadar tarayan, benim bildiğim kadar genç bir Farsça talebesinin dışında pek çıkmamıştır, onun da neşredildiğini görmedim. Resmî yazışma örnekleri münşaat mecmualarında toplanmış (Feridun bey en ünlü ve eski örneklerden), giderek 18. asrın sonunda, Mütercim Asım Firuzabadî'nin ünlü kâmûsunu (El Okya-

nusü'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsu'l-muhit) Türkçe'ye çevirmek gibi muhteşem ve saygın bir işi başarmıştır. Bu yetenek dar bir zümreye mahsus olsa da derin bir Arapça dil ve gramer bilgisinin mevcut olduğuna delildir. Tanzimat dönemindeki patlamaya ve müstesna örneklere burada değinmeye lüzum yok. Nesrin geliştirilmesi için Yozgatlı Hacı Akif Paşa'nın Tabsıra'sından (Tabsıra-i ibret) Ahmet Cevdet Paşa'nın "Belagat-ı Osmaniye"sine kadar birbirini izleyen eserler, Ahmed Vefik Paşa'nın "Lehçe-i Osmanî"sinden Arnavut ve Türkler'in dil tetkiki ve gramerlerinin ve hatta ulusculuğunun orta mübeşşiri sayabileceğimiz Şemseddin Sami'nin "Kamûsu-l Türkî"sine kadar bir düzine lûgat; çok ayrı bir Tanzimat edebiyatı tarihinin mevzuudur. Bu yapılmamış değildir. Ancak 19. asır edebiyat tarihimizin en büyük noksanı gazete ve kanun derlemesi olan "Düstur"ların dilini, devlet bürokrasisinin kaleme aldığı arşivlerdeki lâyiha ve raporlarla, tebaanın verdiği arzuhâllerin dilini inceleme dışı tutmasıdır. Saydığımız bütün bu eserler yığını, Türkler'in kendi dillerini başkalarından öğrendikleri gibi bir yakınmanın gereksizliğini ortaya koyar. Dünyada bilhassa küçük ve inzivada yaşayan böyle topluluklar vardır; onların dilini bir misyoner Benedicten rahibi gramer ve lûgate döker: Gramerlerini ilk defa Londra, Paris, St Petersburg Üniversitesi'ndeki bir gezgin profesör kaleme almıştır. Kuşkusuz Türkler bu durumda değildir. Ama hâlen, yani üç asırdır niçin lûgatin, gramerin, tarihin iyisi, öncü sayılan yabancı Türkologların kaleminden çıkıyor? Sebebini tartışmadan önce bir döküm yapmakta faide vardır.

17. asırda Avrupa seyahatnameleri (ki sayısı bir hayli kalabalıktır, hepsini içeren bir bibliyografyayı hazırlamak imkânsız gibidir, son zamanda sadece Fransız seyahatnâmelerini içeren bir bibliyografya Stefanos Yerasimos tarafından hazırlandı) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içtimaî, idarî kurumlarını, halkın dinini (sadece Müslümanlar değil, Rum

Ortodoks ve Ermeni ve Süryani kiliselerini de) gözlemleyen ve bazıları hakikaten değerli olan eserlerin dışında; Avrupalılar, Türkler üzerine hiç de böyle stratejik bilgi olarak değerlendiremeyeceğimiz alanlarda da kalem oynatıyor, tetkikatda bulunuyorlardı. Giambatista Toderini, "Letteratura Turchescha" başlığı altında, Türk şiirinin seçkin örneklerini, Dante'nin dilini konuşan halka tanıtmak için bir çeviri antoloji hazırlıyor, sonra 17. asır sonunda Viyana'da Franz Meninski'nin bugün de kullandığımız ünlü Thesaurus Linguarum Orientalium'u; Türkçe-Farsça-Arapça lûgatların Almanca-Lehce-İtalyanca karşılıklarını ihtiva ediyor. Meninski Türkçe'yi İstanbul'da Polonya elçiliğinde iki yıllık hizmeti zarfında, belli ki bir filologun metodik ustalığıyla öğrenmiş. Ta geç ortaçağlardan beri Venedikliler ve diğer İtalyanların, Fransızların kaleme aldıkları pratik gramer kitabı ve lûgatleri burada sayamayız bile. Fransa'nın 17. asırdan, Avusturya'nın ise Maria Théresia devrinden beri, genç öğrencileri tercüman olarak yetiştirmek için açtıkları eğitim kurumlarının bu gelişmelerde payı büyüktür. Joseph Hammer de bu zümre içinden çıktı. Herşeye rağmen Avrupalı'nın Türkçe'ye yönelişi, Arap-Fars dünyasına duyulan ilgiyle olmuştur. Bu, Japonlar'ın Asya Türk dilleri, Anadolu Türkçesi üzerinden Arapça ve Farsça'ya yönelmelerinin aksine, bir Orientalist ekoldür. Dil tetkikleri asırdan asıra gelişiyor ve gelişen dili izliyor. 20. yüzyılın ilk yarısında Jean Deny'nin çıkardığı modern Türk grameri hâlen aşılabilmiş değildir. Batı Türkolojisinin üstünlüğü nedir? Nereden kaynaklanıyor? Evvelen: 15. yüzyılın seyahatnâmelerinde bile Türk dili hakkında örneklere rastlanıyor, yani merak var. Saniyen ihtiyaç; Jakub Nagy de Harsany'nin 17. yüzyıl oratalarında kaleme alıp bastırdığı Latince karşılıklı Türkçe konuşma dili rehberi, 17. yüzyılın Türkçesini anlamamız için bugün bile en canlı kaynaklardan (Macar Türkolog György Hazai tarafından şerhli olarak yayınlandı). 17. yüzyılın Evliya Çelebisi dışında doğuluların Batı-

yı ve civardaki bütün milletlerin âdetlerini ve özellikle dillerini etüd etmeye yönelik merakları pek yok. Mütebahhir alim Kâtib Çelebi gibi mutsuzları zikretmeliyim ama yeterli sayı yok. Bu toplumlarda yabancı dilleri öğrenmek, mukayeseli bir gramer ve etimoloji çalışması yapmak gibi eğilimleri saptamak mümkün değil. Ayrıca Batının okumuşları Latince biliyor. Yunancayı da bir sürüsü biliyor. Doğulu ise elsîne-i selâse konusunda yaya kalmış. Arap Arapça biliyor. Bazı Fransızlar Arapça biliyor. Türkler'in ise çok azı Arapça, çok daha azı Farsça biliyor. Bazı nadir örnekler ve kapalı kalmış teşebbüsler dışında (Kâtib Çelebi veya Hezârfen Hüseyin Efendi gibi) dünya tarihini tetkik, okuma ve öğrenme faaliyetine rastlanmıyor. Dünyayla ilgilenmenin nedeni, muhakkak ticarî alâka veya endüstriyel emperyalizm mi olmalıdır? Mesudî, İbn Fadlan, Sicilya sarayındaki İdrisî'nin dehası ve onların her geçen gün araştırıcıları büyüleyen, bilgileri böyle bir ilginin sonucunda mı ortaya çıktı? Yemenlinin çiğnediği uyuşturucu kat' yaprağının ne olduğu hakkında Osmanlı 19. yüzyılda bürokratik bir bilgi topladı. Ondan önce üç asır yönettiğimiz, iki kere fethettiğimiz, kan döktüğümüz kıtadır bu.

Bugünkü türkolojinin sorun ve eksiklerini Türk Milleti'nin bilgin ve aydınları Türklük bilgisi içinde çözemezler. Esasen bütün oryantalizmin sorunu, oryantallerin yani doğuluların kendi dünyaları içine kapanmalarıyla çözülecek gibi görünmüyor. Çözüm için Oryantallerin, Occidentalist olmaları, yani doğuluların Batı bilimci olmaları gerekiyor. Bilimin metodu eski Yunan'dan, İslâm ortaçağından bu yana aynı doğrultuda gelişmiş ve doğrusu büyük değişiklikler de geçirmemiştir. Tercüme hep aynı tercümedir. Metinlerin noksanını, eğrisini ve doğrusunu Titus Livius da, Plutarchos da, Yahya ibn Eflâki de, Rotterdamlı Erasmus da aynı yöntemle yapmıştır. Batının Doğulular tarafından incelenmesi Batılılar için de kazançtır, çünkü dünyalarına bakışta yeni boyutlar

kazandırır. Ama Doğulu bunu yapmıyor. Batı üniversitelerindeki Doğulu öğrencilere bakınız. Orada bile kendi ülkelerini tetkik eder, kendi dünyalarından dışarı çıkmazlar. Oysa eski Rusya aydını bu fasid daireden kurtulmuştu. Modernleşen Çin'in ve Japonya'nın da dış dünyaya yöneldiği, onu kendi kaynaklarından tanıdığı biliniyor. İngiliz üniversitelerinde Ortaçağ İngiliz metinlerini çözmeyi öğrenen Çinli bursiyer vardır; ama onun yanında aynı işi yapan, Arap, Türk veya İran'lı göremezsiniz. Siz hiç İtalya tarihi alanında ün kazanan bir Arap, ünlü bir Türk Germanist veya İranlı bir Yunan tarihçisi işittiniz mi? Kimisi dört asırdır, kimisi 150 yıldır Rusya idaresinde yaşayan, okumuşları mükemmel Rusça konuşup yazan Türk kavimlerinin içinde ünlü Slavistleri boşuna aramayın. Emperyalist dediğimiz câmia ve kuvvete sefaret kavası veya otel metrdoteli gibi sadece dil bilgisiyle yaklaşan zavallı bir zümredir, Şarkın münevverleri... Bunun tek istisnası o da sadece bir ölçüde Türklerdir, ama dediğimiz gibi çok sınırlı olarak. Şarklı o dünyayı acaba ne kadar sağlıklı ve ne kadar derinlemesine çözümleyebiliyor diye düşündük mü? Doğu ile Batının birbirini aynı derecede tanıması en etkili silahlanmadır. Karşılıklı etkili silahlanma barışı ve âdaletli antlaşmaları getirir. Batı batılılığını, Doğu doğululuğunu böyle daha iyi bilir. Hiç Hrıstiyanlık tarihini, Judaismi iyi bilen müslüman bilgin gördünüz mü? 19. asır Türkiye'sinin dehası Cevdet Paşa, şayet Fransızcayı da elsîne-i şarkiyye kadar iyi bilseydi ve Fransız kültürünün ve düşüncesinin metinlerini birinci elden izleyebilseydi ne olurdu acaba? Ne olabileceğine dâir bir örnek verelim; Jean Jacques Rousseau'nun çok orijinal ve hâlen tartışılan bir değerlendirmesine sahip olurduk, en azından. Rousseau, 19.ve 20. yüzyılın her siyasal akımını meşgul eden ve hâlen tartışılan bu mütefekkir, tam Cevdet Paşa'ya göre bir konuydu. 20. yüzyıl onun kaleminden Rousseau üzerine okunan ve müracaat edilen bir tenkid ve denemeler külliyatı kazanmış olur-

du. Örnekleri çok uzatmanın gereği yok; ama doğuluların Occidentalist olmalarının gereği açık. Bu alanda da öncülük, en başta 9 asırdır hayatını Batıyla göğüs göğüse götüren Türkiye'ye ve Türkler'in Türkolojisine düşer. ❑

Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi *

Ahmed Cevdet Paşa'nın tarih yazıcılığımızdaki öncü rollerinden biri, Avrupa tarihine ait meselelerin mütalaası ve Osmanlı münevver muhitine tanıtılması alanında olmuştur. Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihi meselelerini ele alışı herşeyden önce vakanüvis geleneğinin bitişi ve tarih metodolojisinde yeni bir devreye girişimiz anlamını taşır. O, Avrupa tarihinin olayları ve müesseselerini sağlam bir akılla kavramış ve aydınlık bir biçimde okuyucuya nakletmiştir. Bu onun üslûp ve muhakeme yürütmedeki ustalığına bir delildir. Fakat Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihine el atışı, tarih yazıcılık metodu yönünden onun aşağıda belirtilen alanlarda, Osmanlı tarihçiliğine yenilikler getirmesini de sağlamıştır.

a) Ön planda Cevdet Paşa, sağlam bir senkronoloji bilgisine ve sezgisine sahiptir. Olayların zamanlamasını ve birbirleriyle olan ilgisini iyi kurmaktadır. *Cevdet Tarihi*, mücerred bir Osmanlı tarihi veya Avrupa kronolojisinden çok, ikisinin il-

* *Cevdet Paşa Sempozyumu, 27-28 Mayıs 1985, Bildiriler,* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, ss. 163-173, İstanbul, 1986.

gisi kurularak yazılmıştır. Onun, sağlam senkronizasyonu dolayısiyle tarihçiliğimizde metod modernleşmiştir ve Avrupa tarihinin meselelerine de bu anlamda ilk defa el atan Cevdet Paşa olmuştur. Yoksa aşağıda da değineceğimiz üzere, Cevdet Paşa bizde Avrupa ve dünya tarihiyle ilk ilgilenen müverrih değildir.

b) Cevdet Paşa'nın *Tarih*'inde göze çarpan bir nokta, Fransız İhtilâli'nin öneminin kavranmış olmasıdır. O, bu ihtilâlin Avrupa içtimaî ve kültürel hayatında yeni bir devir teşkil ettiğini, devletler arası ilişkilerde yeni bir sistem yarattığını görmüştür. Bu yeni Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun konumu nedir ve onun hayatını ne gibi gelişmeler etkileyecektir, sorusuna cevap aramaktadır. Bu sorunun cevabı için sadece ihtilâl dönemini değil, fakat onu yaratan Avrupa'nın siyasî tekâmülünü, müesseselerini ele almayı tercih etmiştir.

c) Cevdet Paşa'yı asıl meşgul eden mesele ise Rusya tarihidir. Osmanlı inhitatının yanıbaşında Rusya'nın tekâmülü ve kuvvetlenmesini ve *Küçük Kaynarca*'dan beri Osmanlı-Rus münasebetlerini anlamak için Rusya'nın modernleşme tarihine bakmakta ve Osmanlı modernleşmesi ile kayda değer mukayeseler yapmaktadır.

Hemen belirtelim ki Avrupa tarihini öğrendiği ve faydalandığı kaynaklar bütünüyle malûmumuz değildir. Paşa'nın Osmanlı vakanüvisleri içinde kimlerden ne derecede faydalandığı, hatta muâsırı Hristiyan Arap müverrihlerini ne ölçüde kullandığı münakaşaya açıktır. (Bu sonunculardan özellikle kilise tarihi ve Hristiyan akaidi üzerindeki doğru bilgisini edinmiş olması mümkündür)

Cevdet Tarihi'nde Avrupa ile ilgili bahisler, esas itibariyle I. cildin (tab'ı cedîd) 160. sahifesinde başlar, Bu cildin sonuna kadar yer yer Osmanlı tarihine senkronik dönüşlerle devam

eder. Arada; matbaa, çiçek aşısı, Lady Montegü'nün mektubları gibi istitrad (saded harici) bölümler vardır. Buralarda Cevdet Paşa'nın ilginç iddialar ileri sürdüğü de görülür. Meselâ çiçek aşısının İngiltere'den evvel Osmanlılar'da tatbik edildiği gibi görüşler yanında, matbaa sanatının Avrupa'da ve bizdeki tarihi hakkında hâlen geçerliğini koruyan geniş malûmat verilir. Avrupa ve Amerika tarihi ile ilgili malûmat ikinci ve müteakip cildlerde de yer almaktadır. Özellikle altıncı cildin ilk 160 sahifesi, Fransız inkılâbı öncesi ve sonrasını ihtiva eden bir Avrupa tarihi icmâlidir. Cevdet Paşa'nın dünya tarihine bakışı bu ciltteki kadar açık seçik hiçbir yerde görülmez.

Cevdet Paşa, dünya tarihine Ahd-i atîkden bir girişle başlar. Ancak beşerî coğrafyanın Samî, Hamî, ve İndo-Avrupa ırkından olanları da Lafetique (Yafes oğulları) diye tasnif etmesi) o devrin kültür tarihinde el'an geçerliydi. Muhtemelen bu tasnifin menşei için bu girişi yapmıştır. Bundan sonra eserine hemen Asur, Babil (Keldaniyyan) gibi medeniyetlerin tetkikiyle devam eder. Cevdet Paşa, kendi devri için ileri bir görüşü benimsemiştir. Asya, medeniyetin kaynağıdır: İlim ve maarif orada doğup, sonra Batı'ya doğru yayılmıştır. Nitekim; "Avrupa'da en evvel kesb-i malûmat edenlerin Yunan ile şimdi İtalyan dediğimiz Latin kavimleri olduğunu" zikreder (I, 166).

Gayet açık bir üslûpla, kavimler göçüyle Romanın yıkılışı ve muasır Avrupa'nın teşekkülünü anlatmaktadır. Bu karışık bahsi özetlemek ve aydın bir biçimde anlatmakta Cevdet Paşa'nın mantıklı ve sade üslûbunun payı büyüktür. Ancak belirtmek gerekir ki, bu bahisde Avrupa tarihlerinden edinilen malûmatın güzel bir tekrarı ve naklinden öteye geçilmiş değildir. Nitekim Hunlar'la ilgili şu ifade yer alıyor; "Hun çarı olan Attila nâm hakan beş-altıyüzbin askerle (bu rakam

abartmalı bir alıntıdır) garba müteveccihen hareket ve rastgeldiği yerleri gâret iderek..." (I, 163-164). Açıktır ki, muasırı Mustafa Celaleddin Paşa'nın "les Turcs anciens et moderns" adlı eserinde Hunlar üzerine yapılan yorumların farklılığını, Cevdet Paşa menfi veya müsbet bir değerlendirmeye tâbi tutmamaktadır, yani bu gibi bir düşünce atmosferinden uzaktır.

Cevdet Paşa devamla feodaliteyi anlatmakta ve bunun timar rejimiyle mukayesesini yapmaktadır (I, 192). Literatürümüzde Ümit Meriç'in değindiği bu bahis,[1] şöyle özetlenebilir: Feodalite, Cevdet Paşa'ya göre, guya eski Roma kölelik nizamının tahfifidir. Feodalite zulme dayanır, insaniyete sığar şey değildir. Burada Cevdet Paşa, feodalitenin bu nevi bir değerlendirmesiyle; Avrupa toplumunun Ortadoğu toplumuna göre farklı bir kültür ve medeniyet atmosferine de sahip olduğuna değinmek istemektedir.

Cevdet Paşa'nın hukukçuluğu, onun Avrupa tarihi üzerinde içtimaî-hukukî müesseselerin tahlili yoluyla ve bazen bu müesseselerin Osmanlı ile mukayesesine kadar uzanan ilginç gözlemler yapmasını sağlar. O, tarihe, müesseselerin tekâmülünü tetkik yoluyla bakıyor. Meselâ Almanya ve Fransa'nın idarî-anayasal bünyesi için bu mealde bir mukayese yapar; "Alman imparatoru Papaya tâbidir, onun için Fransa gibi millî bir tekâmül geçirmemiştir. Halbuki Fransa Kralı Papa ile çatışmıştır ve müstakil kalmıştır". Gene bir başka yerde Fransa'da zâdegânın karşısında burjuvaların kuvvetlenmesinin hukukî ve tarihî mebdeine değinir ve şöyle der; Haçlı Seferlerinde zâdegân Fransa'da namevcuttu ve kral tarafından ezildiler. Ahali kralın tarafını tuttu. Bundan başka

1- Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul, 1975, s.59.

Roma hukukunu sadece zâdegân değil, halkdan gençler de tahsil ettiler, mahkeme ve parlamentolarda söz sahibi oldular, nüfuzları arttı. İngiltere'de ise asilzâdeler Fransa'nın aksine imtiyazlarını îcâb-ı hâle göre tadil edip, şan ve şereflerini muhafaza ettiler (I, 207). Gerçekten bu tahlille Cevdet Paşa, Avrupa ülkelerinin anayasal gelişmesi ve ihtilâlin sebebleri arasında önemli bir hususa işaret ediyor. Cevdet Paşa bir başka yerde, Avrupa tarihinde idarî-hukukî bünyeyi itici faktör olarak ele almanın bir örneğini daha verir; Fransa parlementlarının *XIV. Lauis* devrindeki durumunu enteresan bir biçimde İngiliz parlamentosunun yapısı ve gelişmesi ile karşılaştırır. Bu tahlilde İngiliz parlamentarizmine, yani anayasasız, ihtilâlsiz gelişen sağlam bir sisteme Cevdet Paşa'nın hayranlığını görmemek kabil değildir. Müverrihin iki ülke arasındaki bu karşılaştırmalı analizleri ne kadar orijinaldir, bilinemez. Ama ağır ve olgun bir gelişme gösteren Britanya demokrasisinin sağlamlığını ve Fransız İhtilâlinin müesseseler üzerindeki etkisini kavrayan bir akıl, isabetli bir teşhis vardır (I, 220 vd.). Yeri gelmişken, Cevdet Paşanın kullandığı terim veya adlandırmalara bir nebze değinelim; eserde, kullandığı kaynakların çeşitliliğinden ileri gelen deyiş farklılıkları vardır. Bir yerde *Lui Katorz* bir sahife sonra *Ondördüncü Lui,* der. Bir yerde *Frederikos-ı el-kebir* (muhtemelen muasır Arapça bir Avrupa tarihinin etkisi veya sefaretnâmelerdeki kullanımın izi) diğer bir yerde *Büyük Fraderik* der.

Osmanlı idarî inhitatı ona göre, XVII. asırda başlar. Avrupa bu devirde maarife hususî önem vermiştir. O, Köprülüler devrini bir reform değil, restorasyon olarak değerlendirir. Böylece Cevdet Paşa, Tanzimat devrinin ideolojisiyle uyum içinde biri olarak, artık restorasyona değil, esaslı bir reforma ihtiyaç duyan zihniyetin tarih ve cemiyet görüşüne sahiptir. Batı-Doğu mukayesesine her an başvurur. Çünkü çöküntünün nedenini ve gelişmenin yolunu tarihte arayan; ama ku-

ru bir tarih değil, medeniyet tarihçiliği yapan bir mütefekkirdir. Cevdet Paşa gene bu görüşle Avrupa tarihi ve İslâm tarihini ele alırken, tarihin periyodizasyonundaki problemlere değinir. Ona göre Avrupa, Roma'nın yıkımına kadar tarih-i atik, sonra orta zaman ve nihayet İstanbul'un fethi veya Amerika'nın keşfiyle yeni zamana girer. Bu tip zamanlamanın bize uymayacağı fikrindedir. Ortaşark tarihini İslâm evveli ve sonrası diye ikiye ayırır. Ona göre medeniyet dine bağlıdır. İslâm Dini'nin ve hukukunun, tarihi kendi şartlarına göre biçimlendirdiği görüşündedir.

Cevdet Paşa'nın Fransız İhtilâli'ni ve neticelerini tahlile özel önem atfettiğini belirtmiştik. Cevdet Paşa ayrı bir medeniyet çevresinin, yani Avrupa medeniyet tarihinin dönüm noktası olan Fransız İhtilâlinin (bu arada Paşa'nın *Fransız inkilâbı* terimini kullanmayıp sevmediğini belirtelim), Osmanlı ülkesini de etkisi altına aldığının farkındadır ve bu meseleye bunun için eğilir. Nitekim ilk cildinin 200 sahifesi bu ihtilâle bir medhal gibidir. Gene altıncı cildde de böyle bir icmâlin olduğunu belirtmiştik: İhtilâlin sebeblerini uzun bir tarihin içinde arar.

İhtilâl bahsine girişte, kraliyet Fransası'ndaki mâlî müzayaka üzerinde durur (VI, 228). Burada *Turgot*'nun aldığı tedbirleri överek, onun azlinin kraliyetin bir hatası olduğunu belirtir (s. 240). Cevdet Paşa, ihtilâl için kraliyetin basiretsiz ve dar görüşlü, bunaltıcı idaresini birinci derecede suçlu görmektedir. İhtilâli hazırlayan nazariyata da eğilir; "*Voltaire* istihza ile din ve devlete saldırır, akaid ve efkâr-ı atikayı itibardan düşürür, *Rousseau* nâm müellif de gâyet münşîyane olarak telif ettiği kitablarda devlet ve dinin ve mezhebin ahvâl-i esasiyesinden bahseder" der. Devamla; "Fransa yasaklardan bunaldığından hemen bunların peşinden sürüklendiler. Bu grubun dışında kalan geniş bir kitle de eski hükema-yı

kelbiyyunun (yani M.Ö. V. asırdaki filozof Antistenes'in taraftarları, cynique'leri takip edenleri kastediyor) takipçisi olanları izlediler ve zevk u sefaya saptılar, ihtilâl öncesinde bir ahlâkî buhran doğdu", der. Cevdet Paşa muhtemelen *Rousseau*'yu esaslı bir surette tetkik etmemiştir. Sözünü ettiği ahvâl ve esâsîyenin (!) ne olduğunu da pek ele almıyor. Yoksa onun, *Rousseau* konusunda hayli enteresan şerhler düşmesi ve nakiller yapması beklenirdi. Ama Cevdet Paşa'nın *Montesquieu* hakkında değişik bir değerlendirmesi vardır. Ondan, hukuk ve adalet fikrinin tekâmülünü tetkik eden müellif olarak söz ediyor. Britanya parlamentarizmine ve rejimin evrimine olan taraftarlığı bu üç düşünür hakkındaki değerlendirmesinde de açıkça görülüyor. Voltaire ve Rousseau için sarfettiği sözlerden, Montesquieu'yü müstağni tutmaktadır, çünkü sonuncusunun rejim modelleri de esas itibariyle Britanya modelinden mülhemdir. (Montesquieu parlamentarist ve kuvvetler ayırımını esas alan bir meşrutî monarşiyi mütekâmil rejim olarak değerlendirir). Nitekim Cevdet Paşa, Amerikan ihtilâli için de olumsuz bir değerlendirme yapmaz ve soğukkanlı bir uslûpla olayları nakleder.

Fransız İhtilâli'nin cereyanı, Cevdet Paşa tarafından kan ve terör dolu olaylar bütünü olarak nakledilir. Selamet-i umumiye'nin ve *Robespierre*'in vahşetini, özellikle Lyon Şehri katliamını ele alır; "Jakobenlerin katl-i nüfus ve sair muamelât-ı vahşiyâne ile beraber halkın ahlâkını ve aklını dahi öldürmeye kalkışıp, mekteb kapatıp, cemiyet-i ilmiyyeleri ilga ve eski Fransa'dan bir eser kalmamak üzere kraliyet ve diyanet ve asalete dair bi'l-cümle usûl ve rüsûmun ilgası, dinî usûl ve ibâdâtın ilgası, din-i İsevî yerine din-i aklî getirme gayreti ve Pariste büyük kiliseden papazların tard ve yerlerine oyuncu ve mızıkacı koydukları, mihrabda yarı çıplak bir kadına tapınıldığı ve bu işin eyaletlerde de tekrarlandığı ve takvimin değiştirildiği"ni naklediyor. Bu gibi tasvirlerle de

Cevdet Paşa'nın ihtilâli hoş karşılamayan bir tutumda olduğu anlaşılıyor (VI, 124 vd). Cevdet Paşa, Fransa İhtilâli'ni takibeden savaşlarda, Fransızların gösterdiği cesaret ve vatan müdafaasını ise (VI, 125); Fransız halkının vatanperverliği ve ihtilâl etrafında birleşmesinden çok, müttefikler arasındaki rekabet ve nifaka ve eşgüdümsüzlüğe bağlıyor. Bu arada Fransa sefaretinin ve Fransızlar'ın İstanbul'daki garabetinden ve diğer diplomatların ve ecnebilerin şikâyetlerinden de söz etmeyi ihmâl etmiyor. Hatta birgün Avusturya baştercümanı Reisülküttab Raşid Efendi'ye; Beyoğlunda, Fransız diplomat ve tüccarlarının ihtilâl kokardlarıyla dolaştığını ve bunun men edilmesini rica etmiş; Raşid Efendi ise: "Behey dostum, Devlet-i Aliyye'de ecnebiler misafirdir. İster kokard takarlar, ister başlarında üzüm küfesiyle gezerler" diye cevap vermiş (VI, 118 vd.).

Cevdet Paşa, *Küçük Kaynarca*'dan yani Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan yediği ilk önemli darbeden itibaren, bu devletin tarihini yazmakla görevliydi. Şüphesiz sadece görev duygusundan değil, ama münhasıran XIX. yüzyılın bir münevveri olarak, Rusya Devleti'nin kuvvetlenmesi ve Osmanlı Devleti'nin onun karşısında gerilemesinin, Cevdet Paşa'nın zihnini meşgul ettiğini, eserinin her faslında açıkça görüyoruz. Hatta Kırım, Kazan ve Ejderhan hanlıklarının tarihine yoğun ilgisinin sebebi de budur.

Rusya tarihi ile ilgili bahse şöyle başlar: "Rusyalu ki fi'l-asl kavi ve şöhretli bir devlet değilken, elhaletü hazihi kürre-i arzın dokuz parçasından bir parçasına mâlik olmuş bir heyet-i cesîmdir. Bu heyet-i cesîmin müessisi salifü'z-zikr *Büyük Petro*'dur" (I, 241). Evvelki müverrihlerin aksine *Deli* değil *Büyük* Petro lâkabını kullanıyor. Cevdet Paşa'nın Rusya tarihi konusunda muhtemelen Türkçe tercüme veya telif eserlerden de istifade etmiş olması mümkündür. Çünkü bu

sıralarda çıkan müellif veya mütercimi belirsiz bir "Büyük Petro Tarihi" vardı.[2] O, Rusya'nın kuvvetlenmesini ön planda Kazan ve Ejderhan hanlıklarının ortadan kaldırılması ve buna göz yumulmasına bağlamaktadır. Cevdet Paşa, bir de Büyük Petro'nun vasiyetnâmesi üzerinde durur. Aslında böyle bir metin Petro'ya ait değildir ve kızı *Yelizarveta*'nın çariçeliği zamanında kaleme alınıp ortaya bir düstur halinde konmuştur. Cevdet Paşa bu konudaki itirazı bildiği halde, vasiyatnâmeyi ısrarla Petro'ya maletmekte (I, 244) ve kitabın ekler kısmına bu metni de dercetmektedir. (s. 354-55).

Viyana sefiri Sadullah Paşa'ya yazdığı mektupta, Cevdet Paşa *Büyük Petro* ve *II. Sultan Mahmud* dönemi reformlarının mukayesesini yapıyor. Onun hukuk ve idarî müesseseler tarihi alanındaki bilgi ve sezgisini şu tahlilinde gözlememek kâbil değildir: Strelitzler Rusya'nın sırtında bir ur idiler. Kaldırılmaları ordunun ıslahını hazırladı. Oysa yeniçeri, Devlet-i Aliyye'nin yüreğinde seretan (kanser) idi, kaldırılmasiyle bir yığın müessese yıkılıp, yeniden kurulup düzeltilmeleri icap etti. Cevdet Paşa bu ifade ile klasik devir Osmanlı idarî bünyesinin değiştirilmesindeki zorluklara işaret ediyor. İlâve ediyor; Petro'nun Avrupa'yı gezip, fiilen herşeyi tetkik ettiğini, oysa bir Osmanlı hükümdarının bunu yapamıyacağını ve nümuneleri yakından göremeyeceğini, herşeyi kendinin düşünmesi ve denemesi gerektiğini (kastettiği II. Mahmud'dur) belirtiyor. Rus ve Osmanlı reformlarının cereyan tarzı için şu hükmü veriyor; İngiltere'de inkılâb zadegânın zorlaması ve halkı yanına alması ile, Fransa'da ise halkın krala karşı ayaklanması ve ihtilâl ile oldu. Rusya ve Osmanlı'da ise inkılâp taraf-ı saltanat-ı seniyyedendir.[3]

2- *Büyük Petro Tarihi*, İstanbul, 1270 (1853-54).

3- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (yayınlayan C. Baysun) IV, Ankara 1967, 217-219.

Cevdet Paşa tabiî bir tekâmüle ve müesseselerin bu tekâmül içinde değişimine taraftardır. "İslâm devletinin anayasası şeriatdır" derken, şeriatin ne olduğunu ve yorumunu nasıl yaptığını da gözönüne almak gerekir. Maamafih bu ayırımı onun, Avrupa ve Ortadoğu cemiyetlerinin tarihî ve içtimaî bünyesini tefrikte kullandığı bir kıstasdır.

Cevdet Paşa'dan önce Osmanlı müverrihleri arasında Avrupa ve Dünya tarihine değinenlerin bulunduğunu belirtmiştik. Gerek bu nevi eserler, gerekse onun zamanında Avrupa'dan tarih ve iktisat gibi disiplinlere dair yapılan tercümeler, Cevdet Paşa'nın kullandığı mehazlar konusunda bizi aydınlatmaya yardım edebilir. Bildiğimiz ilk tercüme *Feridun Bey* tarafından yaptırılmıştır, menkıbevî hükümdar *Faramund*'tan 1560'lara kadar gelen Fransa tarihidir. Meçhûlümüz olan bazı kaynaklardan yaptırılmıştır. Fazla kopyası olmayan bu yazmanın mütercimleri *Hasan bin Hamza* ve *Ali bin Sinan*'dır. Gene 1650'lerde *İbrahim Mülhemî* Romalılar ve Franklar hakkında bir tarih çevirmiştir. Ünlü *Kâtib Çelebi* ise, *Johann Cario*'nun Frank kroniğini (1548 tarihli) ve *Chalcondyles*'i Türkçe'ye çevirmiştir. *Hezarfenn Hüseyin* Efendi ise, şüphesiz Avrupalılar'ın da tanıdığı bir dünya tarihçisidir. Muhtelif dillerdeki eserlerden oluşan kitaplığı, İstanbul'a gelen ecnebilerin de dikkatini çekmiş ve *Ferdinand Marsigli, Antoine Galland* gibileri bilgisinden hayranlıkla bahsetmişlerdir.[4] Hüseyin Efendi, Latince ve Yunanca da biliyordu ve yazdığı tarih bizde, Eski Yunan, Roma ve Bizans'tan bahseden ilk tarih kitabıdır. 1691'de öldü, muhtemelen *Dimitri Cantimir* ve *Petit del Croix* gibi orientalistleri de tanıdı. *Tenkih-i Tevarih-i Mülûk*'de Amerika'nın keşfi, Çin, Filipinler vs. de yer alır. Burada Avrupa kaynakları kadar Kâtip Çelebi'nin Atlası (Cihannümâ) da kullanılmıştır.

4- Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, (çev. C. Üçok), Ankara s. 252 vd.

Bernard Lewis ve bazılarının (bu sonuncu *Muslim Discovery of Europe* adlı eseriyle kastediliyor) ihmâl ettiği *Peçuylu* da vakanüvisler arasında Avrupa tarihini yer yer anlatan biri olarak tanınır. *Peçuylu* Almanca ve Macarca bilmekteydi ve *İstvanfy* gibi Macar tarihçilerden de istifade etmişdir. Hatta bu sonuncusundan, Birinci Viyana kuşatmasını tasvir etmekte yararlandığı da görülüyor.[5] Peçuylu, iktisadî ve kültürel meselelere kadar eğilir. Gene *Naima* da, ta Haçlı Seferleri'ne kadar değinir ve tarihinde yer yer Haçlı-İslâm "dichotomiesi" (kutuplaşması) etrafında meseleleri mütalaa eder. 1722 de *Temaşvarlı Osman Ağa*'nın Avusturya tarihini 800'lerden 1660 tarihine kadar ele alıp yazdığı biliniyor. *Temaşvarlı Osman*, kaldığı ülkeye bu açıdan ilgi duyan bir tarihçidir.

Cevdet Paşa devrinde, Avrupa iktisadî tarihine ve iktisadî strüktürüne ilişkin risâleler de kaleme alınmış ve hatta basılmıştı. 1830'larda isimsiz bir yazarın "Tedbir-i umrân-ı mülkî" adlı yazması Avrupa merkeziyetçi devletlerinde ekonomi politiğe, değinir. Gene 1849'da *Serandi Bey*'in bir risalesi buna örnek gösterilebilir.[6] Cevdet *Paşa Tarih*'ini kaleme aldığı sıralarda, Osmanlı idareci ve münevverleri Avrupa tarihine ilgi duyuyordu. Hatta daha çok Avrupa tarihlerinde Osmanlı tarihinin nasıl ele alındığı yoğun alâka konusuydu ve yabancı müelliflerin teşvik edildiği de görülüyordu. Meselâ Viyana'daki Fransa sefirinin yeğeni *de Bumon*(?)un kaleme aldığı dört ciltlik Avrupa tarihi, münderecatı dolayısıyle *Sultan Abdülmecid*'e sunuluyor ve Osmanlı tarihini müspet olarak ele aldığı mazbatada belirtiliyor, taltifi isteniyor.[7] Cevdet

---

5- Markus Köhbach "Die osmanische Fassung von İstvanfy's Bercht überdie erste Belagerung Wiens 1529 in der Chronik des İbrahim Peçevi" *die erste Türkenbelagerung*, Wien 1979, s.93-106.

6- İ. Ortaylı, "Osmanlılar'da ilk telif iktisat elyazması" *Yapıt*, 1983/1, s. 37 vd. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde-i Meclis-i Vâlâ*, sene 1265, nr. 3865.

7- BOA, *İrâde-Hariciye*, sene 1266, nr. 2893.

Paşa'nın bütün bunlara rağmen hangi Avrupa kaynaklarını okuduğu bütünüyle hâlledilecek bir mesele gibi görünmüyor. Esas olan onun kavrayış ve okuyucuya kavratışındaki, üslûp ve mantığındaki sağlamlıktır.

Bugün Türk tarihçileri Cevdet Paşa'yı Avrupa tarihi konusunda bir ölçüde geçmiştir. Tarihçilerimiz ilgili konularda Avrupa literatürünü, Avrupa arşivlerini kullanmaktadırlar. Ancak bu ilginin, sadece Türk tarihine, Osmanlı-Avrupa münasebetlerine veya münhasıran Osmanlı sistemiyle ilgili bilgi kaynaklarına yöneldiğini belirtmek gerekir. Oysa ki Türk tarih yazıcılığı artık, Avrupa ve Dünya tarihini de müstakilen ve uzman olarak incelemek, bir başka tabirle dünyaya açılmak dönemine gelmiştir. Türkiye'de yakın zamanda bizantinistler, slavistler, Avrupa'nın muhtelif şubeleriyle; İtalya, Fransa, Almanya, İngiltere tarihiyle uğraşan uzmanlar olmadıkça; tarih eğitimimizin, hatta tarih tetkiklerimizin yeni yorumlara, yeni alanlara yönelmesi güçtür. Bugünkü durumda Avrupa ve dünya tarihçiliğinin bizde, Cevdet Paşa'dan beri 150 senedir önemli ve kayda değer aşamalar yaptığını söylemek henüz güçtür. ❑

Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri *

Tanzimat asrı; gerek diplomatika, yani vesikaların kaleme alınış biçimi, gerekse bununla ilgili olarak bürokratik işlemlerin süreç ve usûlü bakımından kayda değer bir dönemdir. Bu kayda değerlik herşeyden önce bürokratik büyüme ve modernleşme asrının esas vechelerini tetkik ve kavrama lüzumundan ileri gelmektedir. Buna rağmen Tanzimat dönemi Osmanlı paleografisi (ki kaligrafide sadelik ve standartlık döneminin paleografisidir) ve hele diplomatikası, meseleyi aydınlatan müstakil tetkikler şöyle dursun, küçük monografilere bile konu olmamıştır. 15-17. asırların Osmanlı diplomatikası ve paleografisi belki yarattığı problemler açısından, Osmanlı tetkikleri arasında daha geniş ölçüde yer tuttuğu hâlde, modernleşen Osmanlı bürokrasisinin işlemleri, yazışmaların kaleme alınışındaki kompozisyon ve yazışma dili henüz bu ölçüde bir ilgiyi çekmemiştir. Dolayısiyle şimdiki

---

* *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi yayınları, İstanbul, 1986, ss. 153-168.

teşebbüsümüz, sadece tenkit ve ilâveleri bekleyen mütevazı bir teşebbüs olarak görülmelidir.

Tanzimat asrı, bürokratik teşkilât ünitelerinde kadro ve işlem hacminin büyüdüğü, idarî-malî-askerî yönden merkeziyetçiliğin arttığı bir dönemdir. 1840'lı yıllarda bile merkezde ve taşra teşkilâtında, yeni teşkil edilen nezaret şubelerinde istihdam edilen memur sayısının arttığını, mevcutlarda bazen maliyenin müzayaka sebebiyle kadro indirimi istemesine rağmen, bu emrin zaruret dolayısiyle hemen hiç yerine getirilmediğini biliyoruz.[1] Diğer yandan kaleme çırak olma geleneğinin devam etmesine rağmen, Tanzimatın ilk dönemlerinden itibaren kurulan mekteblerde okuyanların, yaşça yetişkin gençler olarak bürokraside istihdamı gibi modern bir kadrolaşma sisteminin hakim olmaya başladığı görülecektir. İşlem sayısının artması, kadroların büyümesi ve yeni gelenlerin kalemde değil, daha çok okulda eğitim görmüş olmaları kaçınılmaz olarak bir sonucu da beraberinde getirmiştir; standart imlâ, yazı dili ve ifadede sadelik ve hızlı iş çıkarmaya yönelik bir telif usûlü. Çünkü artan iş hacmi ve memur ihtiyacına binaen artan kadrolar; artık ilk gençliğini güzel kaligrafi, (hüsn-ü hatt) orijinal üslûp ve her ofisin hazırladığı kayda göre divanî veya siyakat gibi öğrenimi zaman ve özel emek isteyen faaliyetlere ayıracak bir genç memur zümresinin var olmasına imkân vermemekteydi. Modern bürokrasilerde edebî ve sanatlı ifade, sanat örneği yazılar değil, bol iş çıkaracak bir kalem gücü, yazışmalarda açık, anlaşılır bir ifade ve üslûp istenmektedir. Bu gibi bir gelişme sadece Tanzimat devri Osmanlı bürokrasisine özgü değildir. Rusya ve Avusturya gibi 18. yüzyılın modernleşen bürokrasilerinde de aynı tip gelişmeler görülmüştür. Devrin devlet ve fikir adam-

1- İ. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler*, TODAİE, Ankara, 1974, s.5.

larının eserlerinde de yazı dilinin sadeleşmesini, standart açık üslûb ve ifadenin kullanılmasını tavsiye eden bu gibi ifadeleri görmek mümkündür. Böyle bir ifadeyi *Âkif Paşa*'nın "Tabsıra"sında, rakibi olan Pertev Paşa'nın gençliğinde tercüme kalemindeki yazışmalarda gösterdiği zaafı tasvir eden şu ifadesinde görürüz: "Güya hiyel-i nurda kitabeti bilir gibi ise de, odada bulunduğumuz hengâmda reis-i esbak Cânib Efendi 'müksirdir' deyu tahriratını beğenmez idi. Fakat giderek maiyyetlerinde bulunduğu zevat bunun uzun uzun müsveddatını gördükçe karaltısından ürküp tashih ve tenkîh bida'a-i iktidarları olmadığından zihn-i hame-i hod- pesendanesine her ne gelir ise yazmakta serbest olmağla tamam -katib-i mayerid- olmuşdu".[2]

Özlü, açık ifade ve açık bir imlâya duyulan ihtiyaç, yazışmaların dilini ve hatta kaligrafiyi de etkileyecektir. Merkeziyetçi yönetim demek, merkezî hükümetin yazılarının ülkenin ücra köşelerinde okunup anlaşılması ve asıl önemlisi bu en ücra köşedeki ofislerin her türlü kayıt ve işleminin taşrada daha üst mercide ve hatta başkentdeki ofislerde kontrolü ve takip edilmesi demektir. Meselâ siyakatla kaleme alınan bir malî vesikadaki coğrafî mekân isimlerinin, hatta şahıs isimlerinin böylesine yatayına ve dikeyine genişlemiş bir bürokratik ortamda okuma ve kontrol güçlükleri yaratacağı ve terkedileceği açıktır. Arşivlerimizde, merkeziyetçi bir vetireden geçen devlet bürokrasisi kayıtlarının bu vakıaya paralel bir kayıt sistemine yazı ve ifade değişimine uğradığı görülmektedir. Tanzimat 'bürokrasisi umumiyetle nesih dediğimiz hatt çeşidini tercih etmektedir. Bununla birlikte, özel olarak ferman ve beratlarda da divanî yazının kullanılması dolayısiyle, genç memurların bu yazı çeşidini de bilmeleri önemli bir vasıfdı. Nitekim özellikle büyük şehirlerdeki orta derece-

---

2- *Tabsıra-i Âkif Paşa,* Konstantiniye, 1300, 4. def'a s. 76-77.

li okullarda divanî yazının öğretilen yazı çeşidi olduğunu, *Tarîk* gazetesindeki 7 Ağustos 1886 tarihli bir ilânda "Dersaadet rüşdîye mekteblerinde divanî ve rık'a talim ettirecek birkaç muallim istihdamı için müsabaka açılmasından" anlayabiliriz. Gene imkân bulundukça rüşdîyelerde sülüs yazı hocaları da istihdam edilip öğretiliyordu.[3]

19. yüzyıl tarihimize ait zengin ve klâsik dönemden mahiyet ve tasnifçe farklı vesikaları burada zikre ne imkân vardır, ne de yeridir. Arşivimizde diplomatik ve paleografya açısından en zengin ve tipik örnekleri ihtiva eden kaynağın H. 1255/1310 tarihleri arasındaki *İrade*'ler tasnifi olduğunu belirtelim. İrade tasnifine giren belgeler, işlemin gereği olarak, en alt birimden yazılan yazıdan, veya tebaa-i Osmanîden kimselerin yazdığı arzuhalden başlayarak, merkez veya taşra teşkilâtında kaza ve livadan veya meselâ Şehremaneti'nden yazılan 'bir belgenin nezaretde veya *Meclis-i Vâlâ*'da nasıl müzakere edilip ne gibi karar verildiğini bildiren mazbata ve Sadaretin arz tezkiresiyle meselenin Mabeyn-i humayûna arzedilmesiyle alınan iradeyi de şerh olarak ihtiva eder (İrade hâmişi). Kısacası bir konudaki *irade* bazen bir hayli kabarık leffleriyle birlikte bulunmakta ve bize bütün bürokratik hiyerarşideki işlem ve süreç hakkında her yönden bilgi vermektedir. Böylece 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin kitabeti, titûlatür ve işlemler hakkında hiyerarşik kademelerde alınan kararlar bu zengin tasnifte izlenebilmektedir. İrade tasnifinin bizatihi kendisi de Osmanlı bürokrasisinin ihtisaslaşması hakkında yeterli fikir vermektedir. Bu belgelerde, kitabetin özelliği kadar, kullanılan kâğıt cinslerini bile öğrenmek mümkün olmaktadır.

3- Ayşe Şen, "100 Yıl Önce Basın" *Tarih ve Toplum,* Ağustos, 1986 s. 35; Başbakanlık Arşivi (BA), İrade-Dahiliye (İ-D), Nr 27010. (67a 1274).

Tanzimat Döneminde Dil ve Üslûp

Tetkike kolaylık ve imkân veren malzemenin bolluğuna rağmen, bugüne kadar hakkıyla incelenmeyen Tanzimat devri diplomatikası ve resmi yazışma edebiyatı; edebiyat tarihçilerimiz ve dilcilerimizin de ısrarla ihmâl ettikleri bir konudur. Konunun idare tarihimiz kadar kültür ve edebiyat tarihimiz açısından da öneminin olduğu açıktır. Bu konuya girerken ilk önce yazışma dili üzerinde o çağda kaleme alınan bazı basılı eserleri ele alalım. Bu eserler resmî yazışma kurallarını açıklayan ve bazı güzel yazı örnekleri veren eserlerdir. (H. 1259) 1843-44 yılında basılan Tanzimat dönemi başının ünlü devlet adamı *Âkif Paşa*'nın "Münşe'at"ı bu konuda önemli bir giriştir. O, özellikle resmî yazışma ve mektuplar için bir örnek olan bu münşeatı biraz da siyasî polemik için bir araya getirmiştir. Devrinde iki baskısı yapılan eserin, sağda solda el yazma kopyalarına da hâlen rastlanmaktadır. (Meselâ Kiel Üniv. Menzel Kolleksiyonu – M.S. ori/394) Akif Paşa'nın *Tabsıra*'daki fikirleri ve tasvirleri bu külliyat ile bir arada ele alınırsa, Tanzimat devri devlet adamlarının bürokrasi dili ve yazışmaların üslûbunu mütalâa eden yeni bir münevver zümresi olduğunu görürüz.[4] Devre ait yazışma ve nesir örnekleri ihtiva eden defter, yazma mecmualar, âdeta her eski ailenin muhallefatı içinde yer alır. Gene *Cevdet Paşa*'nın *Tezâkîr*'in 40. tezkiresinde kendi kaleminden, dilin sadeleşmesi üzerindeki fikirleri, ön planda bürokratik yazışmaların ıslahına yönelikdir. Cevdet Paşa, *Meclis-i Vâlâ ve Şura-yı Devlet*'deki memuriyeti sırasında bu konuya dikkat etmiş, bizzat kaleme aldığı sayısız lâyiha, nizamnâme ve mazbatada bu görüşlerini tatbik etmiş ve maiyyetine de tatbik et-

4- *Münşe'at-ı Âkif,* sene 1259, Cevdet Paşanın bu konudaki fikirleri için bkz. Ş. Turan "Cevdet Paşanın Kültür Tarihimizdeki Yeri" *Ahmed Cevdet Paşa Semineri,* İstanbul 1986 s. 18-20.

tirmiştir. Gene *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*'deki reisliği zamanında Tanzimat devrinin ünlü devlet adamlarından *Mehmed Sadık Rıfat Paşa*'nın bu konuda değerini muhafaza etmiş bir rehber eser verdiğini biliyoruz. Paşa'nın -H. 1275/ M. 1858-59- tarihli "Gülbin-i İnşa" adlı risalesi, elkab (titûlature) ile devlet adamlarına yazılacak yazı örneklerini ve anahtar ifadeleri ihtiva eden bir el kitabıdır.[5] Daha sonraki kuşak diyeceğimiz, Hamidiye dönemi devlet adamları arasında da bu gelenek devam etti. Trabzon ve Ankara valiliklerinde bulunan şaire Leyla Hanım'ın zevci *Sırrı Paşa,* iyi şair olmamakla beraber, inşa yani nesir alanında devrinin kuvvetli bir kalemiydi. Paşa, resmî yazışma edebiyatının güzel örneklerini vermiş, idare hayatında da maiyyetini bu yolda teşvik ve hatta zorlayarak, adeta bürokrasinin öğretmeni olmuştur. En güzel mektup ve nutuklarını 1886 (H. 1303) tarihinde "Mektubat" adlı eserinde toplayıp bastırmıştır. Gene aynı dönemin devlet adamlarından *Mahmud Celâleddin Paşa*'nın "Münşeat-ı Mahmud Celaleddin Paşa" adlı derlemesi de (H. 1312) 1895 tarihli olup, bu alanda kayda değer rehber kitaplardandır.[6] Resmî yazışma edebiyatımızın bu örnek derlemeleri dışında "Mebâniyü'l-İnşâ" Belâgat-ı Osmaniye" "Sefine-i Belâgat" ve "Talim-i Edebiyat" gibi Türkçe gramer kuralları ve yazma üslûbunu öğreten el kitaplarına değinmiyoruz.[7] Bunlar daha çok dilci ve edebiyatçıların tetkikine açıktır. Şu kadarını söyleyelim ki, Tanzimat adamı için edebiyat artık sadece şiirden ibaret olmayıp, hangi konuda olursa olsun güzel yazmaktır ve doğru, özlü bir nesir sanatıdır. Devlet yazışmalarında da bu tür bir nesir sanatının inkişaf ettirildiğini ve in-

5- Rıfat Paşa, *Gülbin-i İnşâ,* İstanbul, 1257, s. 52.

6- *Mektûbât-ı Sırrı Paşa,* İstanbul, 1303, *Münşea't-ı Mahmud Celâleddin Paşa,* Dersaâdet 1312.

7- Ahmed Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye,* İstanbul, 1326; Süleyman Paşa, *Mebaniyü'l-İnşa,* 2 cild, İstanbul 1289.

şa sanatının geçmiş yüzyıllara göre prestijinin ve öneminin arttığını söylemek mümkündür. Bu 19. yüzyıl münevverlerinin yeni bir boyutudur.

Vesikalarda izlediğimiz bürokratik işlem usûlüne göre, vilâyet kademesinin alt biriminden gelen arzuhâl veya mülkî amirin yazısı, vali-yi vilâyetin bir mazbatasıyla merkeze gönderildiğinde, mevzu'a göre ya Dahiliye Nazırı sadarete arzetmekte ve mütalâasını bildirmekte veya duruma göre Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de görüşülerek karar mazbata ile sadarete sunulmakta, sadaretin arz tezkiresiyle de Mabeyn-i hümayûna arzedilen mesele; aynı tezkire üzerine mabeynin yazdığı şerhle, (İrâde hamişi) irade-yi seniyye çıkmış olmaktadır. Tanzimat dönemi boyunca Meclis-i Vâlâ, görevleri son derecede yüklü veya alanı geniş bir kuruluştur. Davaların temyizi, memurların yargılanması, kararnâme ve nizamnâmelerin kaleme alınması gibi yarı teşriî görevler dışında; falan tekkenin iânesi, filan köy camiinin onarımı, gayr-i müslim cemaatlerin önemli iş ve meselelerinin çözümü, tayin-terfi, bütçe hazırlanması veya tartışılması önemli ve önemsiz bayındırlık görevleri ve hatta bazı yüksek memurların özel hayatlarının denetimi ve disiplin cezası verilmesi gibi işlemleri sayabiliriz. (Sonuncaya bir örnek; "Alâaddinpaşazade Celâl Bey'in, zevcesine eziyet ettiği gerekçesiyle te'dib'inin" kararlaştırılmasıdır.[8] Bu yüzden Meclis-i Vâlâ'nın işlemleri hiç değilse Tanzimat döneminin ilk yirmi yılı boyunca (Aslında bu devreyi Gülhane Fermanı'nın öncesinden alıyoruz) içtimaî, hukukî, kültürel ve idarî hayatımız bakımından en zengin vesikaları ihtiva etmektedir. Ali ve Fuat Paşalar zamanında ve ardından II. Abdülhamit döneminde, devlet ofislerinde ihtisaslaşmanın artmasıyla, irade tasnifi de yeni bölümlenmeler ve Osmanlı diplomatikası bakımından yeni özellikler arzetmektedir.

8- *BA, İrade-Meclis-i Vâlâ* (İ-MV) Nr. 42341.

İşlem Hızı

Bir arzuhâlin, taşra veya merkezde hiyerarşinin alt basamağındaki bir ofisin başladığı işin en yüksek makama kadar ulaşıp, menfi-müsbet bir neticeye bağlanmasının ne kadar zaman aldığı; daha başka bir deyişle ofislerin yazışmalarını yürütme ve karar alma sürecinin hızının ne olduğu sorusuna da cevap aramak gerekir. *Irade* tasnifindeki müstakil tomarların bazıları ele alınarak, örneklerle bu soruya cevap verilebilir. Alınan örneklerin genişliği ölçüsünde daha kesin tasnifler ve cevaplar elde edileceği tabiîdir. Meselâ Silistre Valisi Tosun Paşa'nın 27 Cemaziyelahır 1268 tarihinde (18 Nisan 1852) merkeze yazdığı ve Rumeli vilâyetlerinde vali ve memurların adam dövmek veya baskı yapmak gibi gayr-i kanunî bir tarz-ı idare izlediklerini ihbar eden tezkiresi 15 Receb'de *Meclis-i Vâlâ*'da görüşülüp karara bağlanmış ve 27 Receb'de bu işlemi meneden umum Rumeli vilâyetlerine hitaben, genelge mahiyetinde bir irade-i seniyye çıkmıştır. Paşa'nın tezkiresiyle iradenin tarihi arasındaki süre bir aydır.[9] Bir başka tipik örnek Bab-ı âli tercümanlarından Sahhak Ebro Bey'in bir gazete çıkarmak için yaptığı müracaattır. Meclis-i Vâlâ'nın bu konudaki görüşünü ihtiva eden mazbata 29 Receb 1267 tarihlidir (30 Mayıs 1851). Sadaretin arz tezkiresi ise, 4 Receb 1268 ve irade-i seniyyenin tarihi 5 Receb'dir. Aşağı yukarı bir yıl süren izin muamelesi, gazete çıkarma konusunda Bab-ı âli'nin genel hassasiyetiyle ilgili bir durumdur.[10] Buna karşılık, ülkenin şu veya bu köşesinde bulunan meskûkât veya âsâr-ı attîka'dan merkezin haberdar edilmesi, bulunanın hazineye alınması ve bulanlara hisse verilmesi (üçte bir) gibi bir muamele genellikle sayısız örneklerden anlaşıldığı üzere bir ay zarfında hatta bazen onbeş günde sonuçlan-

9- *İ-MV*, Nr, 5340.
10- *İ-MV*, Nr, 8257.

maktadır.[11] Gene maarife ilişkin uygulamalarda da bir sürat göze çarpıyor. Darülmu'allîmin talebesinin imtihanla alınması ve başarısızların süratle ayıklanıp okuldan alınmalarına ve münasip işlere yerleştirilmelerine dair bir karar, o yılki programın uygulanabilmesine bina'en, 9 Safer 1267 tarihinde Meclis-i Maarif-i Umumiye'de görüşülmüş ve mazbata Meclis-i Vâlâ'da 22 Safer 1267 de (27 Aralık 1850) karara bağlanarak 28 Safer'de de irade-i seniyye çıkmıştır. İşlem 20 gün içinde tamamlanmıştır.[12]

Telgraf ile görülen bazı acil işler dışında, bir yerdeki huzursuzluk veya çekişme gibi konular da çabuk çözüme veya karara bağlanmaktaydı. Meselâ Sarmı Nahiyesi halkının vergi vermemek için direndikleri, Vali Paşa hazretleri tarafından 2 Cemaziyelevvel 1267 (5 Mart 1851) de rapor edilmiş ve karşı tedbiri içeren irade ayın 9'unda bir hafta içinde çıkmıştır.[13] Bu gibi acilen karara bağlanan işlemler dışında, cârî muamelelerin de fazla gecikmediği görülüyor. Kararın geciktiği konular umumî politikaya ait meselelerdir. Meselâ Ticaret Nazırının "ıslah-ı sanayî" raporlarından biri 2 Safer 1266 (18 Aralık 1849) tarihini taşıyor. İlgili Meclis-i Vâlâ mazbatası ise 21 Receb 1266 (2 Haziran 1850) tarihini taşımaktadır.[14] Yani raporun görüşülüp tasdiki ve sadarete arzı altı ay sürmüştür. Buna karşılık başkent halkının veya taşradaki ahalinin şikâyetlerinin çabuk görüşülüp karara bağlandığını söyleyebiliriz. 16 Muharrem 1267 (21 Kasım 1850) tarihli bir mazbata, Göksu'da şarlatan bir şeyh hakkındaki Zabtiye Nezareti tarafından derhal derdest edilmesi hükmüne vararak, semt hal-

11- *İ-MV,* Nr. 8023.
12-*İ-MV,* Nr. 6008.
13- *İrade Dahiliye,* (İ-D) Nr. 14616.
14- *İ-MV,* 21 B 1266/Nr. 5050.

kının şikâyetini karara bağlıyor.[15] Bu gibi dilekçeler, saçma konuları ihtiva etseler dahi, ciddiyetle ve çabukça görüşülürlerdi.

1850 yılında Rumeli vilâyetleri bir olayla çalkalandı. Gûya bir Rum kadını ve meczup bir çocuk rüya görmüşler ve Meryem Ana kendilerine Yahudiler'den alışveriş etmemelerini, yıkık manastırları onarmalarını tenbih etmiş. Tırhala, Selânik, Yanya'dan dilekçeler yağmağa başlamış ve konu süratle karara ve çözüme bağlanmıştır. Yine bunun gibi, gayr-i müslim cemaatlerle ilgili kritik meselelerde de süratli bir yazışma, karar alma ve uygulama mekanizması göze çarpmaktadır. Bursa'da Türkmenköy Ermenileri'nin Fransız propagandası sonucu katolisizme girmeleri, Ermeni Patriği'nin 16 Rebi'ülahır 1268 (8 Şubat 1852) tarihli bir tezkiresiyle şikâyetine sebep olmuş; konunun teftişine derhal karar verilmiş ve sadaretin arz tezkiresi üzerine irade-i seniyye ile Babıâli Tercüme Odası'ndan Enis Bey'in bölgeye müfettiş olarak gönderilmesi emredilmiştir.[16] Bütün bu işlemler patriğin şikâyetinden itibaren bir ay bile geçmeden tamamlanmıştır. Bundan başka sağlık ve karantina tedbirlerine ilişkin muamelât da hızlı yürüyordu. Edirne Vilâyeti'ndeki çocuklara salgına karşı çiçek aşısı yaptırılması için, Vali Mehmed Esat Paşa'nın Cemaziyelevvel 1268 (25 Şubat 1852) tarihli tezkiresi, Dahiliye Nazırı ve Sadrazam ve Mabeyn-i hümayun çizgisini izleyerek, 18 Cemaziyelevvel'de yani 15 gün içinde sonuca ulaşmıştır.[17] Hükûmet merkezindeki ofisler arasındaki yazışmalar mesafe yokluğu dolayısıyla da daha hızlı yürümekte, hele Meclis-i Vâlâ'da görüşülmeden nezaretlerden bitecek işler daha çabuk karara bağlanmaktadır. Maliyedeki tıkanmalar

15- *İ-M V,* 16 Muharrem 1267 Nr. 5733 ve İrade-Hariciye, (İ-H) Nr. 3902.

16- *İ-H,* Nr. 4433.

17- BA *İrade-Dahiliye,* 4 Ca 1268 ve 18 Ca 1268, Nr. 15861.

ise, merkeziyetçi malî sistemi kurmak gibi zor bir safhadan geçen 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisi için kaçınılmaz ve normal aksamalar sayılmalıdır. Maamafih bürokrasinin işlem hızı ve muamelât sürecini anlamak için bu gibi yüzlerle örneğin dökümünün ve tasnifinin yapılmasının gerektiği açıktır.

Vesikaların Muhteva Analizi

Tanzimat dönemi yazışmalarında; elkab (titulature) yazının kaleme alınış planı, tarihleme ve tasnif, nihayet kaligrafi, dil, üslûp ve kullanılan malzeme açısından yapılacak incelemelerin hem güçlüğü hem de kolaylığı vardır. Klâsik devir Osmanlı bürokratik geleneği bir ölçüde sürmekle beraber; yeni bir yazışma dili, üslûbu, tasnifleme ve yazı plânı, muamelât ve kayıt sisteminin söz konusu olması, malzemenin zenginlik ve çeşitliliği tasnif ve genellemeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte gene malzemenin çokluğu da daha sıhhatli mukayeseler yapma ve genellemelerde bulunmaya imkân vermektedir.

II. Mahmud devrinde örneği daha önce adeta Büyük Petro Rusyası'nda görüldüğü biçimde, memuriyet dereceleri tespit edilmiş; ilmiyye, askeriyye ve mülkiyye silkinde müşabih rütbeler ve bunların unvan ve yazışmalardaki hitap biçimleri belirlenmiştir. Bu standart elkab (titulature) ın daha sonraları devlet teşkilâtındaki yeni düzenleme ve genişlemelerle bazı ilâveler aldığı biliniyor. Tespit edilen standart elkab ve hitaba rağmen, Tanzimat'ın ilk dönemindeki yazışmalarda, makamın anonimliği pek gözönüne alınmadan ast ve üst veya eşit rütbedekiler arasında kalem şakirdliği geleneğine dayanan bir şahsîleştirmeyle; "karındaşım, oğlum, efendim" gibi hitapların eklendiği görülmektedir. Meselâ, 23 Safer 1256 (26 Nisan 1840) tarihli arz tezkiresinde, sadaretten mabeyn başkitabetine hitap biçimi "saadetlû mekremetlû, mü-

rüvvetlû karındaş-ı a'azzu ekremim, mîr-i muhterem hazretleri" şeklindedir.[18] Gene 4 Şevval 1256 (29 Kasım 1841) tarihli arz tezkiresinde "seniyyü'l-himema, kerimi'ş-şîma, devletlû, inâyetlû, âtufetlû, oğlum, efendim hazretleri" gibi bir hitap görülür.[19] Henüz anonimleşen ilişkilerin kurulmakta olduğu bir bürokraside, tespit edilen elkab ve hitab biçimlerine rağmen; kalem akranlığı, yaş ve kıdem sırası, mazideki üstadlık-şakirdlik gibi kalıntıların bir geleneğin devamı olarak kendini öne çıkardığı görülür. Fakat kısa zaman sonra bu tür hitabetin kalktığı görülecektir. Genelde sadaret, mabeyne "atûfetlu efendim hazretleri" gibi bir hitapla yazar. Tanzimat bürokrasisi elkabda makamın şahsîliğini gözönünde tutma ve üslûpda edebiyat endişesini kısa zamanda terketmiş, makama bağlı standart anonim titülatür kullanmağa başlamıştır. Hükümdarın elkabı onun verdiği ferman ve hatt-ı hümayunlarda, beratlarda geleneğe sadık olarak devam etmektedir; ancak makam-ı hilâfet daha kuvvetle belirtilmektedir. Yazışmalarda hükümdar için kullanılan elkabı ele alalım; *Cenab-ı cihandarî, hazret-i cihandarî,* gibi elkap yanında irade-yi seniyyeye arzedilen evrakda standart ifade; "her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i şehinşâhî şerefsünuh buyrulur ise..." şeklindedir. Yapılan veya yapılacak her iş veya olumlu vaziyet ifade edilmeden önce: "sâye-i şevket-vâye-i hazret-i pâdişahî" deyimi yer alır. Yazışmanın konusu eğitime ve kültüre ilişkin ise hükümdardan; "sâye-i maarif-vâye-i hazret-i pâdişahî" adliyeye veya yeni bir nizamın vaz'ına ilişkinse "sâye-i ma'dalet-vâye-i cenab-ı cihandârî..." veya güvenliğe, isyan bastırmaya ait konularsa "sâye-ı asayiş-vâye-i... hazret-i mülûkâne..." veya bir cemaate bir hak, imtiyaz veya izin veriliyor veya birinin maaş ve rütbesi arttırılıyor veya maaş, bağ-

18- BA *Cevdet Belediye* Nr. 16602. Bk. Belge I, üstü çizili ibare.
19- BA *İrade-Dahiliye,* Nr. 397. Bk. Belge II,üstü çizili ibare.

lanıyorsa, "sâye-i ihsan-vâye-i cenâb-ı tac-dârî" gibi uygun deyimler kullanılarak hükümdar zikredilmiş olur. Bazı vakit hilâfet unvanının belirtilmesi için hükümdar "zat-ı kudsiyet-i tacdârî" diye zikredilir. Mabeyne yazılan arz tezkirelerinde sadrazamın yukarda zikredilen hürmetkâr elkap ile mabeyn başkitabetine hitap etmesi, hükümdar evine olan saygıdan dolayıdır. Yoksa irade çıkınca mabeyn tarafından tezkireye düşülen şerh, bütün astların üstlere hitabı gibi "ma'ruz-u çaker-i kemîneleridir ki.." ifadesiyle başlar. Bu iradenin şerhi (hamişi); "reside-i dest-i tazîm olan, işbu tezkire-i seniye-i âsafâneleri, manzur-u âli-i hazret-i şahane buyurulmuş..." gibi bir ifade ile başlar. İradenin çıkışı (sadrı) için kullanılan başka bir ifadede de sadrazamın elkabı şöyledir: "ziver-i dest-i izaz olan işbu tezkîre-i samiyye-i hidîvâneleriyle zikrolunan mazbata manzûr-u ma'âlî-mevfur-u hazret-i padişahî buyurulmuş..." burada "asafâne" yerine "hidivâne" deyimi kullanılıyor.[20]

Tanzimat devrinde Avrupa hükümdarlarının hepsine, birbiri ardından "padişah" ünvanıyla yazılmaya, başlandı. 14 Receb 1266 (26 Mayıs 1850) da Sardunya kralına "unvân-ı padişâhî" takrir olunması ve 3 Safer 1266 (19 Aralık 1849) da da İspanya ve İsveç krallarına aynı unvanın takrir olunması irade-i seniyye ile kesinleşti.[21] Zaten İngiltere, Fransa kralları, Rusya Çarı, Avusturya İmparatoru, Prusya Kralı gibi eskiden muahede yapılan ülkelerin hükümdarları için "padişah" ünvanı kullanılagelmekteydi. İmtiyazlı beyliklerin başındaki yarı-bağımsız hükümdarlardan Mısır Hidivi için "hidivâne" tabiri, Sırp Prensi için de yazışmalarda "ekselans" değil "al-

20- BA *İ-M V*, 8 R 1282, Nr. 24164. Ek. Belge III, altı çizili ibare.

21- BA *İ-H* Nr. 2907 ve Nr. 3199; Kayseri Şeriyye Sicili Nr. 225, 14 Ra 1243 tarihli tereke tesbit hükmü.

tesse" tabirinin kullanılması ön planda Rusya sefaretinin iltimasıyle istenmiştir.[22] Prense Türk dili üzerine yazılırken "sadakatmizan bey" diye hitap edilirdi.

Astdan üste, örneğin nezaretler ve Meclis-i Vâlâ'dan sadarete "devletlû efendim" diye hitap edilir. Bu gibi mazbata ve tezkirelerde "maruz-u çaker-i kemineleridir ki" ifadesiyle mesele arzedilir. Sadrazam paşadan meselâ; "ne vechiyle emr-i irade-i seniyye-i vekâletpenâhilerî" titriyle söz edilir. Sadarete arz edilen mesele için *ulu'l-emr* değil fakat "*men lehü'l-emr*" diye irade ve karar beklenir. Yeni çıkan kanun ve nizamnâmelere, "tapu nizamnâme-i müstahseni" veya "usûl-ü mehasinî" gibi deyimlerle atıfta bulunulur. Tanzimat döneminden "Tanzimat-ı Hayriye" olarak sözedilir. Bu daha çok yazışmalarda Sultan Abdülmecid devri için kullanılan bir deyim olmuştur. Tanzimatda; vilâyetlerde valiler, mutasarrıf, kaymakam (müdir) sonraları memleket meclisleri azası, nazırlar, rüesa-yı ruhaniye, patrikhâne meclis azaları mühür kullanıyordu. Mühür kullananlar zamanla arttırıldı, hatta cemaat kocabaşıları ve muhtarlara da irade ile mühür verdirildi ve darbhânede hazırlattırılarak gönderildi. Bu sebeble mühür imza yerine kullanılrdı.[23]

Avrupa diplomasisinin tersine, Fransızca kaleme alınan Hariciye evrakında Hariciye nazırına "monseigneur" diye hitap edildiği görülür. Sadece hidiv ve sadrazamlara "son altesse" diye hitap edilmektedir. (menseigneur) hitabı kardinallere ve feodal dönemde de suzeraine beylere kullanılırdı. Bu terimin aristokratik rütbelerin olmadığı Osmanlı toplumunda standart bir kullanım için pratik bir buluş olduğunu belirtmek gerekir. Meselâ, Londra sefiri *Kostaki Efendi* Harici-

22- BA, *İ-H* Nr. 1152 (2 safer 1260).

23- İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 98 ve Cevdet-Dahiliye Nr. 10147.

ye nazırı *Fuat Efendi'ye* böyle hitap etmektedir (13 Janvier 1853 tarihli).[24] "Tanzimat başlarında, Avrupa bürokrasisindeki örnek izlenerek yüksek dereceli memurlara hâmili oldukları madalyalar ve nişan zikredilerek hitap edildiği de görülmektedir: "mülhakatiyle İzmir valisi olub, *Mecidiye nişan-ı zîyşânının birinci rütbesini haiz ve hâmil olan vezirim* Mehmed Reşid Paşa iclâlehuya ve rütbe-i sanîye sınıf-ı evvel mütemayizi eshabından eyalet-i merkume muhasebecisi.." veya "Kudüs-ü şerif sancağı mutasarrıfı olub, *Mecidiye nişan-ı zîyşanının ikinci rütbesini hâiz ve hâmil olan* Süreyya Paşa.." gibi ünvan ve elkap kullanılırdı.[25] Bundan sonra da gelenek sürmüştür: "Efâhim-i vükelâ-yı saltanat-ı seniyyemden İzmir Vilâyeti valisi olub, imtiyaz nişân-ı humâyûnu ve murassa Osmanî ve birinci rütbe Mecidî nişân-ı zîyşanlarını hâiz ve hâmil olan sadr-ı esbak Kâmil Paşa iclâlehuya..."

Memuriyet rütbelerine ve silkine göre, memurların elkabıyla zikredildiği görülür; "Maliye nazırı atufetlu efendi", "..valisi devletlû paşa hazretleri" gibi... İlmiyye için "faziletlu efendi hazretleri, "refetlu efendi" vs. gibi.. Bu rütbe ve ünvanlar; ilmiyye, askeriyye ve mülkiyye sınıfları için paralel bir biçimde tesbit edilmişti. Bu unvanların hepsi, hitap tarzları ast ve üst durumunda nasıl hitap edileceği nizamnâme gereğidir ve salnâmelerde de yer almıştır. Rütbe ve ünvanların bu şekilde yeniden tasnif ve belirlenmesi başarılı bir biçimde yürütülmüştür. Bu konuda resmî görüşün ne olduğunu da biliyoruz ki şöylece özetleyebiliriz: "Evâmir-i hükûmet bir merkezden her tarafa dağılmak için ve bu vesait dahi amiriyet ve memuriyetin derecatını ta'yin eden bir silsile-i tertib ihtiyac-ı katî gösterdiği için, kurun-u ahîre hükûmetle-

24- BA *İ-H.* Nr. 4632.

25- BA *Yahud ve Karai defteri* Nr. 18, s. 153 (1279-Evasıt-ı Şaban ve *aynı defter* s. 158 (25 Rebi'ü'l-evvel 1317).

rinde rütbe mes'elesi meydana çıkmış ve kurun-u vustadan sonra İspanya ve Fransa gibi bazı memâlik-i garbiyede ruhban takımı idare işlerini dahi istilâ eylediği ve meslek-i ruhbaniyetde ise zaten bir silsile-i merâtib bulunduğu gibi bir nev'i asâkir-i ruhhaniye hükmünde olan şövalyeler dahi rütbeli imtiyazlı bir sınıf-ı mahsus bulunduğu cihetle bu usûl o tarihlerde hidemat-ı mülkiyeye memur olanlara da ta'mim edilmiştir. Bu minvâl üzere Osmanlı Devleti'nde de rütbenin yeniçerilerin hudusiyle beraber zuhur ettiğini müteakiben mülkiyye'ye ve Sultan Süleyman-ı Kanuni devrinde ilmiyye'ye de intikal ettiğini" söylüyor. II. Mahmud devrinde bu alanda önemli bir reform başladı. 1248/1832 senesinde *kethüda bey, hazine-i âmîre defterdarı ve reis efendi ve mukata'at nazırı'na;* rütbe-i ulâ yani "saadetlu" ve *çavuşbaşı* ve *tersane* ve *tobhane eminleri*'ne rütbe-i saniye yani "izzetlû" ve *beylikçi* ve *mektûbî-i sadâret ve âmedî-i dîvân-ı humayun*'a ise rütbe-i salîse yani "re'fetlu" ve rütbe-i rabîe ile hamise sahiplerine ise "fütüvvetlu" gibi ünvan ve elkap verildi. Fakat daha Tanzimat dönemine girerken başta saydığımız bu dört memuriyetin ofisleri genişletilip nezaretler hâline getirilince; efendilikle yad olunmak üzere rütbeleri müşirlik ve vezarete yükseltilmiş, ilk üçü nazır olarak zikredilmişlerdir. 1261/1845'de ise rütbe-i bâlâ "atufetlu" unvaniyle ihdas edildi.[26] Elkap ve ünvan bilinmeyen bir husus olmadığından burada uzun boylu ele alacak değiliz. Özetle üzerinde durmak istediğimiz şudur; Sultan Mahmud devrinde, sade bir biçimde beş sınıf üzere ihdas edilen rütbe ve elkap, bürokrasideki büyüme, ofislerin genişlemesiyle, hiyerarşide doğan değişikliklerle bu karakterini kuşkusuz muhafaza edemezdi ve Sultan Abdülaziz dönemi başlayıncaya kadar ofisler ve memur sayısı ve hiyerarşik düzenleme bir arada değişti ve rütbe ve elkap sayı-

26- *Cebel-i Lübnan Salnâmesi*, s. 58-60.

sında artış oldu. İlmiyye-mülkiyye ve askeriyyedeki derecelere paralel bir biçimde, yazışmalardaki unvan ve hitabet ast ve üst için kesin bir şekilde tesbit edildi. Bu listelerin Devlet salnâmelerinde de yer aldığını ve titizlikle uyulduğunu söylemek mümkündür. Tanzimatla birlikte yazışmalardaki unvan ve hitapların sadeleştiği görülüyor. Esasen aristokratik kalıntıları olmayan merkeziyetçi bir devletde kadroların standart bir biçimde dikeyine ve yatayına tesbiti alanında Tanzimat yönetimi başarılı ve sade bir sonuç sağlamıştır, diyebiliriz. Her halükârda Avrupa monarşileri içinde Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti yazışmalarda en basite indirgenmiş unvan ve hitabları kullanıyorlardı. Bu bürokrasilerde makamın gereği bir elkap kullanılırdı. Bunun merkeziyetçi bir yönetim geleneğiyle yakından ilgisi vardır. Çünkü irsî asaletin feodaliteden beri bazı kalıntıları titülatürde görülür. Avrupa devletlerinde bir büyükelçi hariciye nazırına rapor yazarken, sadece makamın değil, o kişinin asalet derecesini de kullandığı titulatürde dikkate almak zorundadır. Bu Rusya ve Osmanlı'ya göre sadece memuriyet derecesine göre belirlenen elkap yanında şahsî bir durum yaratır.

Vesikalarda metin muhtevası: Klasik Osmanlı dönemindeki du'a (invocatio), elkap (intitulatio), *maznun* (narratio), *müeyyide-müeyyide bildirgesi* (sanctio) gibi bölümlenme mümkün müdür, sorusunun cevabı "hayır" olacaktır. Tanzimat döneminde çıkan hatt-ı hümayunlar ve 'beratlarda dahi klasik biçim büyük ölçüde muhafaza edilmekte ise de; artık böyle bir bölümlenme ve üslûbun önemli ölçüde değiştiği görülür. Normal tezkireler, iradeler ve diplomatik yazışmada ise, invocatio (du'a) veya uzunca bir intitulatio (elkap) göze çarpmaz. Hele *narratio* dediğimiz, kısa maznundan sonra *sanctio* gibi bir bölüm yoktur. Bu devlet hayatında kavaîd ve nizamatın tatbik ve bildirilmesiyle ilgili usûldeki değişmeden ileri gelir. Klâsik devrin fermanları, beratları, adaletnâme ve ya-

saknameleri herbiri başlıbaşına bir kaide vaz'eden, bir kaideyi tekid eden, açıklayan adeta müstakil kanun metinleridir. Oysa Tanzimat yönetiminin kaideleri bellidir. Nizamnâmeler, kodifiye edilmiş kurallar bütünü olup basılmaktadır. Bürokrasi cârî işlemleri önündeki kurallara göre yürütür, böyle bir (sanctio) müeyyide bildirimine ayrıca ihtiyaç yoktur. Kuşkusuz, Sultan Abdülaziz devrinde çıkan *Ferman-ı âdalet*, veya önceki *Islahat Fermanı* gibisinden hatt-ı hümayunlar; yeni normlar koyan, tekid eden hukukî belgeler olup, bunlarda klâsik biçim muhafaza edilmiştir. Tayin ve tevcih işlemlerine ilişkin beratlar da böyledir. Burada kaligrafi bile klâsik devirdeki gibi muhafaza edilmiştir, büyük ölçüde *divanî* yazı kullanılmaktadır. Ama örneğin, Osmanlı muahedeleri klâsik dönemdeki ahidnâme formunu ve muhtevasını bırakmış, devletler hukukunun standart kurallarına uygun bir biçim ve dille telif edilmiştir.

Tanzimat dönemi yazışmalarında, vesikayı tarihleme konusunda da değişiklik başlar. Zaten artık sadaret ve saltanat makamı dışında, mühür kullanılan bu belgelerde "alâmet-i şerife itimad kılasız" gibi bir ibare yer almamaktadır. Tarihleme de yazılı olarak değil rakamladır. Ay adları kısaltmalarla verilir. Ra veya Za (Rebiyillevvel ve Zilka'de karşılığı) gibi.. *Evâîl, evâsıt evâhır* gibi decade'larla tarihlendirme yapılmaz. İş hacmi artmış, evrakın daha detaylı gündelik tarihlendirilmesi esas olmuştur. Malî vesikalar prensip olarak *gregoryen* aylarla tarihlendirilir ve güneş takvimi yani *rumî* yıl kullanılır. Hariciye evrakında ve yabancı devletlerin verdiği notaların tercümesinde dahi *miladî tarih* kullanılır. (Oysa eski ahidnâmelerde bazen bu Hıristiyanlar'ın takviminde Yunosa'nın 23'üdür gibi bir senkronizasyona başvurulmaktadır ve tasrih edilmektedir) Hatta dış ilişkileri ilgilendiren iç yazışmalarda, yani raporlarda bile milâdî ayın ve yılın kullanıldığını görüyoruz. Meselâ Cezayir-i Seba genera-

linin (Yedi Adalar Cumhuriyeti Başkanının) Preveze'ye gelip, bazı kimselerle yürüttüğü temasları, Preveze müdürü merkeze rapor ettiğinde, tezkirenin böyle tarihlendirildiği görülür.[27]

Kullanılan kâğıt cinsleri endüstri mamûlâtıdır, bir yenilik olarak İzmir kâğıt fabrikası mamûlâtı da 1267/1851-52 tarihinden beri kullanılıyor, bu arada bir irade-i seniyye ile esnafa dağıtılması ve aklâm-ı şahaneye alınması emrediliyor.[28] Gene bildiğimiz *eser-i cedîd* kâğıdı (aslında ikiye bölünerek) en yaygın olarak kullanılan malzemedir. Bundan başka normal kağıdın iki misli büyüklüğündeki *ahd-i hümayun* kağıtları umumiyetle dilekçe kağıdı olarak kullanılıyor. Bunların varidatı bir tür dilekçe harcı yerine geçmektedir. Bazı yönlerine değinmeye çalıştığımız, Tanzimat bürokrasisinde en büyük yeniliklerden biri de evrakın tasnif ve saklanmasının sadece ofislere göre değil, fakat daha detaylı konulara göre de dosyalanıp ciltlenerek saklanmasıdır. Böylece "Yunan defteri, Girit defteri veya Bulgaristan ve Mısır defteri" gibi konulu yazışmalar külliyatı ortaya çıkmakta, hatta "Mülteciler dosyası" gibi 1849 mültecilerinin işlerini, geçici bir olay olmasına rağmen, ayrı olarak dosyalamak gibisinden modern bir tasnif ve dosyalama sisteminin de meydana geldiği görülmektedir. Gerek dahilî ve haricî gerekse malî meselelerde yaratılan bu yeni tasnif ve dosyalamaların ise henüz arşivlerimizde günyüzüne tamamen çıktığını söyleyemeyiz. Aslında 19. yüzyıl dosyalaması ayniyle korunmalı ve arşivlerimizde de böylece istifadeye açılmalıdır.

27- *İ-D.* Nr. 4622 ve *İ-H.* Nr. 4118.

28- Osman Ersoy, *XVIII ve XIX. yüzyıllarda Türkiyede Kâğıt* AÜDTCF yay. 1963. BA. İ-MV Selh-i Receb 1270/Nr. 12150 İzmit(?) fabrikalarında imal olunan kâğıdın ahlâm-ı şahâne ile esnafa verilmesine dair.

Yazışmalarda kullanılan kâğıdın ebadı ve hangi ofiste yazılmış ise o dairenin başlığının 'matbu' olarak her kâğıdın başında bulunması gibi tedbirlere de başvurulmuştur ki, bunlar modern bir dosyalama sistemine yönelik tedbirlerdir. Meselâ 14 Safer 1272 (Ekim 1855) tarihli bir irade ile kullanılacak kağıdın ebadı ve ait oldukları şubeyi gösteren: "Daire-i Umur-u Hariciyye" veya "Bab-ı Âli-Daire-i Umur-u Dahiliyye" gibi başlıklar işlenmiş kâğıtlar örnek olarak merkez ve taşra teşkilâtına yollanmış ve bu örnek üzere hazırlanan kağıtla yazışmaların yapılması irade edilmişti.[29] ❑

29- *İ-D.* Nr. 22632 (14 sefer 1272).

Balkanlar ve Batıda Osmanlı Tarihiyle İlgili Arşivler *

Dış arşivler, özellikle Balkan ve Doğu Avrupa ülkelerinin arşivleri; bizim tarihimizin araştırılma ve anlaşılmasında önemli kaynaklar oluşturmaktadır. Doğu Avrupa devletlerinin başında, uzun tarih boyu hükümran olan Polonya ve Sovyet Rusya gelir. Rus arşivleri öteden beri Moskova'da muhafaza edilmektedir. (Zira St. Petersburg döneminde de arşiv ve hazine orada idi) ve bu arşivlerin "Turezkoe delo-Türkiye işleri" ve "Kırimskoe delo-Kırım işleri" ölümleri bizim için hususî bir önem arzetmektedir. Bu kaynakların müstakilen kullanılmadan, uzak tarihimizin ve Osmanlı tarihinin bazı safhalarının aydınlanması mümkün görülmüyor.** İkinci olarak Polonya arşivleri gelir. Varşova Merkez arşivi; Krakow eski arşivi (Archıwum Koronne Kra-kowskie) bunun temel unsurudur ve burada Moldavya -Besarapya, Transilvanya ve Türkiye ile ilgili kıymetli belge koleksiyonları, şüphesiz Reychmann, Zajianckotski, Abrahamowicz gibi değer ve objektif Polonyalı Türkologlar tarafından işlenmiştir ve iş-

---

* *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu,* İstanbul 1985, s. 195-200.

** Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 25.02.2004 Tarihinde Rusya Federasyonu'nun ilgili kurumu ile arşiv işbirliği protokolü imzalamıştır.

lenmektedir, ama henüz bu kaynaklara nüfuz edildiğini ve aynı kaynakları Türk tarihçiler de kullanmadan, sadece Polonyalı meslektaşlardan tarih yazımının meselelerinin halledeceğini beklemek iyimserlik olur. Bu arşivlerde Osmanlı ülkeleri üzerine yazılmış sefaret raporlarının değerlendirilmesi bile, içtimaî-idarî kültürel tarihimizin bazı noktalarını aydınlığa çıkaracaktır. Varşova merkez arşivinin, muhtelif klasik devlet ofislerini ve özel arşivlerin yazışma ve belgelerini kapsayan 27 şubesi vardır. Bunlar, arşivdeki tasnifin de bölümlerine tekabül ederler. Bundan başka müstakil Polonya Cumhuriyeti'nin dışişleri arşivleri de Türkiye ile ilgili zengin belgeleri ihtiva etmektedir. Bütün bu saydığımız vesika koleksiyonlarının, sadece iki ülke arasındaki siyasî ilişkileri aşacak boyutlarda olduğunu belirtmek gerekir.*

Doğu Avrupa ülkelerindeki üçüncü bir arşiv; Almanya'da Postdam'da bulunan Zantrales Staatsarchiv'dir (Eski Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin dışişleri arşivi). Bonn'daki Alman dışişleri arşivinin tersine, bütün konsüler ve dış ticarî raporlar bu arşivdedir ve 19. yüzyıl başındaki Osmanlı iktisadî, ticarî hayatının en önemli gözlemleri bu arşivlerdedir. Çünkü Alman konsolosluk raporlarının Türkiye tarihinin bu dönemi için arzettiği önem tartışma dışıdır. Fakat bu arşivleri kullanmak, aramızda kültür anlaşması olmaması nedeniyle mümkün değildir ve Türkiye'nin aktüel siyasî, iktisadî meselelerinin tarih menşeinin tetkiki bakımından bu bir zorluk yaratmaktadır. (Potsdam'daki bu arşivin bizimle ilgili münderecatının taraması için bkz. Donald Quatert "The Zentrales Staatsarchiv of the German Demokratic Republic" 10 MES 9 (1978) s. 559-571.

Macaristan arşivleri ise, gerek bu ülkede Türkoloji'nin mazide ve hâlde güçlü olması, gerekse Macar tarihi özellik-

* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 23.05.2003 tarihinde Polonya'nın ilgili kurumu ile arşiv işbirliği protokolü imzalamıştır.

leri yönünden; çok erkenden Türkologlar tarafından taranıp tarih ve filoloji araştırmalarının seçkin örnekleri ortaya konmuş ve Osmanlı paleografya ve diplomatikası alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. Hepimizin bildiği gibi müteveffa Fekete Lajos'nun ve onun yetiştirmelerinin, diğer yandan, Ligety ve Nemeth'in (bu sonuncu daha çok dilci) öğrencilerinin yaptıkları tetkikler Macaristan'ın Osmanlı dönemi, iktisadî, kültürel, malî tarih tetkikleri bugün bile bilim dünyası için hususî önemi haizdir. Türkologların dışında, Macar tarih ve dil uzmanlarının yaptığı yayınlar da önemlidir. Budin Beylerbeyi'nin Macarca yaptığı yazışmaları ihtiva eden Sandor Tokacs'ın neşriyatını belirtmek gerekir. Bu gibi neşriyat açıkça göstermektedir ki, Macar arşivlerindeki Osmanlı Türkçesi ile yazılmış belgelerin dışında, Macarca kayıtları da tarihimiz için önemlidir. Bu ülkenin tarihi açısından önemli olan Budin ve diğer kazaların şer'iyye sicilleri ise maalesef geçen asırda Avusturya Viyana Millî Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Budapeşte şehir arşivleri, savaş tarihi müzesi arşivlerini de bu seriye eklemek lâzımdır. Macaristan'la arşiv çalışması, mübadele ve araştırma konusunda yakın işbirliğine girmiş durumdayız.*

Osmanlı mülkünün parçaları olan, Balkan ülkelerindeki arşivler ve arşiv yayınlarına gelince; konumuz açısından hayatî ehemmiyeti haiz bu merkezlerdeki malzeme, Macaristan'ın aksine esaslı bir akademik araştırma kapasitesi ve yayınlarla işlenmemektedir. Yorumların titiz bir paleografik ve diplomatik metoda dayandığını söylemek zordur. Türkolojinin düzeyine bağlı olarak arşiv yayınları da % 100 istifade ve güvenilirliğe sahip değildir. Sonra arşiv çalışmalarında bir tutarlılık ve program izleme de görünmüyor. Meselâ Bulgaristan'da savaştan önce Galab Galabov tarafından şer'iyye si-

* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 03.05.2000 tarihinde Macaristan'ın ilgili kurumu ile arşiv işbirliği protokolü imzalamıştır.

cillerini yayınlamaya başlamış, fakat arkası gelmemiştir. Gene tahrir defterleri üzerinde Straşimir Dimitrov'un çalışmaları kısmen Cvetkova tarafından izlenmiş; ancak arkası gelmemiştir. Grup hâlinde yapılan kantitativ çalışmaların her zaman verimli ve monumentel neticeler sağladığını söylemek güçtür. Böyle bir durum Arnavutluk Yugoslavya ve Romanya için de sözkonusudur. Arşivlerin kullanımı ve yayınlarda sistematik information elde etmek mümkün olmaz ve filolojik bakımdan kusursuz veya mükemmele yakın neşriyat hemen yoktur.

Bulgaristan'daki Osmanlı arşivleri büyük ölçüde merkezîleştirilmiştir. Bulgaristan'daki Osmanlı arşiv malzemesinin çoğunluğu Sofya Kyrü Metodiy Millî Kütüphanesi yazmalar bölümünde toplanmıştır. Burada kütüphanelerden toplanan edebî, felsefî vs. gibi Osmanlı Türk yazmaları dışında, şer'iyye sicilleri, tahrir defterleri ve daha sonraki dönemlere ait nüfus tahrirleri ve arazi kayıtları, muhtelif yerlere ait tapu defterleri bulunmaktadır. Özellikle sonunculardan yani şer'iyye sicillerinden söz etmek istiyorum. Osmanlı Rumelisi'nin etüdleri bu kaynaklar kullanılamadan yapılamaz ve bunların Türk okuyucuya açılması için mümkün olan her yol denenmelidir.*

Eski Yugoslav arşivleri; Her cumhuriyetin, Voyvodina ve Kosova özerk bölgesinin arşivleri, ayrıca Sarajevo ve Dubrovnik şehir ve vilâyet arşivleri önemlidir. Örneğin, Dubrovnik arşivleri önce Kraelitz sonra Bayraktaroviç tarafından işlenmiş ye 15. yüzyıl Osmanlı tarihi için önemli bilgiler sağlanmıştır. Yugoslavya'da Sarajevo (Saraybosna) arşivlerinin önemine işaret etmek gerekir. Sarajevo vilâyet arşivi, 19. yüz-

* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Bulgaristan'ın Millî Arşivleri ile yapmış olduğu 1994 tarihli bir özel protokolle Bulgaristan'daki bir kısım Osmanlı arşivlerinin mikrofilmleri Türkiye'ye getirtilmiştir. Keza aynı ülkeyle 29.03.2005 tarihinde arşiv işbirliği protokolü de imzalanmıştır.

yıl Tanzimat reformlarını ve 18. yüzyılda Balkanlar'da başlayan otonom şehir idaresi gibi vakıaları anlamak bakımından, yani idarî tarihimiz açısından çok önemlidir. Gene Belgrad'daki arşiv "Prens Miloş Kançılaryası" otonom Sırp Prensliği açısından önem arzeder. Burası bizim arşivlerimizdeki Sırbistan ahvâli, Bulgar ve Mısır defterleriyle birlikte bir bütün olarak düşünülmesi; bilgi ve malzeme teatisi yapılması gereken müesseselerdendir. Eski Yugoslavya özellikle 17. yüzyıldan beri iyi korunan birçok merkezlerdeki şer'iyye sicilleriyle ünlüdür. Bunları Üsküp, Manastır (Vitola), Sarajevo, Mostar vs. olmak üzere saymak mümkündür. Gene cumhuriyet tarihimizi aydınlatacak, Balkan Antantı vs. konularında bilgi verecek Eski Yugoslav Dışişleri arşivleri (şimdiki Sırbistan Cumhuriyeti) de tasnif edilip açılmıştır. Balkan ülkeleri ile arşiv araştırma ve yayınları konusunda işbirliği, tarihî tetkiklerimiz açısından kaçınılmaz derecede önemlidir.*

Burada biraz da arşivlerimizin yükünü taşıyan uzman meslektaşlarımızdan, yani arşivcilerden sözetmek gerekir. Arşivcilerimiz sadece biz tarihçilerin gözünde meslektaş sayılmakta, bürokraside memur statüsünde çalışan kayıt memurları olarak değerlendirilmektedirler. Garip tedbirlerle, haklarında güvenlik bakımından da hiçbir endişe bulunmaması gereken uzmanlarımızın arşiv belgeleri üzerinde yayın yapmaları yasaklanmakta ve kendilerine arşivler konusunda en sonda söz verilmektedir. Hiçbir Avusturya veya Macar tarihçi delegasyonuna hiçbir zaman rastlanmaz ki, içinde arşivciler olmasın. Eğer dış dünyada tarihçiliğimizin var olan saygınlığını daha da arttırmak istiyorsak (ki buna mecburuz)

* Bu konuda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Balkan ülkeleri'nin ilgili kurumlarıyla yapmış olduğu arşiv işbirliği protokolleri tarih sırasına göre şöyledir:
28.10.2000 Arnavutluk, 28.10.2000 Bosna-Hersek, 22.05.2001 Slovakya 15.04.2004 Makedonya, 01.02.2005 Kosova, 30.10.2006 Romanya, 11.06.2008 Hırvatistan.

ön planda arşivci meslekdaşların yayın yapması, hatta onların yayınlarının yabancı dile çevrilmesi ve devamlı bir arşiv periyodiğinin çıkarılması gerekir. Arşiv tasnifleri okuyuculara açılmalı, gizlilik konusunda karar ve söz sahipleri önemli ölçüde arşiv uzmanları olmalıdır. Ancak bunun tamamen tersi bir durum gözleniyor. Tarihçiliğimizin onur ve saygınlığının artması arşiv uzmanlarının üretkenliği ve saygınlığıyla mümkündür. Bizde arşivcinin önemi hâlâ anlaşılamadığından, mahiyet itibariyle ne ilmî bir tarihçilik yapabiliriz, ne de nümizmatiksiz, paleografisiz ciddiye alınan birinci sınıf bir tarihçilik ekolünün sahibi olabiliriz. Arşivci yetiştirilmesi de palyatif tedbirlerin ötesinde ele alınmak ve bir sisteme bağlanmak durumundadır. Arşivci, tarihçi ve dilci birbirinden ayrılmaz üç mesleğin adamıdır. Arşivciliğin teknik yönleri de ayrı bir disiplin içinde yetişen uzmanlara ihtiyaç gösterir. Lisanüstü bir arşiv programının her derde deva olacağı şüphelidir. Bunun için Batı'daki hümanist gimnazyumlar gibi, bir edebiyat lisesi kurulmalıdır. Bu lisede gerekli eğitimle, üniversite ve yüksek lisansa gidecek öğrenciler iyi uzmanlar olacaktır. Bu geniş perspektifli eğitime şimdiden girişilirse on-onbeş yıl sonra ürünleri alınır. Esasen uzun vadede planlanmayan hiçbir eğitimin yararlı sonuçlar sağlamayacağı açıktır. Kuşkusuz ki zahmetli ve uzun bir eğitimle yetişen arşiv uzmanlarının da düşük maaş ve ücretlerle çalıştırılması, hakkaniyete ve uzmanın hakkı olan ücretin tesbiti ilkelerine aykırıdır.

Osmanlı tarihçiliği alanında öncü olmak için, arşiv eğitimine ve Osmanlı mülkünün bölümleri olan ülkelerin arşivleriyle yakın ilişki ve zaman zaman işbirliğine ihtiyaç vardır. Bu hem Balkan ve Ortadoğu ülkelerinin milli tarih kaynaklarının Türkiye'nin patrimuanı altında olmasından, hem de Osmanlı tarihinin meselelerinin ancak bu geniş alandaki muhtelif arşiv materyalinin değerlendirilmesi ve işbirliği ile daha kolay çözülebileceğinden dolayı gereklidir. ❑

Rusya Arşivleri ve Osmanlı Tarihi *

Şüphesiz Osmanlı tarihi için bugün Londra (Public Record Office) Paris Qua d' Orsav) Berlin (Preussische Geheime Staats Archiv**) Bonn (Auswaertiges Amt) Postdam (eski Zentral Archiv DDR) Viyana (Haus Hof und Staatsarchiv) gibi merkezlerden çok daha önemli olanı Moskova'daki arşivlerdir. Moskova arşivlerindeki Türkçe belgeler yanında, Rusya tarihinin kendi malzemesi de Türkiye için önemlidir. Zira Rusya'nın mebde-i mevcudiyeti, dış ilişkileri ön plânda Türkiye üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu anlamda Rusya tarihini kaydeden arşivlerin her dalı Türkiye tarihi için de önemlidir. Burada ele alacağımız sadece iki devlet arasındaki ilişkileri tespit edebildiğimiz arşivlerdir. Bu arşivlerin incelenmesi bazen bize kullandığımız malzeme ve kâğıt hakkında dahi yeni bilgiler getirecek gibidir. Kuşkusuz diplomatika ilmi açısından titilatür (elkab) gibi konularda yeni çarpıcı bilgiler el-

---

* *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri,* 6-7 Haziran 1996, İÜEF, Türkiye Araştırma Merkezi, İstanbul 1997, s. 145-148.

**Evvelce pek anlamlı olmayan bu arşiv, eski DDR Merseburg arşivlerinin muhtevasını aldıktan sonra Prusya Krallığı'nın dış ilişkileri ve Avrupa diplomasi tarihi açısından zengin bir kaynaktır.

de ediyoruz. Bundan başka, Rus kançılaryasının karakteri üzerinde yeni bilgiler edinebiliyoruz. Bu nedenle, Rus-Türk tarihi gibi bir dalın kurulup işlenmesi gereklidir ve bizatihî iki ülke arşivlerinin, bu iki imparatorluğun müşterek tarihi için neler ifade ettiği açıktır. Hele bu iki devletin tarihine üçüncü olarak İran'ı da ithal edersek, saha adamakıllı gelişip derinleşecektir. Nitekim İran arşivlerinin son zamanlarda Osmanlı ve Rusya tarihi için arzettiği önem gittikçe daha iyi anlaşılmaktadır ve İran arşivleri bu konuda neşriyata da başlamıştır. [Meselâ *Güzide-i İsnad-ı Siyasî-i İran ve Osmanî (Devre-i Kacariyye)* 5 cild 1365, Tehran, Defter-i Muahedat-i Siyasî ve Beynelmileli].

Moskova arşivlerinin içinde, konumuz açısından doğrudan belge ihtiva edenler şunlardır: (Vakıa kısmen her arşivde Türkiye tarihinin malzemesini ihtiva etme özelliği az çok mevcuttur).

1) *Zentralniy Gosudarstvenniy Arhiv Aktov:* (Kuyud-ı Kadîme, Merkezî Devlet Arşivi)

Moskova Rusyası dediğimiz St. Petersburg öncesi dönemin temel fonları buradadır. Özellikle Osmanlı-Moskova ve Kırım Hanlığı-Moskova yazışmaları babında giden nâmeler ve Kırım hanlarının nâmeleri önemlidir. Klâsik bilgilerimizin aksine sadece sadrazam değil, ikinci vezir, kaptanpaşa, meselâ Kefe sancak beyi, Azak Paşası gibi memurların da Moskova ile yazıştıkları görülür. Burada ilginç kançılarya uygulamaları da göze çarpıyor. Meselâ Azak Sancak Beyi Süleyman Paşa'dan gelen nâme, Kırım Türkçesi (Tatarca) üzere kaleme alınmış. Demek ki kançılarya hizmetlerini Kırım Hanı'nın kâtibleri yerine getiriyor. [fond 35-opis' 2-delo 39. Nâme-i mergub ve muhabbet 1079 mah-ı Recebü'l-müreccebin beşinci gününde yazılıp; (Aralık 1668 tarihli nâme kaydı) List'k'tzar'yu Aleksieviç"u Mihailomu ot' Azovzkogo Paş'i Süleimana...] Gene ikinci vezir Receb Paşa'nın Rus Çarına

gönderdiği mektup: (fond 89-opis' 2-nr: 3). Aynı şekilde, Kaptan-ı Derya *Hafız Ali Paşa*'nın Rus Çarı Mihail Fedoroviç'e Evasıt-ı Şevval 1036 tarihli nâmesi (fond 89-opis 2-nr: 4). *Posolski Prikaz,* sefaret kalemi denen dışişleri bölümü *Krimskoe Delo, Turetskoe Delo* (işleri) gibi fonları ihtiva eder ve buradaki belge koleksiyonları son derece değerlidir. En ilginci *Golova* (reis)*Posolskogo Prikaza* bir reisülküttab gibidir. Hattâ *Afanasiy Lavrentiyeviç Ordin-Naşoçkin*'in portresinde müşahede ettiğimiz üzere, kıyafetin de benzediği görülür. (Dışişleri arşivi binasında Noşoçkin'in geleneksel tarzda yapılan bir portresi asılıdır). Bu dönemde kançılaryanın tercümanları Batı dilleri için *Talmaç,* Doğu dilleri için *Dragoman* diye unvanlanıyor. Kançılaryada bu dillerin tercümanı vardır ve bizim kançılaryamızda da Rus dili bilenlerin olduğu anlaşılıyor. Aşağıda bunun örneklerine değineceğiz.

Şüphesiz ki, kısaca *RGADA* (Rossiiski Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov) diye anılan arşivin bizce en önemli fondu Krimskoe Delo (Kırım İşleri) fond 89, 674. 1497-1719 yılları arasındaki bilgilerdir. Bunun yanında *Turetskoe Delo,* İstanbul'la olan yazışmaları ihtiva eder. Kuşkusuz Moskova arşivlerinin pek el sürülmeyen fondu Moskova Patriği ve Fener Patriği arasındaki yazışmalardır. Ortodoksi'nin tarihi açısından en önemli bilgi serilerinden olduğuna şüphe yoktur.

Nâmelerde Rus çarları için kullanılan unvanlar (elkab-titülatür) dikkat çekicidir. Kırım Hanı'nın nâmesinde, Rusya hükümdarından *Ak Rusnun penahı ve hükümdar padişahı tatinişi,* olan diye sözeder. (Ak Rus kullanılıyor-Uluğ Rus denmiyor). 1668 olmasına rağmen Ukrayna'dan da (Küçük Rusya'dan) söz edilmiyor. [fon 35-opis' 2-delo 39, 1668 yılı], Maamafih *uluğ Rusnun, Cümle Rusnun* padişahı gibi ünvanlara da rastlanır.

1701 yılı geldiğinde (İstanbul Antlaşması sonrası) ilişki değişiyor: *Moskova vilâyetlerinin Çarı ve Cümle Rusnun ve âna*

tâbi nice yerlerin ferman ferma (samo derjez) hükümdarı (gosudor) Petro Aleksiyeviç hütîmet avakîbehu bi'l-hayır. RGADA da (kuyud-ı Kadime Arşivi) en önemli fond'un *posolskie Knigi* (sefaretnameler) denen raporlar olduğu açıktır. Bunların Osmanlı ülkesi üzerine olanlarına hemen hiç el değmemiştir demek yanlış olmaz. Oreşkova ve Merer, XVIII. yüzyıl, yani *Tolstoy*'un sefareti ile ilgili olanlarını değerlendirdiler. Ancak bütün serinin bu olmadığı açıktır. Görülüyor ki, Türkiye'nin Rusya tarihi uzmanları yetiştirmesini gerektiren kaynaklardan biri daha karşımızda.

Bugüne kadar Rus meslektaşlarının dahi hakkını vererek kullanmadıkları ve arşiv personelinin dahi burada "casus raporları yok! Kültür tarihinin siyasî belgeleri var, niçin gelmiyorsunuz" diye yakındığı Moskova'daki *Baumanskaya Ulitza*'da, (XVIII. asırda ve öncesinde Nemetskaya Slobada denen yabancılar semti) bulunan *Rosiiskii Gosudarstvenniy Voenno-Istoriçeskiy Arhiv* (RGVID) denen *Rusya Devlet Harb Tarihi Arşivi*'dir. Burada Rus ataşemiliterlerinin Türkiye'den yazdıkları raporlar; askerî olmaktan çok zengin kültürel, siyasî muhtevalıdır. Zengin fotoğraf ve harita fondları, arşivi cazip kılmaktadır. Biz Türk tarihçileri, bu arşivde henüz kısa ziyaretler safhasındayız. (XVI. asırdan 1918 yılına kadar zaman yaklaştıkça zengin külliyat bulunuyor). Bu cümleden St. Petersburg'da bulunan *Rosiiskoi Gosudarstvenniy Archiv Voenno-Morskogo Flotta* (Rusya Devlet Bahriye Tarihi Arşivi) ni de zikredelim. (St. Petersburg Ulitza Mimonnaya). Rusya'da önemli bir arşiv de PAH (Rossiiski Gosudarstvenniy Istoriçeskiy Arhiv)'in fotoğraf bölümüdür.

Türkiye tarihi için ilginç ve (Kuyud-ı Kadime) ZGADA arşivine eşit önemdeki diğer arşyiv *AVPRI* denen *Arhiv Vneşnoi Politiki Rossiiskoi Imperii,* (Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi). *Bolşoya Serpuhovskaya* caddesindedir. St. Petersburg dönemi dediğimiz, büyük Petro ile ihtilâl arası (1914)

dönemin dış politika arşividir. Burada Türkiye ile ilgili bütün yazışmalar yer alır. Kuşkusuz en önemli seksiyon 1818-1914 arası faaliyet gösteren Edirne, İskenderiye, Haleb, İskenderun, Beyrut, Bükreş, Vidin (Sofya), Galaç, Gelibolu, Dimyat, Çanakkale, Diyarbakır, Hayfa, Kudüs, Kars, Kıbrıs, Port Saîd, Rodos, Sayda, Samos (Sisam), Samsun, Sinop, İzmir, Selânik, Beyazıd, Basra, Bitlis, Vitola (Manastır), Bursa, Burgas, Van, Varna, Şam, Cidde, Kahire, Kanan, Giresun, Konya, Mitrivitza, Midilli, Musul, Mostar, Prizren, Ragüsa, (Dubrovnik), Rize, Rusçuk, Sarayova, İşkodra, Mersin, Tırnova, Üsküp, Süveyş, Tunus, Trabzon, Trablus, Erzurum, Yanya, Yafa, Yaş, Bağdat, Hama olmak üzere 58 adet konsolosluğun gönderdiği muntazam raporlardır. Rusya konsolosluk memurları, Balkanlar'da mahallî dil ve dinin benzerliği sayesinde kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmuşlar. Fakat asıl önemlisi çevreyi iyi öğrenip mufassal ilginç raporlar yazmışlardır. Mufassal raporlar yazmak, Rusya bürokratlarının ezelî anânesiydi ve bunlar tarihçiler için çok öğreticidir. Dış politika arşivinde bizde örneğini görmediğimiz Osmanlı *nâme* kağıtları gördük. Bunlar acaba Rusya için hususî mi imâl ediliyordu?

Tabiî ki en düzenli, teknik imkânlı arşiv eski Komünist Parti arşivleridir. 1919'dan itibaren çağdaş Türkiye hakkında etraflı bilgi vardır. Katologlar mükemmeldir ve hattâ basılmıştır. Bunların bize de celbi gerekir. Komünist Parti arşivinde Türkiye Komünist Partisi ile ilgili malzeme bulunmaktan çok, Türkiye'nin yakın tarihiyle ilgili malzeme bulunmaktadır.

En kısa zamanda Moskova'da bir araştırma istasyonu kurmamız ve bu ülkenin Türkologları ve Rusya tarihçileri ile uzman ve arşiv belgelerinin mübadelesine gitmemiz gerekir.* ❑

* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ile Rusya Federasyonu arasında 25.02.2006 tarihli işbirliği protokolü imzalanmıştır.

DİZİN

Ö

P

R

“ ... bu gün, İslâm dünyasında dedelerinin muhteşem tarihçiliğini inceleyenlerin İbn-i Haldun’un ve Reşidüddin’in kullandığı kaynaklara ulaşacak filolojik birikimleri yoktur. İkinci bir sebep, doğrudan doğruya muhteva ile ilgilidir. İslâm coğrafyasının tarihine evveli ve aheriyle intibak etmeyen, hattâ merakı dahi sınırlı çağdaş Müslüman dünyanın, Ortaçağ İslâm dünyasının mütebahhirlerinin tecessüsüne ulaşmaları ve onları kavramaları bile mümkün görünmüyor. Endülüslü İbn Haldun’un zamanları ve mekânları kapsayan merak ve bilgisi veya Horasanlı Şehrestanî’nin *Kitab’un nehal ve’l milel*’indeki gibi dinlere dair tecassüs ve bilgisinin muadilini bulmak bu gün çok zordur.

Batı musikisi İtalya ve Batı Avrupa’nın ürünü olarak orijinal bir doğuş ve sıçramadır, ama genel olarak bilimler ve felsefenin her dalında olduğu gibi tarih yazıcılıkta da Akdeniz’in doğusu ve batısı arasında bir çizgi kopukluğu veya eskinin reddine dayalı bir hamle ve yeni doğuştan söz edilemez. Akdeniz dünyasının tarihçiliği mütemadî bir çizgi takip eder. Büyük tarihçi portreleri sırf Rönesans sonrasına mahsus değildir, İslâm ortaçağında da parlak örnekleri mevcuttur. Hattâ, İslâm ortaçağının büyük portreleri bir ölçüde eski Yunan ve Roma’nın büyük portreleriyle birbirlerine daha yakındır. Hümanizmanın klasik Yunan-Roma’yı izleyen Rönesans dünyasından ibaret olamayacağı anlaşılmalıdır. İbn Haldun’suz ve el-İdrisî’siz bir hümanizma düşünülemez. ”

Kapak: Talat Alkan

ISBN 978-975-7352-22-8
9 789757 352228

